VIEW OF SPACE :2320-7620

" PEER REVIEWED & REFEREED "

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF APPLIED RESEARCH

MANAGING EDITOR

DR. MITAL PAEL

9879422702

EDITOR
Dr. KALPESH RAKHOLYA

EDITOR IN CHEIF
Dr. ALKESH VACHHANI

ABOUT THE JOURNAL

VIEWS OF SPACE is an International Journal forall subjects (Multidisciplinary) publishing original papers, reviews articles on Research all Languages. It promotes interdisciplinary perspective to discuss issues of National and International Significance. Its regular features include research book editorial correspondence. All the Research papers are subject to a double-blind referring process and are published on the recommendation of reviewers and discretion of the editor. As far as the research papers are concerned, the views of statements expressed in the Research papers are solely of the author and the editor in not responsible for the same.

PURPOSES

- Cooperation in the exchange of information about Physical Education, Applied Social Sciences, Commerce, Education and science World wide.
- Development of Research work.
- Balance of advanced theories and common practices.

AIM

- To provide a medium for the exchange of information and an opportunity for cooperation and development among various countries worldwide.
- To promote the study of Arts, Science, Management, Commerce and Education by using the advances in scientific research results.
- To establish a common foundation of theory based on the positive differences of various backgrounds.
- To develop interest in the significant study of various researchers.
-

Editor-In-Chief

VIEW OF SPACE : International Multidisciplinary Journal of Applied Research

503-Shri Laxmi Palace, Near Jogi Patrol Pump, Zanzarda Road - JUNAGADH

WEBSITE : WWW.VIEWOFSPACE.ORG

EMAIL :EDITORRESEARCHMATRIX@GMAIL.COM

VIEW OF SPACE :2320-7620

" PEER REVIEWED & REFEREED "

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF APPLIED RESEARCH

NATIONAL INSTITUTE OF SCIENCE COMMUNICATION
AND INFORMATION RESOURCES
(Council of Scientific and Industrial Research)
14, Satsang Vihar Marg, New Delhi 110 067 &
Dr. K. S. Krishnan Marg (Near Pusa Gate) -110 012

Ms. V. V. Lakshmi, Head, National Science Library
Phone: 91-11-2686 3759
E-mail: vvlakshmi@niscair.res.in website: www.niscair.res.in

NSL/ISSN/INF/2013/571 **Date : 11.3.2013**

Mr. Alkesh R. Vachhani
503, Shri Laxmi Palace Near, Jogi Patrol Pump
Junagadh

Dear Sir/ Madam,

We are happy to inform you that the following serial(s) published by you has been registered and assigned ISSN (Print)

ISSN 2320 – 7620 View of Space : International Multidisciplinary Journal of Applied Research

It is important that the ISSN should be printed on every issue preferably at the right hand top corner of the cover page.

The Indian National Centre will be responsible for monitoring the use of ISSN assigned to Indian Serials and for supplying up to-date data of the same to the International Centre for ISSN, Paris. For this purpose we request you to send us the forth coming issue of your serial on complimentary basis.

We solicit your co-operation in this regard.

Yours sincerely,

V.V. Lakshm

(V.V. Lakshmi)
Head
National Science Library

Please don't forget to send a sample issue of the journal/URL with ISSN printed on it.

Contact : Ms. Shobhna Vij
e-mail : issn.india@niscair.res.in
phone : 011-26516672

VIEW OF SPACE :2320-7620

" PEER REVIEWED & REFEREED "

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF APPLIED RESEARCH

EDITORIAL BOARD

DR. R.K. MATHUKIYA	AGRICULTURE	PROF. JUNAGADH AGRICULTRUE UNIVERSITY, JUNAGADH, GUJARAT, INDIA
DR. SUHAS J. VYAS	LIFE SCIENCE	HOD - LIFE SCIENCE B.K.N.M. UNIVERSITY - JUNAGADH
DR. BHAVSIH DODIYA	COMMERCE	HOD - COMMERCE B.K.N.M. UNIVERSITY - JUNAGADH
DR. SANDIP GHETIYA	EDUCATION	PRINCIPAL INCHARGE AND ASSOCIATE PROFESSOR,P.D.M.GRADUATE TEACHERS' COLLEGE - RAJKOT
DR. SUMER SINGH	SCIENCE	ASSOCIATE PROFESSOR, SINGHANIA UNIVERSITY, PACHERI BARI, JHUNJHUNU, RAJASTHAN
DR. OM P. JOSHI	ENGLISH	ASSI. PROF. B.K.N.M. UNIVERSITY - JUNAGADH
DR. HINA PATEL	ECONOMICS	PRINCIPAL MANIBEN M.P. SHAH MAILA ARTS COLLEGE - KADI
CMA DR. KINNARRY THAKKAR	COMMERCE	PROFESSOR & HEAD UNIVERSITY OF MUMBAI, MUMBAI, INDIA
DR. ALPESH SINOJIYA	EDUCATION	PRINCIPAL TAXSHILA B.ED. COLLEGE HALVAD
DR. KALPESH RAKHOLIYA	COMPUTER SCIENCE	DR. SUBHASH UNIVERSITY, JUNAGADH
DR. D. R. KANZARIA	AGRICULTURE	ASSOCIATE PROFESSOR, COLLEGE OF HORTICULTURE, JUNAGADH AGRICULTURAL UNIVERSITY, JUNAGADH

VIEW OF SPACE :2320-7620

" PEER REVIEWED & REFEREED "

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF APPLIED RESEARCH

DR. VIJAYKUMAR A. JOSHI	ECONOMICS	PRINIPAL M.K COLLEGE OF COMMERCE, BHARUCH
DR. KISHORCHANDRA H. AATKOTIYA	COMPUTER SCIENCE	HOD - J.H. BHALODIYA WOMEN'S COLLEGE, RAJKOT,GUJARAT,INDIA
DR. MAYURPURI M. GAUSWAMI	ECONOMICS	M.K COLLEGE OF COMMERCE, BHARUCH
DR. IROS VAJA	LANGUAGE	CHAIRMAN, BOARD OF STUDIES IN ENGLISH, SAURASHTRA UNIVERSITY-RAJKOT
DR. PRAVINSINH CHAUHAN	LANGUAGE	SAURASHTRA UNIVERSITY - RAJKOT
DR. BHARAT KHER	SOCIOLOGY	SAURASHTRA UNIVERSITY - RAJKOT
DR. VIRAM VALA	COMMERCE	SMT. N.C.GANDHI & SMT.B.V.GANDHI MAHILA ARTS & COMMERCE COLLEGE-BHAVNAGAR
DR. AMUL KOTADIA	COMMERCE	NOBLE UNIVERSITY-JUNAGADH
DR KISHOR VAJUBHAI BHESANIYA	COMMERCE	SHREE A.R.S.SAKHIDA ARTS ,C C GEDIWALA COMMERCE COLLEGE-LIMBDI
DR. HASHMUKHBHAI PATEL	COMMERCE	PRINCIPAL WOMEN ARTS & COMM. COLLEGE- UNJA
DR. RAMESH PATEL	ENGLISH	PRINCIPAL G.D. MODI COLLEGE - PALANPUR
DR. PRAFUL KANJIA	ECONOMICS	M.M. GHODASARA MAHILA ARTS AND COMMERCE COLLEGE-JUNAGADH
DR. RAHUL JOSHI	LIBRARY SCIENCE	HEAD LIBRARIAN NOBLE UNIVERSITY – JUNAGADH

VIEW OF SPACE :2320-7620

" PEER REVIEWED & REFEREED "

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF APPLIED RESEARCH

MR. NAGENDRA R	COMPUTER SCIENCE	DEPT. OF COMP. SCI. MAHARANI SCI. COLLEGE FOR WOMAN - BANGLORE
DR. RAHUL BARAD	PHYSICAL EDUCATION	SPORT UNIVERSITY-GUJRAT
DR. MAYURI RATHOD	COMMERCE	DR. SUBHASH UNIVERSITY, JUNAGADH
DR. DHAVAL KATHIRIYA	COMPUTER SCIENCE	DIRECTOR - IT ANAND AGRICULTURE UNIVERSITY , ANAND
DR. PRATIGNA H. LIMBOLA	EDUCATION	SHREE UKABHAI DODIYA B.ED. COLLEGE, SIMAR
DR. SANDIP KUMAR PANCHAL	ENGINEERING	PROFESSOR & DEAN, SCHOOL OF ENGINEERING AND TECHNOLOGY, DR. SUBHASH UNIVERSITY - JUNAGADH.
DR. SHWETA S. PANCHAL	ENGINEERING	ASSOCIATE PROFESSOR, SCHOOL OF ENGINEERING AND TECHNOLOGY, DR. SUBHASH UNIVERSITY – JUNAGADH.
DR. VIMAL PARMAR	COMPUTER SCIENCE	DEAN, SCHOOL OF COMPUTER APPLICATION,DR. SUBHASH UNIVERSITY - JUNAGADH.
DR. VIMAL B. VARSANI	COMMERCE	SMT. N. C. GANDHI & SMT. B. V. GANDHI MAHILA ARTS AND COMMERCE COLLEGE, BHAVNAGAR
DR. SHITALKUMARI NARSINHBHAI VASAVA	EDUCATION	SHRIRANG SHIKSHAN MAHAVIDYALAY - BILIMORA
DR. PARULBEN BUDDHABHAI TANDEL	EDUCATION	COLLEGE OF EDUCATION - KHAROD, TA. ANKLESHWAR, DIST. BHARUCH
DR. JATIN H. RAJDEEP	PHYSICAL EDUCATION	SHRI B. K. PATEL ARTS & SMT. L. M. PATEL COMMERCE COLLEGE, SAVLI
DR. SANGITA NATHALAL BAKOTRA	HISTORY	SHRI & SMT. P.K.KOTAWALA ARTS COLLEGE – PATAN

VIEW OF SPACE :2320-7620

" PEER REVIEWED & REFEREED "

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF APPLIED RESEARCH

DR. KAUSHAL DHANESHA	COMMERCE	SHRI P.K.M. COLLEGE OF TECH. & B.ED - JUNAGADH
DR. M. M. MAKWANA	SOCIOLOGY	SARDAR PATEL UNIVERSITY, VALLABH VIDYANAGAR - ANAND
PROF. DR. ROSHAN SURESHCHANDRA PATEL	COMMERCE	SHETH C. D. BARFIWALA COLLEGE OF COMMERCE, SURAT
DR. BHAVIK KUMAR HARSUKHLAL KANTESARIYA	PHYSICAL EDUCATION	SAURASHTRA UNIVERSITY – RAJKOT
DR. P. M. DOLIYA	COMPUTER SCIENCE	DEPARTMENT OF COMPUTER SCIENCE BHAVNAGAR UNIVERSITY, BHAVNAGAR
DR. YOGESH KARSHANBHAI CHADSANIYA	SOCIOLOGY	ASSISTANT PROFESSOR & HEAD, DEPARTMENT OF SOCIOLOGY, GOVERNMENT ARTS COLLEGE – BECHARAJI
DR. SUNEETA S. CHANDORKAR	HOME SCIENCE	PROFESSOR - THE M. S. UNIVERSITY OF BARODA,VADODARA, GUJARAT.
DR. NAILESH PATEL	LANGUAGE	G.D. MODI COLLEGE OF ARTS PALANPUR
DR. SANJAY K RADADIYA	COMMERCE	B. J. VANIJYA MAHAVIDYALAYA (AUTONOMOUS) – VALLABH VIDYANAGAR
DR. JITENDRA RADADIYA	COMPUTER SCIENCE	SHRI P.K.M. COLLEGE OF TECH. & B.ED - JUNAGADH
DR. JAGRUTI MANSUKHBHAI THUMAR	ECONOMICS	L.D. ARTS COLLEGE - AHMEDABAD
DR.VIHOL PARESHKUMAR VINODBHAI	EDUCATION	REVABA SARVAJANIK EDUCATION COLLEGE - MEHSANA
DR RUCHI TREHAN	LAW	TOLANI MOTWANE INSTITUTE OF LAW, ADIPUR
DR. KALPESH MACHHAR	COMMERCE	TOLANI COMMERCE COLLEGE - ADIPUR

VIEW OF SPACE :2320-7620

" PEER REVIEWED & REFEREED "

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF APPLIED RESEARCH

MS VIMMI SADARANGANI	ARTS	TOLANI COLLEGE OF ARTS AND SCIENCE - ADIPUR
PROF. KAILASH NAGHERA	COMM.&MGT.	NOBLE UNIVERSITY - JUNAGADH
PROF. VIJAY BHATU	COMM.&MGT.	NOBLE UNIVERSITY - JUNAGADH
DR. TUSHAR AJMERA	COMM.&MGT.	NOBLE UNIVERSITY - JUNAGADH
DR. PRIYANKI VYAS	LIBRARY SCIENCE	DR.BABASAHEB AMBEDKAR OPEN UNIVERSITY, AHMEDABAD
DR. KESHUBHAI ODEDARA	SOCIOLOGY	ARTS & COMMERCE COLLEGE - MAHUDHA
DR. TUSHARKUMAR R. PANDYA	ARTS	NIMA GIRLS ARTS COLLEGE, GOZARIA
DR. PARESHKUMAR DAMJIBHAI DOBARIYA	LAW	SMT. V. D. GARDI LAW COLLEGE, WADHWAN
DR. VIRAM VALA	COMMERCE	SMT. N. C. GANDHI & SMT. B. V. GANDHI MAHILA ARTS AND COMMERCE COLLEGE, BHAVNAGAR
DR. VIMAL B. VARSANI	COMMERCE	SMT. N. C. GANDHI & SMT. B. V. GANDHI MAHILA ARTS AND COMMERCE COLLEGE, BHAVNAGAR

VIEW OF SPACE :2320-7620
" PEER REVIEWED & REFEREED "
INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF APPLIED RESEARCH

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

INDEX

SR.NO.	TITLE & AUTHOR	PAGE NO.
1	EFFECTIVENESS OF TEACHING SCIENCE IN LOCAL LANGUAGE: A STUDY ON TRIBAL STUDENTS BHUNESWER PRASAD NAG	1 TO 3
2	SARDAR PATEL'S RESOLUTION OF "ONE INDIA, UNIFIED INDIA" BHARATBHAI RANABHAI PATEL DR. BISHAL BHATTACHARYA	4 TO 11
3	AI TEACHING VS. TRADITIONAL TEACHING: A COMPARATIVE STUDY OF TEACHERS' PERCEPTIONS IN GUJARAT, INDIA DR. VYAS GAURANG A.	12 TO 15
4	SARDAR PATEL'S ADMINISTRATIVE AND LEADERSHIP GENIUS DR. NILESHKUMAR K. VANJA	16 TO 24
5	CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN IMPLEMENTING OUTCOME-BASED EDUCATION IN INDIAN UNIVERSITIES DR. JIGARKUMAR LALITKUMAR DAVE	25 TO 29
6	THE EVOLUTION AND IMPACT OF CUSTOMER EXPERIENCE MANAGEMENT PLATFORMS IN ENHANCING CUSTOMER SATISFACTION AND LOYALTY MEGHA G. BHATT DR. MAYURI V. DHAMELIYA	30 TO 32
7	COMPARATIVE STUDY OF SELECTED MOTOR ABILITY COMPONENTS FOR SPEED STRENGTH OF M. P. ED STUDENTS IN SAURASHTRA UNIVERSITY RAJKOT CHINTANKUMAR K. RAVAL	33 TO 35

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

SR.NO.	TITLE & AUTHOR	PAGE NO.
8	DIGITAL BANKING TRANSFORMATION AND FINANCIAL INCLUSION: OPPORTUNITIES, CHALLENGES, AND POLICY IMPLICATIONS PROF. BHAUDIP HARESHBHAI KOTAK	36 TO 41
9	AN ASSESSMENT OF THE IMPLEMENTATION STATUS OF POLICY ON SEXUAL HARASSMENT OF WOMEN AT WORKPLACE DR. BISHAL BHATTACHARYA	42 TO 49
10	AN OVERVIEW OF E- GOVERNMENT TO E-GOVERNANCE PROF. KALOLA RIMA A.	50 TO 57
11	INDIAN EDUCATION THROUGH TIME: AN EMPIRICAL STUDY OF LEGACY, TRANSFORMATION, AND VISION AHEAD DR. DHAVAL PRAVINBHAI RANA	58 TO 61
12	WORK-FROM-HOME AND THE TRANSFORMATION OF WORK CULTURE: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF POST-PANDEMIC SOCIETY DR. BINABEN BHURABHAI VADHIYA	62 TO 68
13	A STUDY ON BLENDED LEARNING APPROACHES AND THEIR EFFECTIVENESS IN TEACHER TRAINING PROGRAMS DR. MAHESHKUMAR KANJIBHAI JODHANI	69 TO 73
14	CONDITION OF THE GARASIA TRIBE IN RAJASTHAN GALA RAM DR. BISHAL BHATTACHARYA	74 TO 79
15	EXPLORING THE AMERICAN DREAM IN THE JHUMPA LAHRI'S THE NAMESAKE AND BHARTI MUKHERJEE'S JASMINE VAISHALI SATISHBHAI SONIGRA	80 TO 86
16	महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी और निर्णय–निर्माण प्रक्रिया: सिरोही जिले की ग्राम पंचायतों का अध्ययन नरेंद्र कुमार डॉ. बिशाल भट्टाचार्य	87 TO 98
17	પર્યાવરણીય વિજ્ઞાન DR. MOHANBHAI A. DAKI	99 TO 105
18	વર્તમાન સમાજ પર ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની અસર DR. HEMAL U. PANDYA	106 TO 111

SR.NO.	TITLE & AUTHOR	PAGE NO.
19	બોચાસણવાસી અક્ષરપુરુષોત્તમ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના કાર્યોની યુવાનો પર થયેલ અસર (સાબરકાંઠા જિલ્લાના હિંમતનગર તાલુકાને કેન્દ્રમાં રાખીને) હિતેશ રમણલાલ પટેલ	112 TO 117
20	સ્વિમિંગ અને યોગની તાલીમી કાર્યક્રમ દ્વારા સ્નાયુ સહનશક્તિ પર થતી અસરનો અભ્યાસ વિષયપાત્રોની પસંદગી રાહુલકુમાર આર. મકવાણા ડૉ. મયુરધ્વજસિંહ સી. જાડેજા	118 TO 122
21	જ્ઞાનાત્મક વિકાસમાં કલા અને સંગીત શિક્ષણની ભૂમિકા PRO.MANJUBEN H. PARMAR	123 TO 132
22	વાણિજ્ય અને સંચાલન PRO. RAVIKUMAR M. VAJA	133 TO 135

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

EFFECTIVENESS OF TEACHING SCIENCE IN LOCAL LANGUAGE: A STUDY ON TRIBAL STUDENTS

BHUNESWER PRASAD NAG
RESEARCH SCHOLAR, SURESH GYAN VIHAR UNIVERSITY – JAIPUR

ABSTRACT

The present research investigates the impact of teaching science through local language on tribal students of Class 9th. The study is grounded in the belief that language is central to conceptual understanding, particularly in science education. Using a survey method, data was collected from 200 tribal students (120 male and 80 female) across various schools. A self-constructed questionnaire containing 50 items was used as the primary research tool. The analysis explores students' perceptions, comprehension, and interest in science when taught in their mother tongue as compared to a non-local medium. Findings suggest that the use of local language significantly enhances students' confidence, classroom participation, and retention of concepts, contributing to better learning outcomes. The paper concludes with recommendations for policy-level interventions to integrate local language instruction in science classrooms.

INTRODUCTION

Education in tribal areas of India continues to face multiple challenges, ranging from socio-economic barriers to language diversity. Science, being conceptually dense, often becomes inaccessible to students who are taught in non-native languages. Class 9th represents a crucial stage where students build a strong foundation for higher education. This research aims to examine how teaching science through local language impacts the academic performance and overall learning experience of tribal students. The study not only highlights the pedagogical importance of language but also contributes to the broader discourse on inclusive education.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

1. To study the effectiveness of teaching science in the local language for Class 9th tribal students.
2. To analyze the difference in comprehension levels between male and female students.
3. To evaluate students' attitudes towards science when taught in their mother tongue.
4. To provide recommendations for improving science teaching methods in tribal schools.

HYPOTHESES:

1. There is a significant difference in comprehension of science concepts when taught in local language versus non-local language.
2. There is no significant difference in perception between male and female students regarding science taught in the local language.

REVIEW OF LITERATURE

Numerous scholars have emphasized the role of language in learning. Cummins (2000) highlighted the importance of mother tongue in conceptual development, while Mohanty (2009) noted that tribal students

face cognitive disadvantages when instructed in non-local languages. Research in multilingual education (UNESCO, 2016) has consistently recommended incorporating native languages in pedagogy. Local studies (Patel, 2018; Sharma, 2020) indicate that students taught in their mother tongue demonstrate higher engagement and academic success in science subjects.

METHODOLOGY

Research Method: Survey Method was employed to gather perceptions and responses from students.

Population and Sample: The population included Class 9th tribal students across selected secondary schools. A sample of 200 students (120 male and 80 female) was selected using stratified random sampling.

Tool for Data Collection: A structured questionnaire consisting of 50 items was developed. The tool was divided into five sections:

1. **Understanding of Science Concepts** (10 items)
2. **Classroom Participation** (10 items)
3. **Interest and Motivation in Science** (10 items)
4. **Confidence in Learning Science** (10 items)
5. **Perception Towards Local Language Teaching** (10 items)

Each item was framed on a five-point Likert scale ranging from "Strongly Agree" to "Strongly Disagree." The tool was validated by experts in education and pilot-tested with 30 students.

Data Collection: Data was collected personally from the selected schools, ensuring reliability and authenticity.

Data Analysis: Descriptive statistics (mean, percentage, frequency) and inferential statistics (t-test) were used for analysis.

RESULTS AND DISCUSSION

1. Understanding of Science Concepts:

Results revealed that 78% of students reported better understanding of concepts when taught in local language. Male students scored slightly higher in comprehension, but the difference was statistically insignificant.

2. Classroom Participation:

85% of respondents indicated increased participation during science lessons when teachers used their native language. Female students particularly showed greater willingness to ask questions.

3. Interest and Motivation:

Teaching in local language fostered a positive attitude towards science. 72% of students expressed increased motivation and interest in pursuing higher studies in science.

4. Confidence Levels:

Students expressed higher self-confidence when attempting science problems. 81% reported that local language teaching reduced fear of failure in examinations.

5. Perceptions Towards Local Language Teaching:

The majority (88%) of students favored integrating local language into science teaching permanently. They viewed it as a tool of empowerment rather than a limitation.

COMPARATIVE ANALYSIS OF MALE AND FEMALE STUDENTS:

While male students slightly outperformed females in test comprehension, both groups equally valued local language instruction. No significant gender-based difference was found in their overall perception.

CONCLUSION

The findings strongly indicate that teaching science in the local language enhances comprehension, motivation, and confidence among Class 9th tribal students. Local language not only bridges the gap between scientific terminology and students' cognitive frameworks but also reduces the alienation caused by linguistic barriers. The study advocates for bilingual or multilingual teaching models in tribal schools to ensure inclusivity and improved learning outcomes.

RECOMMENDATIONS

1. Incorporation of local languages as a medium of instruction for science in tribal schools.
2. Development of bilingual science textbooks with simple translations.
3. Training programs for teachers to effectively teach in both local and national languages.
4. Policy initiatives to promote multilingual education as per the NEP 2020 framework.
5. Further research with larger samples across different tribal communities.

REFERENCES

- ***Cummins, J. (2000). Language, Power and Pedagogy. Multilingual Matters.***
- ***Mohanty, A. K. (2009). Multilingual Education for Tribal Children in India. Springer.***
- ***UNESCO. (2016). If you don't understand, how can you learn? Global Education Monitoring Report.***
- ***Patel, R. (2018). Language and Learning in Tribal Schools of Gujarat. Journal of Indian Education.***
- ***Sharma, P. (2020). Science Education in Rural India: Challenges and Opportunities. Indian Journal of Educational Research.***
- ***National Education Policy (NEP). (2020). Ministry of Education, Government of India.***
- ***Skutnabb-Kangas, T. (2008). Linguistic Diversity and Education. Routledge.***
- ***Srivastava, R. (2015). Bilingual Education in India: A Pedagogical Analysis. Sage Publications.***
- ***Trudell, B. (2016). Language Choice and Education in Multilingual Contexts. International Review of Education.***
- ***Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.***

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

SARDAR PATEL'S RESOLUTION OF "ONE INDIA, UNIFIED INDIA"

BHARATBHAI RANABHAI PATEL
RESEARCH SCHOLAR (PH.D.)DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE
MADHAV UNIVERSITY, PINDWARA (SIROHI), RAJASTHAN.
DR. BISHAL BHATTACHARYA
ASSISTANT PROFESSOR & H.O.D., DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES, MADHAV UNIVERSITY, PINDWARA (SIROHI), ABU ROAD, RAJASTHAN.

ABSTRACT

This research explores Sardar Vallabhbhai Patel's leadership in integrating India in the wake of independence in 1947. India had over 500 princely states with autonomous rulers and posed political and administrative challenges. The analysis explores the historical, political, and administrative context of integration and critical states such as Hyderabad, Junagadh, Kashmir, Travancore, Baroda, Bhopal, Mysore, and Kochi. Patel's tactics of diplomacy, negotiation, legal agreement, and, if necessary, military force are analysed. The analysis also assesses the effectiveness and long-lasting impact of his leadership in forming an integrated nation. Case study analysis and histories are used to extract patterns and lessons. The findings are Patel's versatile, pragmatic, and strategic leadership in maintaining territorial integrity, administrative coherence, and social cohesion. His leadership formed the basis of the democratic and constitutional system of India. The analysis brings to the fore Patel's long-lasting imprint in nation-building.

KEYWORDS: ACCESSION, DIPLOMACY, INTEGRATION, LEADERSHIP, SARDAR VALLABHBHAI PATEL

1. INTRODUCTION

The 'Iron Man of India', Sardar Vallabhbhai Patel, played a pivotal role in bringing India together after its independence in 1947. India was partitioned into more than 500 princely states, all of which were independent and needed to become part of the Indian Union. Patel applied shrewd diplomacy and practised methods to peacefully integrate the states. He exercised a balance of firmness and negotiation in the balance of different rulers and different situations.

2. RESEARCH PURPOSE

This research aims to analyse the efforts made by Sardar Vallabhbhai Patel towards the political integration of India. After its independence in 1947, India had the daunting task of integrating over 500 princely states (Shani, 2022). Patel assumed the responsibility of uniting these states into a single nation, and this research will outline the diverse techniques he employed and the outcomes of his negotiations, persuasion and, in some cases, force. It will assess the extent to which these techniques and approaches achieved the resolution and consolidation of the nation. The research intends to delve into the important events in history which were constructed to influence the integration of India.

3. RESEARCH AIM AND OBJECTIVES

To analyse Sardar Vallabhbhai Patel's role in the political integration of India.

Research Objectives

- To investigate the historical, political, and administrative context of India's integration after independence.
- To identify and evaluate the strategies used by Sardar Patel in unifying the princely states.
- To assess the effectiveness and long-term impact of Patel's leadership on building a unified India.

4. PREVIOUS RESEARCH AND RESEARCH GAPS

Previous Research

This research's background lies in the era of India's independence and the challenge of unifying 500 princely states. Sardar Vallabhbhai Patel was the key figure in this process. Mishra, Satyanidhan, and Bhadoriya (2022) state that Patel's concept of unity was pragmatic and imaginative. He argued that as strong a nation as India could not come into existence without the integration of all the states. Balasubramanian and Venkatraman (2022) describe him as the "Maker of Modern United India" due to his use of diplomacy, persuasion and, at times, the use of force to ensure integration. They elucidate that Patel's strategies were rigid and flexible all at the same time. Chakraborty (2025) takes this assertion a step further by explaining Patel's contribution to the Fundamental Rights of the Constitution. This illustrates that his vision was not just limited to the integration of the states, but also to the creation of an India that was a democracy and inclusive of all.

Research Gap

Existing literature highlights Patel's vision and leadership in India's integration, but gaps remain. Mishra, Satyanidhan, and Bhadoriya (2022) stress their idea of unity but focus more on ideology than on detailed case analysis. Balasubramanian and Venkatraman (2022) underline Patel's role as "Maker of Modern India," yet provide broad historical accounts without systematic comparison of state-wise strategies. Chakraborty (2025) links Patel to constitutional development, but not directly to integration practices. Thus, limited research applies structured, case-based approaches to evaluate Patel's unification strategies in depth.

5. RATIONALE FOR PRESENT RESEARCH

The rationale for this research is to study Sardar Patel's work in a more systematic way. Many past studies describe his role, but they often give general historical accounts. This research will focus on detailed case studies of princely states. By doing this, it will show how Patel used different strategies in different situations. It will also connect his work to present discussions on nation-building and diplomacy. Patel's methods offer lessons for solving conflicts and managing unity in diverse regions. This makes the study important for both history and modern political thought.

6. RESEARCH METHOD

Research design and approach

This research follows an inductive approach, as it builds understanding from case studies of princely state integration (Kumar & Ujire, 2024). It uses a descriptive design to explain Patel's strategies and their outcomes. The study is guided by interpretivism philosophy, focusing on meanings, context, and leadership actions. This design helps to deeply explore Patel's role in unifying India.

DATA COLLECTION AND ANALYSIS TECHNIQUE

This study uses a qualitative case study approach to explore the integration of princely states by Sardar Patel (Mazhar et al. 2021). It focuses on selected cases where Patel's leadership and strategies were clearly documented.

Sources of Cases

- Historical records
- Government archives
- Biographies of leaders
- Scholarly articles

Inclusion and Exclusion Criteria

Criteria	Details
Inclusion	Case study articles published in the last 5 years; well-documented historical sources; states directly influenced by Patel's actions.
Exclusion	Sources older than 5 years without new insights; poorly documented cases; states not directly handled by Patel.

Table 1: Criteria

(Source: Mazhar et al. 2021)

Reviewing Previous Research

Previous research, including historical accounts and biographies, is reviewed to provide context. Each case study is analysed to identify Patel's strategies, challenges, and outcomes. Lessons are drawn by comparing across different states, ensuring the research aim is achieved.

Data analysis technique

This research uses case study analysis as the main data analysis method (Ajayi, 2023). Each princely state is studied through historical records, archives, and scholarly works. The analysis compares strategies, challenges, and outcomes across cases. This helps identify patterns in Patel's leadership and explains how integration built a unified India.

Case studies

Princely State	Source	Key Findings
Hyderabad	The Indian Express	Operation Polo led to Hyderabad's integration into India after military intervention.
Junagadh	Scroll.in	Despite geographical contiguity with India, Junagadh's Nawab's accession to Pakistan was contested, leading to its eventual integration into India.
Kashmir	The Wire; Hindustan Times	The accession of Jammu and Kashmir to India was influenced by geopolitical considerations and strategic interests.
Travancore	Congress Sandesh	Sardar Patel's diplomatic efforts led to the peaceful integration of Travancore into India.
Baroda	ResearchGate	Patel's negotiations facilitated Baroda's accession, balancing political and administrative considerations.

Bhopal	Organiser	Patel's leadership was instrumental in integrating Bhopal, ensuring administrative cohesion.
Mysore	Journal of Political Science	Patel's strategic diplomacy led to Mysore's seamless integration into the Indian Union.
Kochi	International Journal of History	Patel's negotiations ensured Kochi's accession, contributing to India's unity.

Table 2: Case studies

7. CASE STUDY DISCUSSION

INVESTIGATING INDIA'S INTEGRATION CONTEXT AFTER INDEPENDENCE

In 1947, India gained independence from British rule, but more than 500 princely states existed. Each state had its own ruler, administration, and laws. The rulers could choose to join India, join Pakistan, or remain independent. This created a complex political environment. Many states had rulers of one religion while the majority population was of another, creating tensions. Geographical location also played a role, as some states were surrounded by Indian territory and faced pressure to join India (Man Aman Singh Chhina, 2023).

Figure 1: Nizam of Hyderabad: Quest for Independence and Resistance to Accession

(Source: Man Aman Singh Chhina, 2023)

Administratively, India had to integrate diverse systems, including armies, police, and civil services, while introducing modern governance and legal frameworks. The case of Hyderabad shows the difficulty of integration. The Nizam avoided joining India for as long as possible, signing a temporary standstill agreement and postponing almost all decisions (Man Aman Singh Chhina, 2023). However, Operation Polo, a military venture in September 1948, garnered Hyderabad's decades' worth of independence in a matter of days. The inheritance of Kashmir had its own set of geopolitical and strategic considerations that complicated matters and resulted in the Maharaja signing the Instrument of Accession due to the urgency and convoluted military actions at hand (Madhav, 2025).

EVALUATING PATEL'S STRATEGIES FOR PRINCELY STATE UNIFICATION

Sardar Patel skilfully practised diplomacy, negotiated treaties and even prepared for military formalities. Execution of the policy of Instrument of Accession through treaties gave internal autonomy to the rulers.

Standstill agreements facilitated partial truces to ease tension and conflict. Settle Doctrines reasoned and convinced the rulers behind the decision to accede to the union. The Baroda and Kochi states were politically and administratively integrated into the Union, and the rulers were granted some privileges (Vaidya, Maitree, 2023). Junagadh was legally annexed by Patel himself after a plebiscite, which was controlled by the Nawab, who chose to join Pakistan, even though it was geographically part of India. Hyderabad witnessed Patel trying to reason and negotiate. Kashmir was a rapidly and strategically planned military negotiation combining defence during the time of tribal invasions (Sudheendra Kulkarni, 2022). Travancore, Mysore, Bhopal and Kochi were united and peaceful states. Patel's diplomacy brought peace and smooth integration in these states (Singh & Mewara, 2024; Raj, 2025). His unity-focused strategies were self-adaptive and Kerala deformation adaptable.

Figure 2: Mahatma Gandhi with Jawaharlal Nehru and Sardar Patel

(Source: Sudheendra Kulkarni, 2022)

EFFECTIVENESS AND LONG-TERM IMPACT OF PATEL'S LEADERSHIP ON BUILDING A UNIFIED INDIA

Patel's integration of princely states was, for the most part, successful due to his effective leadership. While most states readily joined India, some, such as Hyderabad and Junagadh, were more complicated. Political negotiations with Junagadh and Operation Polo in Hyderabad ensured the accession of the states without compromising India's sovereignty (Scroll.in. 2025). The accession of Kashmir equally showed strategic, as well as timely, decision-making. The successful diplomatic and administrative strategies of the peaceful integrations of Travancore, Baroda, Mysore, Bhopal, and Kochi further attest to his leadership skills (Capt. Praveen Davar, 2022). Diplomatic, as well as long-term, administrative strategies ensured Patel's leadership during this period retained the country's territorial boundaries and administrative unity. Former princely states were consolidated into provinces, civil services and legal systems aligned with the Indian Constitution, and governance structures modernised. Patel's strategies also helped establish the rule of law and democracy, as well as citizens' rights to the territory of India. The integration also fostered greater social cohesion by reducing fragmentation. His integration of India is studied today as an example of political diplomacy, together with firmness, which remains an important part of his legacy.

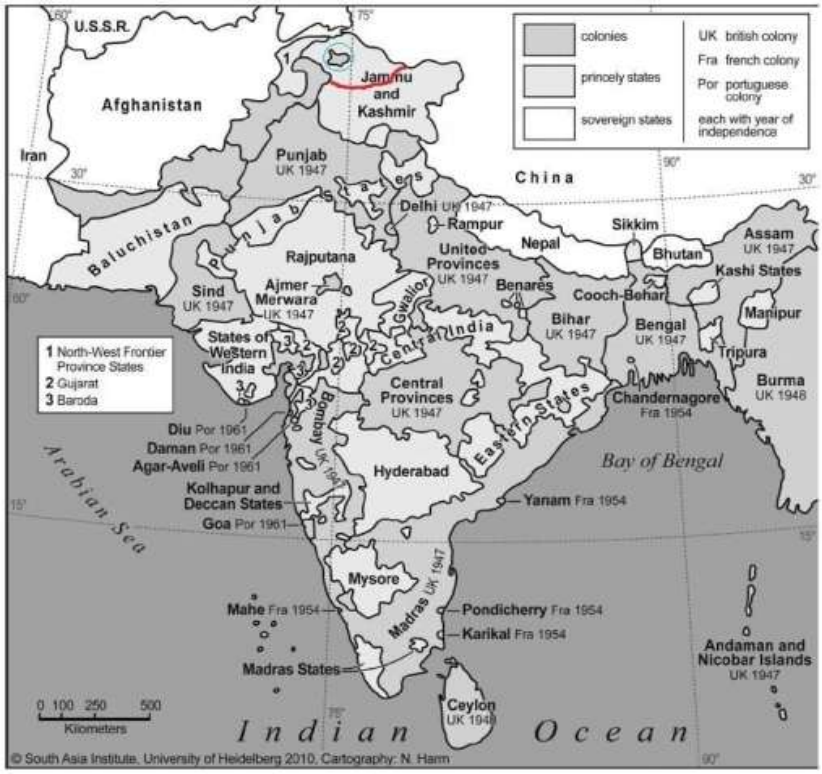

Figure 3: Pre Partition British India Map

(Source: Hari and Hema Hari, 2025)

8. CONCLUSION

Sardar Vallabhbhai Patel remains the foremost architect of India's territorial integrity and unity following independence. By skilfully balancing diplomacy with the unambiguous threat of force, he merged the subcontinent's 500-plus princely states into a single nation. The annexation of Hyderabad, the diplomatic resolution of Junagadh, and the contentious but conclusive approach to Kashmir illustrate the logistic and moral calculus he commanded. In contrast, the peaceful accession of Travancore, the formal treaty with Baroda, the embraced gradual modernisation of Mysore, the gradual integration of Bhopal, and the forthcoming accession of Kochi reveal Patel's preference for negotiation whenever possible. His decisive intervention thereby furnished India with a coherent territorial identity, stabilised administrative frameworks, and established a constitutional mandate. Patel's vision forestalled centrifugal fragmentation, transcended regional identities, and catalysed the emergence of a unified national consciousness. Thus, the operational summary rightly regards Patel as the architect of the maxim "One India, Unified India."

9. FUTURE SCOPE AND LIMITATIONS

The future research can focus on Sardar Patel's integration strategies in several areas. His strategies could be likened to nation-building experiences in other countries. It can be used in analysing political diplomacy in resolving disputes and policies of federal integration. There are certain limitations.

histories might be partial or incomplete. Records on some of the princely states are limited in permitting in-depth analysis. The analysis is limited to some of the prominent states and might not be comprehensive of the entire 500-plus states. However, the analysis is abundant in information regarding the process of unification in India and Patel's enduring legacy.

REFERENCES:

- *Ajayi, V. O. (2023). A review on primary sources of data and secondary sources of data. Available at SSRN 5378785. https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5378785*
- *Balasubramanian, T., & Venkatraman, V. (2022). Sardar Vallabhbhai Patel: The Maker of Modern United India. In The Journal of Indian Art History Congress (Vol. 27, pp. 85-96). https://www.researchgate.net/profile/Balasubramanian-Thirugnanam/publication/356234724_SARDAR_VALLABHBHAI_PATEL_THE_MAKER_OF_MODERN_UNITED_INDIA/links/6192f9143068c54fa5eda013/SARDAR-VALLABHBHAI-PATEL-THE-MAKER-OF-MODERN-UNITED-INDIA.pdf*
- *Capt. Praveen Davar, (2022). Sardar Patel & Integration of States. Congress Sandesh https://inc.in/congress-sandesh/tribute/sardar-patel-and-integration-of-states*
- *Chakraborty, R. (2025). 5 Sardar Patel and the Framing of Fundamental Rights in India's Constitution. Sardar Patel: An Icon of India's Unity. https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=7AheEQAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT81&dq=Sardar+Patel%27s+resolution+of+One+India,+Unified+India&ots=wVfYYnoBux&sig=nwEtHo-SL_9C6o8e2t0RRBjFnEc*
- *D K Hari and D K Hema Hari, (2025). Sardar Vallabhbhai Patel. https://bharathgyanblog.wordpress.com/2019/10/31/sardar-vallabhbhai-patel/*
- *Kumar, S., & Ujire, D. K. (2024). Inductive and deductive approaches to qualitative research. International Journal of Multidisciplinary Educational Research, 13(1), 58-63. http://ijmer.in.doi./2024/13.1.69*
- *Madhav, R. (2025). Sardar Patel and the Kashmir question. Hindustan Times. https://www.hindustantimes.com/analysis/sardar-patel-and-the-kashmir-question/story-PATjuslcyzZpT2LkaJPsOP.html*

  Sudheendra Kulkarni, (2022). Sardar Vallabhbhai Patel, Jawaharlal Nehru, and the accession of India's princely states. The Wire. https://thewire.in/history/sardar-vallabhbhai-patel-jawaharlal-nehru-india-princely-states-independence
- *Man Aman Singh Chhina, (2023). 75th anniversary of Operation Polo and police action in Hyderabad. The Indian Express. https://indianexpress.com/article/explained/explained-history/75th-anniversary-operation-polo-police-action-hyderabad-8938202/*
- *Mazhar, S. A., Anjum, R., Anwar, A. I., & Khan, A. A. (2021). Methods of data collection: A fundamental tool of research. Journal of Integrated Community Health, 10(1), 6-10. https://www.researchgate.net/profile/Syeda-Ayeman-Mazhar/publication/356269289_Methods_of_Data_Collection_A_Fundamental_Tool_of_Research/links/61fe7e23870587329e943cd1/Methods-of-Data-Collection-A-Fundamental-Tool-of-Research.pdf*
- *Mishra, A. K., Satyanidhan, R., & Bhadoriya, K. (2022). Sardar Vallabhbhai Patel's Idea of Unity and Unification of States. ARTS HUMANITIES & SOCIAL SCIENCES, 44. https://www.ifrra.org/public/assets/images/digital_lib/FINALART.pdf#page=48*
- *Organiser. (2022). Sardar Patel: The real statesman and unifier of India. https://organiser.org/2022/12/15/121787/bharat/sardar-patel-the-realist-statesman/*
- *Raj, A. (2025). From fragmentation to federation: Sardar Patel's legacy in nation-building. Journal of Political Science, 7(8), 260-263. https://doi.org/10.33545/26646021.2025.v7.i8d.652*

- *Scroll.in. (2025). Patel wanted Hyderabad for India, not Kashmir, but Junagadh was the wild card that changed the game. https://scroll.in/article/884176/patel-wanted-hyderabad-for-india-not-kashmir-but-junagadh-was-the-wild-card-that-changed-the-game*
- *Shani, O. (2022). India's democracy before the democratic discontent, 1940s–1970s. History Compass, 20(6), e12742. https://doi.org/10.1111/hic3.12742*
- *Singh, S. S., & Mewara, A. (2024). Reconciliation of princely states with independent India. International Journal of History, 6(2), 183-190. https://www.historyjournal.net/article/309/6-2-38-479.pdf*
- *Vaidya, Maitree. (2023). Politics of Merger: A Case Study of Integration of Baroda state. https://www.researchgate.net/publication/383700193_Politics_of_Merger_A_Case_Study_of_Integration_of_Baroda_state*

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

AI TEACHING VS. TRADITIONAL TEACHING: A COMPARATIVE STUDY OF TEACHERS' PERCEPTIONS IN GUJARAT, INDIA

DR. VYAS GAURANG A.
ASSISTANT PROFESSOR, SURENDRANAGAR UNIVERSITY, SURENDRANAGAR.

ABSTRACT

Artificial Intelligence (AI) is reshaping the global education landscape by providing innovative teaching methods, personalized learning, and efficient content delivery. While traditional teaching continues to form the cultural and moral backbone of education in India, AI-based teaching tools are increasingly recognized for their potential to enhance learning outcomes. This research paper explores the perceptions of school and university teachers in Gujarat, India, comparing AI teaching with traditional teaching. A total of 300 teachers (150 male and 150 female; equally divided between school and university levels) participated in the study through a structured survey of 50 questions. The results show a strong inclination toward AI teaching among both male and female teachers, with school teachers displaying higher acceptance levels than university teachers. Despite the growing popularity of AI, traditional teaching remains valued for its role in character building and fostering human interaction. The study concludes by recommending blended learning strategies to balance technological advancements with traditional pedagogical values.

KEYWORDS: ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION, TRADITIONAL TEACHING, TEACHERS' PERCEPTIONS, PEDAGOGY, BLENDED LEARNING.

INTRODUCTION

Education in India has historically been teacher-centered, with a focus on classroom interactions, discipline, and moral development. Teachers have been regarded as the primary source of knowledge and mentors guiding students' intellectual and personal growth. However, in the 21st century, technological innovations, particularly artificial intelligence (AI), have started transforming teaching practices globally. AI tools such as adaptive learning systems, virtual classrooms, and automated assessment mechanisms are becoming popular in Indian schools and universities as well.

The state of Gujarat, known for its progressive educational policies and adoption of modern technologies, provides a suitable context for studying the impact of AI on teaching. Teachers play a crucial role in integrating new technology into the classroom, and their perceptions significantly influence the acceptance and effectiveness of such methods. This research paper attempts to compare AI teaching with traditional teaching, focusing on differences in perception based on gender and profession (school vs. university teachers).

OBJECTIVES

1. To study the perceptions of male and female teachers toward AI-based and traditional teaching.
2. To compare the attitudes of school and university teachers toward the adoption of AI tools in classrooms.

3. To identify the strengths, challenges, and limitations of AI teaching methods from teachers' viewpoints.
4. To understand the continuing relevance of traditional teaching in a rapidly digitizing educational system.
5. To propose strategies for integrating AI with traditional teaching to ensure quality and holistic education.

LITERATURE REVIEW

The integration of AI in education has been extensively studied in recent years. According to Anderson (2021), AI-based learning platforms improve personalization and student engagement by analyzing learning patterns. Similarly, Sharma (2022) highlights that blended learning, combining traditional and digital approaches, is highly effective in India, where cultural values are deeply embedded in education.

Traditional teaching, however, continues to hold importance, as noted by Singh (2020), who emphasizes that personal interaction between teacher and student fosters emotional and moral development that technology cannot replace. The *National Education Policy (NEP) 2020* also advocates for the inclusion of digital technology in education while retaining core traditional values. This dual approach indicates the need for balance rather than replacement.

METHODOLOGY

➢ Research Design

The study employed a **survey research method**. A descriptive research design was adopted to capture the current perceptions of teachers across Gujarat.

➢ Population and Sample

- **Total Sample Size**: 300 teachers
- **Gender Distribution**: 150 male and 150 female teachers
- **Profession Distribution**: 150 school teachers and 150 university teachers
- **Geographical Scope**: Gujarat state, India

➢ Sampling Technique

A stratified random sampling method was used to ensure equal representation of gender and profession categories. This approach enhanced the reliability and comparability of the findings.

➢ Data Collection Tool

A structured **questionnaire containing 50 questions** was developed. The items covered:

- Effectiveness of teaching methods
- Student engagement and participation
- Accessibility and inclusiveness
- Moral and cultural integration
- Teacher satisfaction and adaptability

Responses were recorded on a 5-point Likert scale ranging from 1 (Very Low) to 5 (Very High).

➢ Data Analysis

Descriptive and comparative statistical methods were employed. Results were presented using tables, charts, and averages for clearer interpretation.

DATA ANALYSIS AND RESULTS

Table 1: Average Scores of AI Teaching vs. Traditional Teaching by Gender & Profession

Gender	Profession	AI Teaching Score	Traditional Teaching Score
Female	School Teacher	3.85	2.40
Female	University Teacher	3.08	2.37
Male	School Teacher	3.63	2.49
Male	University Teacher	3.44	2.28

(Scale: 1 = Very Low, 5 = Very High)

Figure 1: Comparison of AI vs. Traditional Teaching

KEY OBSERVATIONS

1. Female school teachers showed the highest acceptance of AI teaching (mean = 3.85).
2. University teachers, particularly females, rated AI lower compared to school teachers.
3. Traditional teaching received consistently lower scores across all groups, though male school teachers rated it slightly higher than others.
4. Overall, AI teaching was preferred more strongly than traditional teaching, especially in school contexts.

FINDINGS

1. **AI Teaching as Effective and Modern**: Teachers perceived AI as providing more personalized learning, quick assessment, and innovative teaching strategies.
2. **Gender-Based Variations**: Female teachers, especially at the school level, were more receptive to AI adoption compared to their male counterparts.
3. **Professional Differences**: School teachers rated AI higher, possibly due to younger students being more adaptive to technology. University teachers, dealing with mature learners, still emphasized traditional mentorship.

Role of Traditional Teaching: Despite lower scores, traditional methods were recognized as crucial for developing discipline, ethics, and teacher-student bonding.

DISCUSSION

The results align with global findings that AI improves teaching efficiency and learning outcomes. Teachers in Gujarat are generally open to integrating AI, especially in schools, where technology can simplify repetitive tasks and enhance student engagement. However, concerns regarding AI include the lack of emotional connection, over-reliance on machines, and ethical implications of data-driven education.

University teachers' relatively lower acceptance indicates skepticism about whether AI can replace the critical thinking, mentoring, and guidance required at higher education levels. This reflects a realistic understanding that while AI can supplement, it cannot substitute human teaching fully.

CONCLUSION

The research concludes that while AI-based teaching is perceived as more effective and engaging, traditional teaching remains essential in providing emotional support, discipline, and cultural education. Teachers in Gujarat favor AI tools but advocate for a **blended learning model** that incorporates both AI and traditional methods. This integrated approach ensures that students benefit from technological advancements without losing touch with human values and cultural identity.

RECOMMENDATIONS

1. **Promote Blended Learning**: Encourage teachers to combine AI tools with traditional methods.
2. **Teacher Training Programs**: Organize workshops and training for teachers to adopt AI-based teaching tools effectively.
3. **Infrastructure Development**: Provide adequate digital infrastructure in rural and urban schools and universities.
4. **Policy Framework**: Develop educational policies that support ethical AI use while safeguarding student data and cultural identity.
5. **Continuous Research**: Expand studies to other states for nationwide comparison and deeper insights.

Curriculum Integration: Introduce AI literacy as part of teacher education programs.

REFERENCES

- ***Anderson, T. (2021). Artificial Intelligence in Education: Applications and Implications. Educational Technology Journal.***
- ***Ministry of Education, Government of India (2020). National Education Policy 2020.***
- ***Sharma, R. (2022). Blended Learning Models in Indian Education. International Journal of Education Research.***
- ***Singh, P. (2020). Role of Traditional Pedagogy in Modern Classrooms. Journal of Indian Education.***

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

SARDAR PATEL'S ADMINISTRATIVE AND LEADERSHIP GENIUS

DR. NILESHKUMAR K. VANJA
ASSISTANT PROFESSOR, SHRI H L PATEL ARTS & COMMERCE COLLEGE
BHAYAVADAR, DIST-RAJKOT.

ABSTRACT:

Sardar Vallabhbhai Patel's contributions to the making of modern India are monumental yet often understated in mainstream political discourse. This research paper presents a comprehensive analysis of Patel's administrative brilliance and exceptional leadership during a defining period in India's history, the transition from colonial subjugation to sovereign democracy. Known as the "Iron Man of India," Patel's pragmatic vision, unyielding resolve, and deep commitment to national unity played a central role in stabilizing a fragmented polity and laying the institutional foundation for the Indian state. One of the central thrusts of this paper is Patel's masterful handling of the integration of over 560 princely states into the Indian Union, a task fraught with diplomatic complexity, regional loyalties, and potential for civil strife. Through a judicious blend of persuasion, pressure, and political foresight, Patel, aided by his secretary V.P. Menon, ensured that the political map of India was redrawn into a unified and cohesive entity without large-scale bloodshed. This feat is widely regarded as one of the greatest administrative accomplishments in world history, demonstrating Patel's acute geopolitical sense, legal insight, and negotiation prowess.

The paper also delves into Patel's role as India's first Deputy Prime Minister and Home Minister, highlighting his contribution to the creation of the Indian Administrative Service (IAS), which he envisioned as the steel frame of Indian governance. His firm belief in an apolitical, merit-based, and efficient civil service underscored his understanding of institutional continuity and stability in a newly independent nation grappling with partition, refugee rehabilitation, law and order challenges, and economic uncertainty. Patel's approach combined decentralization with strong central authority, ensuring coherence in administration while empowering local governance structures. In examining his leadership style, the paper characterizes Patel as a realist and a statesman, whose decision-making was marked by clarity, decisiveness, and moral firmness. He was not swayed by populism or ideological extremes but rather prioritized national interest and administrative efficacy. His leadership was defined by action over rhetoric, and responsibility over recognition—qualities that earned him immense respect among both allies and adversaries. Patel's unrelenting emphasis on discipline, order, and accountability influenced not just the bureaucracy but also the political culture of early independent India.

This research draws upon historical records, speeches, government documents, and scholarly interpretations to present a multidimensional portrait of Patel's administrative and leadership genius. By situating his achievements within the broader framework of state-building and democratic consolidation, the paper argues that Patel's legacy offers enduring lessons for leadership in post-colonial societies. His ability to manage complexity with simplicity, and to command authority while promoting democratic norms, places him among the foremost architects of modern governance in India.

In nut shell, Sardar Patel emerges not merely as a freedom fighter or political leader but as a visionary administrator and institution-builder whose imprint on India's political and bureaucratic framework remains indelible.

KEY WORDS: ADMINISTRATION, LEADERSHIP, INTEGRATION, CHALLENGES, COMMUNAL TENSIONS.

INTRODUCTION:

Sardar Vallabhbhai Patel, known as the "Iron Man of India," was a visionary leader and a remarkable statesman. His leadership during India's struggle for independence and his pivotal role in its integration post-1947 highlighted his unparalleled administrative genius. Patel effectively united over 560 princely states into the Indian Union, ensuring political stability in a newly independent nation. His pragmatic approach, decisive actions, and unwavering commitment to national unity solidified his legacy as one of the most influential leaders in Indian history. Patel's foresight in governance and leadership continues to inspire generations. His impact transcends time and political boundaries.

CRISIS MANAGEMENT SKILLS:

Sardar Vallabhbhai Patel's Approach to Handling Post-Independence Challenges Sardar Vallabhbhai Patel, a towering figure in the history of independent India, was instrumental in addressing some of the most complex and contentious challenges that arose after the country gained independence in 1947. Known for his leadership, administrative acumen, and unyielding determination, Patel played a critical role in consolidating India, which was reeling from the aftershocks of partition, communal violence, and the mass displacement of people. His pragmatic approach to governance and his ability to navigate these issues with both tact and firmness remain a benchmark in India's post-independence statecraft.

This research paper delves into Patel's leadership during this tumultuous period, focusing specifically on his handling of communal tensions, refugee rehabilitation, and the integration of princely states.

1. The Partition and Communal Violence:

The partition of India in 1947, which resulted in the creation of two separate nations—India and Pakistan—was one of the most violent and traumatic events in the subcontinent's history. The partition not only resulted in the dismemberment of a centuries-old civilization but also led to widespread communal violence. The sudden and hasty migration of populations along religious lines, with Muslims moving to Pakistan and Hindus and Sikhs to India, caused horrific bloodshed, leading to the loss of millions of lives and the displacement of millions more.

While Mahatma Gandhi's emphasis was on peace and reconciliation, Patel, though equally committed to the ideal of a united India, took a more pragmatic and realistic approach. He understood that the task of healing the wounds of partition was complex, requiring both political and administrative action.

Patel's Role in Mitigating Communal Tensions:

Patel was deeply concerned about the rising communal violence and its potential to derail the fledgling nation. He took the following steps to address the situation:

Firm Stand on Law and Order: Patel believed in maintaining law and order at all costs. When the violence broke out in different parts of India, he took a firm stand, using the police and military forces to curb the

violence. His strict orders to the police and military were aimed at restoring stability in the riot-affected areas, even if it meant using force.

Rehabilitation of Victims: One of Patel's critical measures to calm communal tensions was the effective rehabilitation of victims. He understood that restoring trust between communities would be impossible without addressing the needs of refugees and displaced persons. Patel's government worked on providing relief, shelters, and support to the victims of partition.

Preventing Further Communal Divide: Though the immediate aftermath of partition saw massive violence, Patel's strong leadership helped prevent the situation from spiraling further. He personally intervened to ensure that the leaders of both communities understood the importance of peace. His clear stance on the need for secularism and the unity of the country acted as a stabilizing force in times of crisis. Patel's administrative policies focused on promoting national integration, which included creating an inclusive environment for all religious communities, thereby helping to reduce the risk of further communal flare-ups.

2. Refugee Rehabilitation and Resettlement:

The partition displaced around 15 million people—Hindus and Sikhs fled to India, while Muslims moved to Pakistan. This mass migration created one of the largest refugee crises in history, putting enormous strain on the Indian government and its resources. Refugees found themselves not only homeless but also facing hostile conditions in their new surroundings. Given the severity of the situation, the rehabilitation of refugees became one of the most urgent tasks for the Indian government.

Sardar Patel's Vision for Refugee Rehabilitation:

Patel's administration was committed to not only providing immediate relief but also to ensuring the long-term rehabilitation of refugees. His approach to refugee management was based on pragmatism, combining relief work with settlement plans. Key aspects of his strategy included:

Providing Shelter and Basic Necessities: Initially, Patel focused on ensuring that refugees had access to basic needs—shelter, food, clothing, and healthcare. Various refugee camps were set up in different parts of India to provide immediate relief.

Land and Livelihood: Beyond providing temporary relief, Patel emphasized the importance of resettling refugees on agricultural land. This was particularly critical for the displaced rural populations who had lost their homes and livelihoods. He facilitated the allocation of land in areas like Punjab, Haryana, and Uttar Pradesh to the refugees, enabling them to rebuild their lives.

Creating Opportunities for Employment: Patel's administration also worked on creating employment opportunities for refugees. Programs were introduced to help them settle down in new places, either by engaging in agriculture or by providing jobs in public works projects. This not only reduced tensions but also helped in integrating them into Indian society.

Long-Term Resettlement Plans: Patel understood that the rehabilitation of refugees required more than just providing temporary relief. He worked on creating long-term resettlement plans that included the construction of homes, the establishment of schools, and the building of necessary infrastructure. His government's efforts in refugee rehabilitation helped mitigate the social and economic disruptions caused by partition.

Patel's Personal Involvement:

Sardar Patel's personal involvement in the refugee crisis was remarkable. He toured the refugee camps, spoke directly to those affected, and ensured that the relief efforts were organized efficiently. His administrative skills and direct approach were crucial in preventing chaos and ensuring that the relief programs reached the largest number of people possible.

3. Integration of Princely States:

One of the most remarkable aspects of Patel's post-independence leadership was his role in the integration of the princely states into the Indian Union. At the time of independence, India was not a unified country but a collection of territories—British India and more than 560 independent princely states. The leaders of these states were given the choice of acceding to either India or Pakistan, or remaining independent.

While Jawaharlal Nehru was the first Prime Minister of India, it was Sardar Patel who was entrusted with the daunting task of integrating these princely states. His handling of this process is regarded as a testament to his political acumen and administrative genius.

The Challenges of Integration:

Diverse Interests: The princely states varied greatly in size, wealth, and strategic importance. Some states, such as Hyderabad, Kashmir, and Junagadh, posed particular challenges due to their geographical location and the religious composition of their populations. The rulers of some states, like Hyderabad's Nizam, were initially reluctant to accede to India, while others, like Kashmir, were caught in political and diplomatic disputes with Pakistan.

Communal Tensions: The integration process was complicated by the ongoing communal violence. For instance, Hyderabad had a significant Muslim population, and its Nizam sought to maintain its independence, fearing that joining India would endanger the interests of Muslims. Similarly, in Jammu and Kashmir, the question of whether the Muslim-majority region would accede to India or Pakistan became a point of contention.

Internal Disruptions: The princely states had their own political systems, which were often feudal and authoritarian. Integrating them into a democratic framework posed its own set of challenges, as the local elites often resisted the centralization of power.

Patel's Strategy for Integration:

Persuasion and Diplomacy: Patel's diplomatic skills were crucial in convincing many of the rulers to accede to India. Through a combination of persuasion, negotiations, and, in some cases, pressure, Patel successfully integrated almost all princely states into the Indian Union. He maintained a balance of firmness and tact, always ensuring that India's national interest was preserved.

Use of Force in Exceptional Cases: While Patel preferred diplomacy, he was not hesitant to use force when required. The most notable example of this was the military action taken in Hyderabad, known as "Operation Polo." The Nizam of Hyderabad had resisted joining India, and Patel, after exhausting diplomatic options, ordered military action to integrate the state into India. Similarly, the issue of Kashmir was resolved by military intervention after the tribal invasion by Pakistan, which led to the famous Kashmir conflict. Consolidation of Power: Patel also worked to consolidate power by creating a uniform administrative structure across the country. By dissolving the privileges of the princely states and integrating their territories into the Union, he effectively ended the era of princely rule and centralized governance under the Indian state.

Securing India's Borders: Patel's role in securing India's borders cannot be understated. He understood that a fragmented India would be vulnerable to external threats. His decision to integrate the princely states played a crucial role in establishing a strong, united India with clearly defined territorial boundaries.

4. Legacy of Patel's Leadership:

Sardar Patel's handling of post-independence challenges left a lasting impact on India's political landscape. His decisive action in integrating princely states, addressing communal tensions, and managing the refugee crisis shaped the future of the Indian state. Through his leadership, Patel ensured that the fledgling Indian Republic emerged as a cohesive and stable entity, capable of handling the internal and external challenges it faced in the years following independence.

Patel's leadership was characterized by pragmatism, decisiveness, and an unwavering commitment to national unity. Unlike many of his contemporaries, Patel was not swayed by ideological purism but focused on practical solutions. He prioritized the stability of India over short-term political gains, a stance that earned him the respect of both his allies and adversaries.

Patel's approach to post-independence challenges helped lay the foundation for modern India. His integration of the princely states not only united the nation politically but also symbolized the inclusive nature of the Indian Republic. His work in refugee rehabilitation and the restoration of communal harmony also played a crucial role in shaping the social fabric of the nation.

Institution Building:

Sardar Vallabhbhai Patel, one of the central figures in India's freedom struggle, played an indispensable role in shaping the country's post-independence administrative framework. As the first Deputy Prime Minister and the Home Minister of India, Patel was tasked with consolidating the newly independent nation and ensuring its smooth governance. India, in 1947, was a land of immense diversity, with over 560 princely states, fractured political unity, communal tensions, and a legacy of British colonial governance. It required strong and effective leadership to transition from a colonial system to a unified, sovereign democratic state.

The Indian Administrative Service (IAS) and the All India Services:

The backbone of India's administrative framework after independence was the civil services. Patel's role in preserving and strengthening the Indian Civil Services (ICS) and ensuring their transition into the Indian Administrative Service (IAS) was one of his most crucial contributions. In a newly independent country, Patel understood that dismantling the British colonial bureaucracy would lead to an administrative collapse. He was determined to retain the existing system but reform it to suit India's new democratic needs.

Patel's Vision for a Unified Bureaucracy:

Patel recognized that India's vast size, diversity, and complexity required a strong and cohesive bureaucratic structure. The bureaucrats of the ICS were well-trained, well-versed in governance, and had the experience needed to manage the country's transition from colonial rule to independence. Patel's vision was to retain the framework but make it more representative of India's post-colonial aspirations, ensuring that it was accountable, democratic, and efficient.

All India Services: One of Patel's significant decisions was to maintain the All India Services (AIS), which included the Indian Administrative Service (IAS), the Indian Police Service (IPS), and the Indian Forest Service (IFS). These services, which were instrumental in British rule, were transformed to serve

the Indian state with renewed purpose. They would help maintain administrative continuity across the country and ensure the functioning of a centralized government.

Merit-Based Recruitment: Patel was a staunch advocate of a merit-based system for recruitment into the civil services. He firmly believed that public administration must be driven by competence and not by political affiliation. The recruitment process was formalized through competitive exams, ensuring that only the most capable individuals would be inducted into key positions. This focus on merit helped create a cadre of skilled administrators who would later play an essential role in shaping India's governance.

Training and Professionalism: Patel worked towards professionalizing the civil services. He ensured that civil servants received the necessary training to handle the unique challenges faced by post-independence India. The Administrative Staff College of India (ASCI) was established to train bureaucrats, further enhancing their ability to handle governance issues in an independent India.

Patel's Personal Engagement:

Patel was deeply involved in the process of civil services reform. He personally interacted with senior officers and emphasized the need for loyalty to the Indian state rather than the colonial regime. His close relationship with the civil services helped maintain a sense of professionalism and dedication among officers during the critical early years of independence.

2. The Home Ministry and Law & Order:

As the Home Minister, Patel's foremost task was ensuring law and order in a country that had just undergone one of the most traumatic partitions in history. The partition had led to mass migrations, communal violence, and the displacement of millions, creating a fragile environment. Patel's leadership in ensuring national security, managing law and order, and promoting a sense of national cohesion was critical during this volatile period.

CENTRALIZATION OF POLICE FORCES

Patel focused on strengthening the country's police forces, recognizing the necessity of a centralized system to maintain law and order across the vast nation. He played a key role in unifying India's police forces under one central authority and making sure that they were better equipped to handle the administrative and law enforcement needs of a diverse population.

Centralized Command Structure: To ensure greater control and coordination, Patel streamlined the police system, integrating the forces of different states and territories under a single, centralized authority. This move was crucial in preventing regional imbalances and ensuring that the police could act quickly to tackle communal violence or social unrest.

Intelligence Gathering: Patel recognized the importance of intelligence and counter-intelligence in a newly independent nation that faced both external and internal threats. He strengthened the Intelligence Bureau (IB) and other intelligence agencies to provide critical information that could prevent unrest and handle national security challenges.

National Security Focus: Patel's efforts were not confined only to internal law enforcement but extended to national security. The Border Security Force (BSF) was established to secure the borders from both internal and external threats. The Indian Police Service (IPS), under Patel's guidance, was restructured to play an active role in securing the country's integrity.

3. Institutionalizing the Constitution and a Strong Central Government:

Though the task of drafting the Constitution was primarily undertaken by Dr. B.R. Ambedkar and the Constituent Assembly, Patel's influence was crucial in ensuring that the framework would establish a strong and unified Indian state. India, with its cultural diversity, complex political divisions, and regional identities, required a constitution that not only protected minority rights but also established a strong central authority to prevent fragmentation.

Federal Structure with Strong Centralization:

Patel was a staunch proponent of a strong central government, especially in the initial years of India's independence. He believed that given India's challenges—particularly the integration of princely states, regional aspirations, and the potential for communal tensions—a strong center was crucial to maintaining unity.

Support for Article 356: Patel's support for Article 356 of the Indian Constitution, which allowed the central government to take over the administration of states in case of internal disturbances, was a testament to his belief in the necessity of central authority during times of crisis. He believed that India's survival as a democratic nation depended on the strong intervention of the central government when required.

Integration of Princely States: Perhaps one of Patel's greatest achievements was the integration of over 560 princely states into the Indian Union. These states were semi-autonomous entities, many of which had their own rulers and distinct political systems. Patel's diplomatic genius and firm resolve led to the accession of all the states to India, strengthening the Indian Union. His use of both persuasion and coercion (in extreme cases like Hyderabad) ensured that India's territorial integrity was preserved.

Secularism and National Unity: Patel was a firm believer in India's secular nature. He ensured that India's Constitution would reflect the values of secularism, ensuring the protection of religious and cultural minorities. His efforts helped to institutionalize secularism, making it a defining feature of the Indian state, despite the challenges posed by partition-related communal violence.

4. Economic and Development Institutions:

Patel's influence extended beyond administrative and security matters to the establishment of vital economic institutions. Though he was not directly involved in economic planning, his leadership ensured that India's economic institutions were established in a way that could ensure sustainable growth and development.

The Planning Commission:

Although Jawaharlal Nehru is often credited with establishing the Planning Commission in 1950, Patel played a critical role in setting the groundwork for India's first Five-Year Plan. Patel recognized that an independent India needed a framework for economic growth, one that would focus on developing the country's infrastructure, industry, and agricultural base.

Support for Industrialization and Infrastructure: Patel supported policies that promoted industrialization, emphasizing the need for self-reliance. He recognized that India could not rely on external powers for its economic growth and thus supported nationalizing key industries such as steel, coal, and textiles. This laid the foundation for India's industrial and economic policies in the following decades.

Promotion of Rural Development: Patel, however, never lost sight of rural development, which was crucial for a country where the majority of the population lived in rural areas. He promoted the creation of institutions focused on agricultural development, ensuring that India's agrarian economy received due attention alongside industrial growth.

Reserve Bank of India (RBI) and Financial Systems:

As the country's first Home Minister, Patel worked on strengthening India's financial institutions. He was involved in the continued development of the Reserve Bank of India (RBI), which was crucial for managing the country's monetary system, banking infrastructure, and currency. The RBI's role was pivotal in ensuring financial stability during the early years of independence.

5. Educational and Social Reforms:

Patel's contributions were not confined to political and administrative reforms; he also recognized the need to establish institutions that would foster education and social reform. These institutions were critical in shaping India's human capital and providing opportunities for the masses.

National Integration and Education: Patel supported the establishment of educational institutions that would promote national integration. He advocated for the creation of educational frameworks that would break down regional barriers and create a sense of unity. This was particularly significant in the context of post-partition India, where regionalism and linguistic divisions were potent challenges.

The National Institute of Design (NID): Patel's contributions to design education also left an impact on the cultural and creative landscape of India. He strongly supported the National Institute of Design (NID), founded in 1961, which has since become one of the leading design institutions in the country.

CONCLUSION:

Sardar Vallabhbhai Patel's administrative and leadership genius remains a cornerstone in the making of modern India. His pragmatic approach to governance, unwavering commitment to national unity, and firm yet empathetic leadership style distinguished him as an exceptional statesman during a tumultuous period in Indian history. Through his deft handling of the princely state integrations, Patel not only safeguarded the territorial integrity of India but also established a centralized administrative framework that ensured long-term political stability. His role in rehabilitating refugees, curbing communal violence, and building robust institutions underscored his vision for a strong, cohesive nation. In brief, Patel's leadership was rooted in discipline, strategic foresight, and a deep understanding of India's socio-political complexities. He demonstrated an ability to balance firmness with diplomacy, tradition with modernity, and authority with humility. His legacy serves as a guiding light for contemporary administrators and policymakers, emphasizing the value of courage, clarity of purpose, and national interest above personal or sectional agendas.

REFERENCE:

1. *Patel, Vallabhbhai. Sardar Patel's Correspondence, 1945-50. Edited by Durga Das, Navajivan Publishing House, 1973. (Primary source – a collection of Patel's official letters and correspondence.)*
2. *Patel, Rajmohan. The Man Who Saved India: Sardar Patel and His Idea of India. HarperCollins Publishers India, 2018. (A modern biography focusing on Patel's leadership during and after Independence.)*

3. *Das, Durga. Sardar Vallabhbhai Patel: A Biography. Vikas Publishing House, 1969. (Classic authoritative biography with insights into Patel's administration and leadership.)*
4. *Noorani, A. G. The Kashmir Dispute, 1947-2012. Tulika Books, 2013. (Covers Patel's firm stance and decision-making in the Kashmir crisis.)*
5. *Menon, V. P. The Story of the Integration of the Indian States. Orient Longman, 1956. (Essential for understanding Patel's role in unifying India post-Independence.)*
6. *Chandra, Bipan. India Since Independence. Penguin Books, 2008. (Includes chapters discussing Patel's administrative role in post-colonial governance.)*
7. *Prasad, B. Sardar Vallabhbhai Patel: Consolidator of the Nation. Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, 1991. (Government publication focused on Patel's national integration efforts.)*

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN IMPLEMENTING OUTCOME-BASED EDUCATION IN INDIAN UNIVERSITIES

DR. JIGARKUMAR LALITKUMAR DAVE
ASSI.PROFESSOR, SHREE MAHAVIR B.ED. COLLEGE - DHRANGADHRA

ABSTRACT

Outcome-Based Education (OBE) is an educational framework that emphasizes the **achievement of learning outcomes** rather than the completion of prescribed content. Globally, OBE has been recognized as a tool to align higher education with industry needs, improve employability, and ensure quality assurance. In India, regulatory bodies such as the **National Board of Accreditation (NBA)** and the **University Grants Commission (UGC)** have mandated OBE in universities to enhance accountability and relevance. However, the transition from traditional content-driven teaching to OBE poses several challenges, including faculty resistance, lack of awareness, limited resources, and difficulties in assessment. At the same time, OBE offers opportunities for competency-based learning, international recognition, and student-centered pedagogy. This paper explores both the **barriers and potential benefits** of OBE implementation in Indian universities, offering strategies for successful adoption.

KEYWORDS: OUTCOME-BASED EDUCATION, HIGHER EDUCATION, LEARNING OUTCOMES, CURRICULUM REFORM, ASSESSMENT, ACCREDITATION, EMPLOYABILITY

INTRODUCTION

The 21st century demands education systems that prepare students not only with theoretical knowledge but also with practical skills, critical thinking, and problem-solving abilities. **Outcome-Based Education (OBE)** provides a student-centered framework where the focus shifts from what teachers teach to what learners can demonstrate. According to Spady (1994), OBE is "a results-oriented approach where all educational processes are geared toward achieving predetermined learning outcomes."

Globally, OBE has been widely adopted in engineering, medical, and management education to ensure graduates meet industry standards. In India, OBE is increasingly emphasized due to accreditation requirements by NBA and NAAC, as well as policy directives in the **National Education Policy (NEP) 2020**.

Despite its promise, universities face hurdles in implementing OBE effectively. Traditional teacher-centered pedagogy, exam-driven assessment, and rigid administrative structures create resistance. However, if implemented strategically, OBE can transform higher education by improving **employability, accountability, and international competitiveness**.

This paper addresses the following research questions:

1. What are the key challenges in implementing OBE in Indian universities?
2. What opportunities does OBE provide for improving higher education quality?
3. How can Indian universities effectively adopt OBE to meet global standards?

REVIEW OF LITERATURE

Concept of Outcome-Based Education

Spady (1994) conceptualized OBE as an educational philosophy that organizes curriculum, instruction, and assessment around clearly defined outcomes. Harden (2002) emphasizes that OBE shifts focus from "input-based education" to "output and competency-based education."

Global Practices in OBE

Countries like the USA, Australia, and Malaysia have successfully implemented OBE, particularly in professional courses. Harden (2007) highlights its success in medical education, where competency frameworks ensure graduates meet healthcare standards.

OBE in the Indian Context

India began formal adoption of OBE in professional education, especially engineering, with NBA accreditation standards in the 2000s. Recent reforms under NEP 2020 have extended OBE to all higher education institutions. However, research (Singh & Kumar, 2019) notes that many universities struggle due to lack of clarity, training, and infrastructure.

Benefits of OBE

- **Student-Centered Learning:** OBE empowers learners to take responsibility for their progress.
- **Industry Relevance:** Clearly defined outcomes ensure graduates possess employable skills.
- **Global Recognition:** Accreditation under OBE standards improves international acceptance of Indian degrees.
- **Accountability:** Teachers and institutions are evaluated based on outcomes rather than teaching hours alone (Killen, 2007).

Challenges in OBE Implementation

- **Faculty Resistance:** Many teachers are accustomed to content-heavy, exam-driven approaches.
- **Assessment Difficulties:** Measuring higher-order outcomes such as creativity and problem-solving is complex.
- **Resource Constraints:** Infrastructure, digital tools, and training programs are often inadequate.
- **Administrative Rigidity:** University systems emphasize compliance over innovation, slowing down reforms (Goswami, 2020).

RESEARCH METHODOLOGY

Research Design

This paper employs a **descriptive and analytical research design**, synthesizing evidence from policy documents, accreditation reports, and empirical studies.

Research Objectives

1. To examine challenges in implementing OBE in Indian universities.
2. To identify opportunities offered by OBE in enhancing quality and employability.
3. To analyze global best practices and their relevance to India.
4. To recommend strategies for successful OBE adoption.

Sources of Data

- **Primary Documents:** NEP 2020, UGC guidelines, NBA accreditation framework.
- **Secondary Sources:** Research articles, books, case studies, and survey reports (2000–2024).
- **Case Studies:** Indian universities adopting OBE models in engineering, management, and allied sciences.

Sampling Method

Purposive sampling was applied to select studies focusing on OBE implementation challenges and opportunities.

Tools of Analysis

- **Content Analysis:** Categorizing findings into challenges, opportunities, and outcomes.
- **Comparative Analysis:** Contrasting Indian practices with international models.
- **Interpretative Synthesis:** Integrating insights into a comprehensive understanding.

DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION

1. Challenges in Implementing OBE

- **Faculty Preparedness:** Many Indian universities lack structured faculty development programs for OBE.
- **Assessment Practices:** Exams remain content-heavy, making it difficult to evaluate competencies.
- **Student Adaptation:** Students accustomed to rote learning face difficulties transitioning to outcome-based approaches.
- **Infrastructure Gaps:** Rural universities struggle with digital tools and laboratories required for practical assessments.

2. Opportunities in OBE

- **Alignment with NEP 2020:** OBE supports skill-based, multidisciplinary learning advocated by NEP.
- **Employability Enhancement:** Graduates trained under OBE are better prepared for workplace demands.
- **International Accreditation:** NBA-aligned programs enjoy wider global recognition, aiding mobility.
- **Flexibility in Learning:** OBE allows customization of learning pathways, benefiting diverse learners.

3. Indian Universities: Current Practices

- Engineering institutions adopting NBA standards report improved employability outcomes.
- Management schools using outcome-mapped curricula demonstrate better alignment with industry needs.
- However, many general universities have yet to fully transition, citing lack of clarity and training.

FINDINGS AND DISCUSSION

The analysis reveals that **Outcome-Based Education (OBE) presents both significant opportunities and substantial challenges** for Indian universities. While it offers a framework for improving employability, accountability, and global recognition, its implementation is hindered by systemic, institutional, and cultural barriers.

1. Challenges in OBE Implementation

- **Faculty Resistance and Preparedness**

Many teachers remain unfamiliar with outcome mapping, rubrics, and competency-based assessments. Without proper training, OBE risks being reduced to paperwork rather than genuine pedagogy.

- **Assessment Difficulties**

Measuring abstract outcomes like critical thinking, creativity, or teamwork is far more complex than evaluating rote memorization. Traditional exam systems are poorly suited to OBE.

- **Administrative and Structural Barriers**

Universities often emphasize compliance over innovation. Faculty report that rigid approval processes and bureaucratic hurdles slow down OBE adoption.

- **Resource Inequality**

Rural and state universities lack access to technology, infrastructure, and digital platforms necessary for OBE implementation.

Discussion: Unless challenges of training, assessment, and infrastructure are addressed, OBE risks being implemented superficially in Indian universities.

2. Opportunities through OBE

- **Employability and Industry Relevance**

OBE aligns academic programs with industry competencies, ensuring that graduates are workplace-ready. This is especially relevant for engineering, management, and vocational courses.

- **Quality Assurance and Accreditation**

Accreditation bodies like NBA and NAAC mandate OBE, making it a tool for improving institutional credibility.

- **Global Competitiveness**

International recognition of OBE-aligned programs enhances student mobility and academic partnerships.

- **Student-Centered Learning**

OBE fosters active learning, problem-solving, and innovation, moving away from rote memorization.

Discussion: If effectively adopted, OBE can transform Indian higher education into a more dynamic, globally competitive system.

3. Indian Universities: Case Insights

- Engineering institutions with NBA accreditation report higher placement rates.
- Universities adopting OBE frameworks in management programs see better industry partnerships.
- However, non-professional courses (arts, humanities, basic sciences) often lag behind in OBE adoption due to lack of clarity on defining measurable outcomes.

Discussion: OBE adoption in India is uneven, with professional institutions leading and general universities lagging.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

The study concludes that **Outcome-Based Education has the potential to transform Indian higher education** by aligning it with global standards, industry demands, and student needs. However, challenges such as faculty readiness, assessment complexity, and infrastructural gaps hinder effective implementation.

With NEP 2020 emphasizing student-centric, skill-oriented education, OBE adoption is both a **necessity and an opportunity**. To make OBE successful, reforms must go beyond policy mandates and focus on capacity-building, resource allocation, and cultural change within universities.

KEY CONCLUSIONS

1. OBE improves employability and accountability by focusing on measurable learning outcomes.
2. Faculty training and assessment innovation are critical to success.
3. Indian universities face systemic barriers, including bureaucracy, resource inequality, and resistance to change.
4. Professional courses have advanced in OBE implementation, while general courses lag behind.
5. NEP 2020 provides a favorable policy environment for scaling OBE across higher education.

SUGGESTIONS

1. **Faculty Development Programs:** Regular workshops and training sessions to familiarize teachers with OBE frameworks, rubrics, and outcome mapping.
2. **Assessment Reforms:** Introduce competency-based assessments, project work, and portfolios alongside traditional exams.
3. **Curriculum Redesign:** Redefine syllabi with clear learning outcomes, aligned with industry and societal needs.
4. **Infrastructure Investment:** Provide digital tools, laboratories, and learning management systems to support OBE.
5. **Policy Incentives:** Link funding, accreditation, and faculty promotions to effective OBE implementation.
6. **Pilot Programs:** Implement OBE in selected departments before scaling it across entire universities.
7. **Student Orientation:** Train students to adapt from rote learning habits to active, outcome-based learning approaches.
8. **Monitoring and Feedback:** Establish evaluation mechanisms to track OBE adoption and continuously refine strategies.

By adopting these measures, Indian universities can ensure that OBE moves beyond compliance and becomes a **transformative framework for higher education**.

REFERENCES

- ***Goswami, S. (2020). Challenges in implementing outcome-based education in Indian universities. International Journal of Higher Education Research, 10(2), 45–58.***
- ***Harden, R. M. (2002). Developments in outcome-based education. Medical Teacher, 24(2), 117–120. https://doi.org/10.1080/01421590220120669***
- ***Harden, R. M. (2007). Outcome-based education: The future is today. Medical Teacher, 29(7), 625–629. https://doi.org/10.1080/01421590701729930***
- ***Killen, R. (2007). Teaching strategies for outcomes-based education. Juta & Company Ltd.***
- ***Singh, P., & Kumar, R. (2019). Transition to outcome-based education in India: Issues and prospects. Journal of Educational Planning and Administration, 33(1), 75–90.***
- ***Spady, W. G. (1994). Outcome-based education: Critical issues and answers. American Association of School Administrators.***

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

THE EVOLUTION AND IMPACT OF CUSTOMER EXPERIENCE MANAGEMENT PLATFORMS IN ENHANCING CUSTOMER SATISFACTION AND LOYALTY

MEGHA G. BHATT
RESEARCH SCHOLAR, DR. SUBHASH UNIVERSITY - JUNAGADH
DR. MAYURI V. DHAMELIYA
RESEARCH GUIDE, DR. SUBHASH UNIVERSITY - JUNAGADH

ABSTRACT

This paper explores the role of Customer Experience Management (CXM) platforms in the modern business landscape. With the rise of digital transformation, organizations are increasingly adopting CXM solutions to deliver personalized and seamless experiences across multiple touch points. This research examines the key components of CXM platforms, their applications across industries, challenges in implementation, and their impact on customer satisfaction and loyalty. It also investigates the future of CXM platforms, especially in the context of emerging technologies such as Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML).

KEY WORDS: CUSTOMER EXPERIENCE MANAGEMENT. KEY PERFORMANCE INDICATORS, CUSTOMER RELATIONSHIP MANAGEMENT, CUSTOMER JOURNEY MAPPING

INTRODUCTION:

Introduce the concept of Customer Experience (CX) and its growing importance in the competitive market. Define Customer Experience Management platforms, highlighting how they aggregate data from various channels and provide insights to optimize customer engagement. Discuss the aim of the paper in analyzing how CXM platforms improve business performance and customer satisfaction.In today's hyper-competitive market landscape, delivering exceptional customer experiences is no longer a differentiator but a necessity. Businesses increasingly rely on Customer Experience Management (CEM) platforms to gather insights, personalize interactions, and foster long-term customer relationships. This paper aims to investigate how CEM platforms have evolved and their role in enhancing customer satisfaction and loyalty.

EVOLUTION OF CEM PLATFORM

1. Early CRM Systems Initially, customer management was dominated by Customer Relationship Management (CRM) systems focused on data storage and sales tracking.
2. Emergence of CEM Platforms With advancements in technology and customer expectations, CEM platforms emerged, integrating analytics, omnichannel engagement, and real-time feedback mechanisms.
3. Integration of AI and Big Data Modern CEM platforms leverage artificial intelligence (AI), machine learning (ML), and big data analytics to provide predictive insights and automated decision-making.
4. Future Trends Future CEM platforms are expected to incorporate augmented reality (AR), virtual reality (VR), and even more sophisticated AI to create immersive and intelligent customer experiences.

- **Shift from Transactional to Experiential Relationships:**

Explore how companies are focusing on long-term relationships over transactional interactions.

- **Impact on Customer Loyalty and Retention:**

Examine how delivering personalized and consistent experiences strengthens customer loyalty.

- **Measuring CX with Metrics and KPIs:**

Key performance indicators (KPIs) for CX, such as Net Promoter Score (NPS), Customer Satisfaction Score (CSAT), and Customer Effort Score (CES).

UNDERSTANDING CUSTOMER EXPERIENCE MANAGEMENT PLATFORMS:

A) Definition and Components of CXM Platforms:

- Data Integration: Connecting and consolidating data from various touch points (web, mobile, social media, in-store).
- Analytics: Leveraging AI/ML to derive insights from customer data.
- Personalization: Offering tailored experiences based on customer behavior and preferences.
- Automation: Using automated workflows for customer interactions, follow-ups, and support.

B) Technology Underpinning CXM:

- Role of Cloud Computing, AI, Big Data, and Iota in powering CXM platforms.
- Overview of major CXM tools and platforms (e.g., Sales force, Adobe Experience Cloud, Zen desk, etc.).

IMPACT ON CUSTOMER SATISFACTION

1. Improved Responsiveness CEM platforms enable businesses to respond to customer queries and issues in real-time, enhancing perceived responsiveness.
2. Personalization Tailored customer experiences based on behavioural data lead to increased satisfaction and perceived value.
3. Proactive Engagement Predictive analytics help businesses anticipate customer needs and resolve issues before they escalate.

IMPACT ON CUSTOMER LOYALTY:

Enhanced Customer Retention Positive experiences foster emotional connections, leading to higher retention rates. Increased Customer Lifetime Value (CLV) Satisfied customers are more likely to make repeat purchases and advocate for the brand. Brand Differentiation Consistently superior customer experiences help distinguishes brands in crowded markets.

CASE STUDIES

Case Study 1: Retail Industry (e.g., Amazon or Starbucks): How CXM platforms enhance retail experience through personal recommendations and loyalty programs. Use of AI and personalization in delivering seamless experience.

Case Study 2: Telecommunications: A Utilizing CXM platform to streamline customer service and resolve issues faster across multiple channels. So, the integration of mobile apps and loyalty programs.

Case Study 3: Hospitality Industry (e.g., Marriott or Hilton):

Implementing CXM solutions for better customer engagement and feedback management in the hospitality sector. Leading CXM tools that provide 360-degree customer views.

THE FUTURE OF CXM PLATFORM

- **AI and Machine Learning in CXM:**

Exploring the role of AI/ML in predictive analytics, customer segmentation, and personalized messaging.

- **Voice and Conversational Interfaces:**

Integration of voice assistants (like Alexa, Google Assistant) into CXM platforms to enable seamless customer interaction.

- **Real-Time Customer Experience Management:**

The rise of real-time customer feedback and support through automation and AI-powered tools.

CHALLENGES

- Data privacy concerns
- Integration complexities
- High implementation costs
- Resistance to change within organizations

CONCLUSION

The evolution of CEM platforms represents a paradigm shift in how businesses approach customer engagement. These platforms are instrumental in driving customer satisfaction and loyalty, which are critical for long-term success. Organizations must strategically invest in CEM technologies to remain competitive and customer centric.Emphasize the critical importance of implementing effective CXM platforms for businesses aiming to remain competitive in the digital age. Discuss how ongoing technological advancements will shape the future of customer experience.

REFRENCES

- ***Kumar, V., & Reinartz, W. (2016). Creating enduring customer value. Journal of Marketing, 80(6), 36–68. https://doi.org/10.1509/jm.15.0414***
- ***Lemon, K. N., & Verhoef, P. C. (2016). Understanding customer experience throughout the customer journey. Journal of Marketing, 80(6), 69–96. https://doi.org/10.1509/jm.15.0420***
- ***McColl-Kennedy, J. R., Gustafsson, A., Jaakkola, E., Klaus, P., Radnor, Z. J., Perks, H., & Friman, M. (2015). Fresh perspectives on customer experience. Journal of Services Marketing, 29(6/7), 430–435. https://doi.org/10.1108/JSM-01-2015-0054***
- ***Rawson, A., Duncan, E., & Jones, C. (2013). The truth about customer experience. Harvard Business Review, 91(9), 90–98.***
- ***Salesforce. (2023). State of the connected customer. https://www.salesforce.com***
- ***Gartner. (2022). Magic quadrant for customer experience management. https://www.gartner.com***

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

COMPARATIVE STUDY OF SELECTED MOTOR ABILITY COMPONENTS FOR SPEED STRENGTH OF M. P. ED STUDENTS IN SAURASHTRA UNIVERSITY RAJKOT

CHINTANKUMAR K. RAVAL
PH. D. SCHOLAR, SAURASHTRA UNIVERSITY, RAJKOT

ABSTRACT

Speed is increasingly important in individual team sports, along with other skills. Speed represents a skill (Verchoshansky, 1996). It involves moving the body as quickly as possible. Speed is classically defined as the shortest time required to move a given distance, which is equal to the velocity, but without specifying the direction (Herman and Garhammer, 2008). In practical terms, it refers to the ability to move a body as quickly as possible over a given distance. However, in reality, this issue is a little more complicated because speed is not constant over the entire distance and can therefore be divided into several phases. Acceleration, maximum speed maintenance, etc. are related to it. Speed is a necessary skill for players to achieve high-level results in any sport. If this does not happen, that player or team can suffer a great loss in competition.

The aim of this research study was to study the speed and power of 50 meter run of students studying in M. P. Ed. at Saurashtra University Rajkot. In this research study, students studying in M. P. Ed. were selected as subjects. In this research study, a total of 20 students were randomly selected, whose age was between 22 and 25 years.

KEYWORDS EXERCISE, SPEED, RUNNING.

INTRODUCTION

Speed is the ability to move quickly across the ground or move limbs rapidly to grab or throw. Speed is not just how fast someone can run (or cycle, swim etc.), but is dependent on their acceleration (how quickly they can accelerate from a stationary position), maximal speed of movement, and also speed maintenance (minimizing deceleration). Movement speed requires good strength and power, but also too much body weight and air resistance can act to slow the person down.Speed Training In addition to a high proportion of fast twitch muscle fibers, it is vital to have efficient mechanics of movement to optimize the muscle power for the most economical movement technique.

Speed is one of the main fitness components, important for success in many sports. For some athletes such as Track and Field sprinters, sprint swimmers, cyclists and speed skaters, speed is the most important aspect of fitness. In many other sports, including team field sports, good speed is also very important as part of the overall fitness profile. A vote of the top sports requiring speed has the obvious ones of track and field sprinters on top. See also another list ranking sports in which speed is important.

To gain speed in sports, proper training can be given to the athlete to improve his sports performance. To improve running speed, a training program is needed that focuses on leg strength and power, which includes proper technique training to make the best use of your strength and power development.

The purpose of this research study was to examine the speed power in 50 meter race of students studying in M. P. Ed. at Saurashtra University Rajkot.

OBJECTIVES OF THE STUDY

The objective of this research study was to compare the speed and power of Part-1 and Part-2 students studying in M. P. Ed. at Saurashtra University, Rajkot in 50 meter race.

Method

Subject Selection

To achieve the purpose of this research study, students studying in M. P. Ed. at Saurashtra University, Rajkot were randomly selected as subjects. The age group was 22 to 25 years.

Tools

The speed of the students was measured by a 400 meter track.

Statistical Analysis

According to objectives of the study to gathering the data Analysis of descriptive statistics (Mean, Standard Deviation) and 'Independent –T' test were used. The Level of significant was set at 0.05.

RESULT

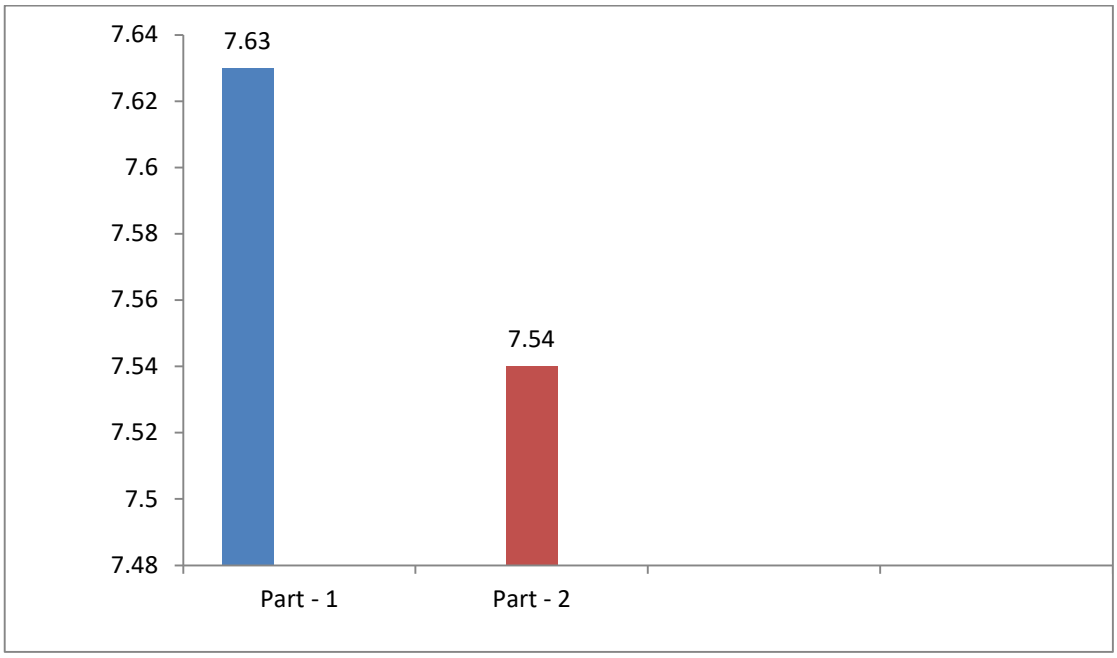
Table

Mean, SD and T-values for speed and power level in students of M. P. Ed. College, Saurashtra University, Rajkot

M. P. Ed	Number	Mean	SD	Mean Difrance	"T" Test
Part – 1	10	7.63	0.227	0.09	0.87
Part – 2	10	7.54	0.228		

***Significant level at 0.05 (28) = 2.048**

It can be seen in the above table that in the Speed test, the mean of the students of Part - 1 was 7.63 and the mean of Part - 2 was 7.54. The standard deviation of the students of Part - 1 was 0.227 and the standard deviation of the students of Part - 2 was 0.228. The "T" ratio was 0.09. Which was not significant at the 0.05 level.

DISCUSSION

There was no significant difference in the speed of the students of M.P.Ed Part-1 and Part-2. Hence, it can be said that the speed of both the groups was similar.

CONCLUSION

The research finally found that there was no significant difference in the speed of M.P.Ed Part - 1 and Part - 2 students.

REFERENCES

1 *Altug, Z., Altug, T., & Altug, A. (1987). A test selection guide for assessing and evaluating athletes. 266 National Strength and Conditioning Association Journal, 9(3), pp.62-66.*

2 *Brughelli, M., Cronin, J., Levin, G., & Chaouachi, A. (2008). Understanding change of direction 271 ability in sport: A review of resistance training studies, Sports Medicine, 38(12), pp.1045-63.*

3 *Buttifant, D., Graham, K., & Cross, K. (1999). Agility and speed in soccer players are two different 273 performance parameters. Paper presented at the Science and Football IV Conference, Sydney, 274 NSW.*

4 *Gambetta, V. (1996). How to develop sport-specific speed. Sports Coach, 19, pp.22-24.*

5 *Little, T., & Williams, A.G. (2005). Specificity of Acceleration, Maximum Speed and Agility in 292 Professional Soccer Players. Journal of Strength and Conditioning Research, 19(1), pp.76-78.*

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

DIGITAL BANKING TRANSFORMATION AND FINANCIAL INCLUSION: OPPORTUNITIES, CHALLENGES, AND POLICY IMPLICATIONS

PROF. BHAUDIP HARESHBHAI KOTAK
PKM COLLEGE OF TECH. AND BED - JUNAGADH

ABSTRACT

The global banking sector is undergoing a paradigm shift driven by digital transformation. Mobile banking, FinTech innovations, artificial intelligence (AI), and blockchain technologies are redefining customer experiences and expanding financial access. This review paper explores the intersection of digital banking and financial inclusion, highlighting opportunities, challenges, and policy implications. Literature from 2010 to 2025 was reviewed, with a focus on developing economies where digital banking plays a pivotal role in bridging financial exclusion. Findings reveal that digital platforms improve accessibility, reduce transaction costs, and promote financial literacy. However, challenges such as cybersecurity risks, regulatory inconsistencies, and digital divides persist. Effective policies, robust infrastructure, and consumer protection measures are essential to harness the full potential of digital banking for inclusive growth.

Digital banking is part of the broader context for the move to online banking, where banking services are delivered over the internet. The shift from traditional to digital banking has been gradual, remains ongoing, and is constituted by differing degrees of banking service digitization. Digital banking involves high levels of process automation and web-based services and may include APIs enabling cross-institutional service composition to deliver banking products and provide transactions. It provides the ability for users to access financial data through desktop, mobile and ATM services.

KEYWORDS: DIGITAL BANKING, FINANCIAL INCLUSION, FINTECH, BLOCKCHAIN, MOBILE BANKING, FINANCIAL LITERACY

HISTORY OF DIGITAL BANKING

The earliest forms of digital banking date back to the advent of atms and cards in the 1960s. As the internet emerged in the 1980s with early broadband, digital networks began to connect retailers with suppliers and consumers to develop needs for early online catalogs and inventory software systems.

By the 1990s, the internet had become widely available and online banking started becoming the norm. The improvement of broadband and e-commerce systems in the early 2000s led to what resembles the modern digital banking world today. The proliferation of smartphones through the next decade opened the door for transactions on the go beyond atm machines. Over 60% of consumers now use their smartphones as their preferred method for digital banking.

There is a demand for end-to-end consistency and for services, optimized for convenience and user experience. The market provides cross-platform front ends, enabling purchase decisions based on available technology such as mobile devices, or a desktop or smart tv at home. In order for banks to meet

consumer demands, they need to keep focusing on improving digital technology that provides agility, scalability and efficiency.

1. INTRODUCTION

1.1 Background

Banking and finance form the backbone of modern economies. Over the past decade, digital technologies have redefined traditional banking systems, enabling faster, more efficient, and inclusive financial services. The emergence of mobile banking, FinTech startups, and decentralized financial technologies has created new opportunities for growth and development.

1.2 Digital Banking and Financial Inclusion

Financial inclusion—defined as universal access to affordable financial products and services—is a cornerstone of sustainable economic development. Despite significant progress, millions worldwide remain unbanked or underbanked, particularly in developing countries. Digital banking innovations, from mobile wallets to biometric authentication, provide pathways to bridge these gaps.

1.3 Objectives of the Study

1. To examine the role of digital banking in promoting financial inclusion.
2. To analyze technological innovations driving digital transformation in banking.
3. To evaluate opportunities and challenges associated with digital banking adoption.
4. To recommend policies for maximizing inclusive financial growth.

2. CONCEPTUAL FRAMEWORK

2.1 Defining Digital Banking

Digital banking refers to the digitization of all traditional banking activities, enabling customers to access services through online and mobile platforms. Services include fund transfers, bill payments, loan applications, investment management, and customer support.

2.2 Financial Inclusion Dimensions

According to the World Bank, financial inclusion has three dimensions: access, usage, and quality. Digital banking addresses these by expanding access through mobile platforms, increasing usage via affordable services, and improving quality through real-time transactions and customer-friendly interfaces.

2.3 Theoretical Underpinnings

The study draws on:

- **Technology Acceptance Model (TAM):** Explains how perceived ease of use and usefulness drive adoption of digital banking.
- **Diffusion of Innovation Theory:** Examines how digital banking innovations spread across populations.
- **Financial Intermediation Theory:** Highlights the role of digital platforms in reducing transaction costs and information asymmetry.

3. LITERATURE REVIEW

3.1 Global Perspectives

A growing body of literature emphasizes the transformative impact of digital banking on financial inclusion. Demirgüç-Kunt et al. (2018) highlighted that mobile money services have significantly reduced the financial exclusion gap in Sub-Saharan Africa. Similarly, Beck and Cull (2014) stressed the importance of regulatory frameworks in shaping digital banking outcomes.

3.2 Developing Economies

In India, Kumar and Shekhar (2019) analyzed the role of the JAM trinity (Jan Dhan, Aadhaar, Mobile) in promoting direct benefit transfers and financial inclusion. Studies from Bangladesh (Rahman & Akter,

2020) point to the success of bKash in extending banking services to rural populations. However, they also note challenges of digital literacy and infrastructure.

3.3 Technological Innovations

Research by Gomber et al. (2018) highlights FinTech's role in reshaping banking ecosystems, particularly through peer-to-peer lending and robo-advisory services. Chen et al. (2021) examined blockchain's potential to enhance transparency and security in banking, while Prasad (2020) discussed the implications of AI-driven credit scoring for financial inclusion.

3.4 Challenges in Adoption

Scholars note barriers such as the digital divide, cybersecurity risks, and consumer trust. For instance, Ozili (2018) argued that financial inclusion through digital banking is constrained by unequal access to technology. Meanwhile, Vives (2017) emphasized the role of regulation in balancing innovation with stability.

3.5 Research Gaps

Existing studies underscore the need for comparative analyses across regions, deeper exploration of regulatory harmonization, and long-term assessments of digital banking's socio-economic impacts.

4. TECHNOLOGICAL DRIVERS OF DIGITAL BANKING

4.1 Mobile Banking

Mobile banking applications enable users to perform transactions using smartphones. In countries like Kenya, India, and Bangladesh, mobile money platforms such as M-Pesa, Paytm, and bKash have revolutionized financial inclusion.

4.2 FinTech Startups

FinTech companies leverage technology to provide services such as peer-to-peer lending, robo-advisory, and digital insurance. These startups complement traditional banks and foster competitive innovation.

4.3 Artificial Intelligence and Machine Learning

AI-powered chatbots, fraud detection systems, and credit scoring models enhance efficiency, customer engagement, and risk management.

4.4 Blockchain and Cryptocurrencies

Blockchain technology ensures secure, transparent, and immutable transactions. Decentralized finance (DeFi) platforms further challenge conventional banking models by enabling peer-to-peer financial services.

4.5 Big Data Analytics

Banks use big data to analyze consumer behavior, personalize services, and detect fraud. Predictive analytics improves loan underwriting and portfolio management.

5. OPPORTUNITIES OF DIGITAL BANKING

5.1 Expanding Access to Finance

Digital platforms extend services to remote and rural areas, reducing dependence on physical branches. Mobile money has been particularly effective in improving women's access to finance.

5.2 Cost Efficiency

Digital transactions reduce operational costs for banks and consumers. Automated processes enhance efficiency and scalability.

5.3 Promoting Financial Literacy

Digital platforms integrate financial education tools, enhancing user knowledge and responsible financial behavior.

5.4 Enhancing Transparency

Blockchain-based systems improve transparency and accountability in transactions, reducing corruption and fraud.

5.5 Economic Empowerment

Access to credit, savings, and insurance through digital platforms enables small businesses and individuals to invest in growth and development.

6. CASE STUDIES

6.1 Kenya: M-Pesa

Launched in 2007, M-Pesa transformed Kenya's financial landscape by offering mobile money services to millions of unbanked citizens. It has become a global model for financial inclusion.

6.2 India: Jan Dhan-Aadhaar-Mobile (JAM) Trinity

India's JAM initiative integrates bank accounts (Jan Dhan), digital identity (Aadhaar), and mobile connectivity, enabling direct benefit transfers and digital inclusion.

6.3 China: Ant Financial

Ant Financial (Alipay) demonstrates the potential of FinTech to revolutionize digital payments, offering services from loans to wealth management through a single mobile platform.

6.4 Bangladesh: bKash

bKash has emerged as a leading mobile financial service provider in Bangladesh, offering digital payments, remittances, and micro-savings. Research highlights its role in empowering rural households and women entrepreneurs, though concerns remain about transaction security and agent reliability.

6.5 Europe: Revolut and N26

European digital banks such as Revolut and N26 exemplify how FinTech-driven models can scale globally. Their emphasis on mobile-first platforms, real-time payments, and low-cost currency exchange demonstrates the disruptive potential of challenger banks.

6.6 Latin America: Nubank

Nubank, based in Brazil, is one of the largest digital banks globally, serving over 80 million customers. Its success lies in providing low-fee, customer-centric financial products, supported by efficient digital infrastructure.

7. CHALLENGES IN DIGITAL BANKING

7.1 Cybersecurity Risks

Digital banking faces rising cyber threats, including phishing, malware, and data breaches. Ensuring robust cybersecurity measures is essential to maintain consumer trust.

7.2 Digital Divide

Limited internet penetration, low smartphone ownership, and poor digital literacy hinder financial inclusion in many developing economies.

7.3 Regulatory Inconsistencies

Regulatory frameworks often lag behind technological innovation. Fragmented regulations across jurisdictions complicate cross-border financial services.

7.4 Consumer Protection

Predatory lending, hidden fees, and misuse of personal data remain significant concerns. Stronger consumer protection laws are required.

7.5 Operational Risks

System failures, downtime, and lack of interoperability between platforms disrupt services and reduce reliability.

8. REGULATORY FRAMEWORKS AND POLICY IMPLICATIONS

8.1 Role of Central Banks

Central banks worldwide are exploring regulatory sandboxes to test innovations while safeguarding financial stability. Initiatives such as the Reserve Bank of India's digital payment guidelines illustrate proactive engagement.

8.2 International Cooperation

Cross-border collaboration is necessary to harmonize digital banking regulations. Organizations like the Basel Committee and Financial Stability Board are working toward consistent standards.

8.3 Digital Identity Systems

Biometric authentication and national digital IDs improve security and expand access but raise concerns about data privacy and surveillance.

8.4 Central Bank Digital Currencies (CBDCs)

CBDCs present both opportunities and risks. They could reduce transaction costs and foster inclusion but may disrupt traditional banking models.

9. POLICY RECOMMENDATIONS

1. **Strengthening Cybersecurity:** Invest in advanced encryption, real-time fraud detection, and consumer awareness programs.
2. **Bridging the Digital Divide:** Expand digital infrastructure and subsidize smartphone adoption in rural and low-income areas.
3. **Consumer Protection:** Enforce transparency in fees, lending practices, and data use policies.
4. **Regulatory Sandboxes:** Encourage innovation while monitoring risks through controlled environments.
5. **Financial Literacy Programs:** Integrate digital financial education into school curricula and community initiatives.

10. FUTURE RESEARCH DIRECTIONS

- Comparative studies on digital banking adoption across continents.
- Longitudinal studies on socio-economic impacts of financial inclusion.
- Exploration of AI-driven credit scoring and its ethical implications.
- Assessment of CBDCs and their integration with existing banking systems.
- Evaluation of gender-specific impacts of digital banking.

11. CONCLUSIONS

Digital banking is transforming global finance by expanding access, improving efficiency, and empowering marginalized populations. While opportunities are immense, challenges related to cybersecurity, regulation, and inclusivity must be addressed. A balanced approach—integrating innovation, regulation, and consumer protection—can ensure digital banking fulfills its promise of inclusive financial growth.

REFERENCES

1. *Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., Ansar, S., & Hess, J. (2018). The Global Findex Database 2017: Measuring financial inclusion and the fintech revolution. World Bank Publications.*
2. *Kumar, V., & Shekhar, S. (2019). Digital India and financial inclusion: An analysis of JAM trinity. Indian Journal of Finance, 13(2), 23-34.*
3. *Ozili, P. K. (2018). Impact of digital finance on financial inclusion and stability. Borsa Istanbul Review, 18(4), 329-340.*
4. *Gomber, P., Koch, J. A., & Siering, M. (2017). Digital finance and fintech: current research and future research directions. Journal of Business Economics, 87(5), 537-580.*
5. *Vives, X. (2017). The impact of FinTech on banking. European Economy, 2(1), 97-105.*
6. *Tenta, Sabine (August 2009). "The Audible Gate to the World: The West German Audio Book Library for the Blind". Goethe-Institut. Translated by Uhlaner, Jonathan. Archived from the original on 30 July 2014. Retrieved 26 May 2012.*
7. *Ask-it: A5.5.3: Examples of best practices of design for all Archived 3 March 2016 at the Wayback Machine. Accessed 23 November 2009.*
8. *DAISY/NISO Standard Archived 12 March 2009 at the Wayback Machine. Accessed 23 November 2009.*
9. *George Kerscher: "DAISY is", December 2003. Accessed 23 November 2009.*
10. *DAISY Consortium: DAISY 2.02 Specification - Recommendation, February 28 2001. Accessed 23 November 2009.*
11. *ANSI/NISO Z39.86-2005 Specifications for the Digital Talking Book Archived 17 May 2008 at the Wayback Machine. Accessed 23 November 2009.*

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

AN ASSESSMENT OF THE IMPLEMENTATION STATUS OF POLICY ON SEXUAL HARASSMENT OF WOMEN AT WORKPLACE

DR. BISHAL BHATTACHARYA
ASSISTANT PROFESSOR & H.O.D., DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE, FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES, MADHAV UNIVERSITY, PINDWARA (SIROHI), ABU ROAD, RAJASTHAN.

ABSTRACT

The current paper aims to review the extent of execution of the "Sexual Harassment of Women at Workplace Act" (POSH, 2013). In addition, this paper also critically reviews the University Grants Commission's 2015 regulations across the Indian higher educational institutions. This paper has used the existing empirical studies, institutional reports and the policy analyses to form its conclusions. The primary objective is to assess the legal provisions of this act and how they translate into institutional practice. Further, it aims to identify the gaps in their compliance and their redressals. This would help in recommending practical strategies to improve and protect the dignity and ensure the safety of women in the higher educational systems. This paper uses structured secondary review methodology. This paper considers three interrelated domains for its analysis. It uses formal compliance, awareness and accessibility and substantive outcomes. Further, this literature also identifies and indicates the instances of uneven compliance. This review paper, additionally, reviews the gaps in monitoring, the transparency in outcomes and the safeguards for the survivors. Using all of these available resources and information, this paper seeks to propose an implementation checklist. This will also help in creating a priority based capacity building measure and help in providing suggestions to the existing policies for their improvement. This paper, thereby concludes that bridging the gap between policy and practice would require both structural and cultural reforms. These changes should be driven by accountability, transparency and should have a survivor centric design in the higher education institutes.

KEYWORDS: POSH; HIGHER EDUCATION; SEXUAL HARASSMENT; UGC REGULATIONS

INTRODUCTION

Higher education institutes (HEIs) are characteristic settings where workplace and learning roles overlap. Here, the relations are created naturally which creates opportunities for abuse and can raise distinct barriers for reporting them. Sexual harassment is one such issue which affects the safety of women in a workplace. In such institutions, their dignity and their capacity to fully participate in academic and professional contexts is hampered significantly (Yadav, 2023). The judicial and policy architecture to address campus harassment rests on three landmarks in India. First is the Supreme Court's "Vishaka" judgment of the year 1997. This establishes the employer obligations to prevent harassment in a workplace (Panchori, 2021). Second is the Sexual Harassment of Women at Workplace Act (POSH) which aims to provide statutory redress (Vidyanagar, 2013). This act is based on key principles, which are, "Prevention, Prohibition and Redressal". The third landmark was issued by the University Grants Commission (UGC) in the year 2015, which clarifies the HEI specific rules and regulations. These regulations help in operationalising POSH for the higher education institutions of India (Myrboh and

Buam, 2022). These UGC based regulations, alongwith the "Saksham" report, joins the "Internal Complaints Committees" (ICCs) with the gender sensitisation modules. This was intended to help prevent and redress such abuses in HEIs (Pathak, 2022). However, post legislative research has shown that there is a substantial gap between policy implementation and practice. Many HEIs have been complying with these policies on paper by constituting ICCs. However, these formed bodies lack training, transparency and survivor centric practices. Further, these functional bodies lack the required independence to work effectively. In addition, the awareness of these policies among the students and staff remain in doubt. The differences in power, vulnerabilities due to caste and class and other challenges have increasingly complicated the processes of reporting and redressal of them (Shukla, 2024).

This secondary review, therefore, aims to analyse the recent empirical and policy literature to draw its conclusions. Through this structured review, it aims to map the extent of practice of these regulations in the HEIs. Further, it aims to identify the existing gaps in knowledge and operations in those HEIs. This would, therefore, help in proposing a structured and targeted reform strategy to help strengthen the functionality of ICCs. This will also help in reforming the accessibility, monitoring and help in increasing the support for the survivors.

METHODOLOGY

The current paper uses a structured secondary review for synthesising its conclusions. This review uses the statutory and regulatory texts such as the POSH Act and the existing UGC regulations of 2013 and 2015, respectively. In addition, it uses the peer reviewed institutional studies which are available post 2020 to understand the implementation and practice efficiencies. Further, it has also used the available NGO and audit reports of the HEIs, along with the media briefs to understand the gaps better. For analysis of these sources, three analytical domains were used. The formal compliance and ICC structures, the awareness and the reporting behaviour across the HEIs and the procedural outcomes of these policies, further, the survivor support based on these were also considered. For this review, recent empirical works and the institutional audits were considered. Furthermore, this review uses the "Sadler Effectiveness' Triangle" for organising an estimated understanding of policy practice and implementation (Sadler, 1982). This method helps understand the "procedural, transcriptive and the substantial" values of these policies. This helps converge the various available sources, and thereby, helps to triangulate the data to increase the confidence.

LITERATURE REVIEW AND DISCUSSION

Regulatory and Institutional Framework

The jurisdiction of the POSH Act covers the educational institutes across the country. This act defines sexual harassment of women in the workplace. Further, it mandates internal redressal mechanisms for them and prescribes a fixed timeline for that. It ensures procedural safeguards for its investigation and provides interim relief. According to the regulations by the UGC, POSH must be adopted by all the HEIs. They have prescribed the ICC compositions and even clarified the confidentiality obligations of the committee. The ICC must contain a female presiding officer, a non-teaching staff, student representative, and an external expert. Further, it also stresses on the ICC's duties of reporting and report keeping duties as well. These guidelines also have directions to introduce gender sensitisation programmes as well (Government of India, 2013; Jolly, 2025).

The "Saksham" guidelines by the UGC focuses on dual measures. It emphasises preventive education and promotes the ICC's adjudicatory mechanisms. These guidelines suggest content for the gender

sensitisation workshops and additionally recommends an ICC constituency with tenure arrangements (Pathak, 2022). However, these guidelines have left a significant amount of operational discretion to the HEIs. Discretion, such as, the qualification of the committee member and the frequency of reporting, creates a lot of compliance heterogeneity. This is prominent across the country's HEI ecosystem (Dudeja, 2024; Pathak, 2022).

Compliance - Formal vs Functional

Pathak (2022) used Sadler's framework to document the widespread "paper compliance". It shows that even though the ICCs exist constitutionally, they lack trained membership, consistent meeting schedules and effective case-management systems. In addition, the HEIs have often failed to publicise the annual anonymised statistics as well. Multiple studies have reported rapid formalisation of POSH structures after 2015. However, their functional capacity varies sharply. Recent trends reveal that most of the institutions now state they have an ICC on record, but again, their capacity of functioning is highly doubtful (Sarpotdar, 2020). Similar patterns have been brought to prominence by Diwakar and Tyagi (2024) and Srikanth (2018). The study and audit of these policies have revealed that the existence of these policies and regulations are not a measure of their effectiveness. Mehta (2021) has identified several operational gaps. Their study shows that most HEIs possess limited legal and trauma expertise. In addition, their use of external experts is inconsistent and not transparent. Further, the selection of the member for the ICC is rarely transparent and does not follow the guidelines effectively. The ICCs in the HEIs across India, have also shown weak record keeping and little to no independent audits are performed. These gaps in implementation produce variable investigative quality. It also leaves the survivors uncertain about the outcomes and protections. Several international reviews have identified such comparable trends on a global scale. These studies identify precarious contracts, hierarchical academic cultures and leadership inaction to be strong risk factors for the HEIs to prevent harassment (Sinha and Bondestam, 2022; Täuber et al., 2022).

Awareness, Accessibility and Reporting Behaviour

Diwakar and Tyagi (2024) and Pathak (2022), in their study, had surveyed several HEIs across several cities in India. These studies indicate that there is little awareness of complaint procedures in most HEIs. Only a few students and staff are aware of the ICC and their roles in their institution. Further, they observed that many of the HEIs have failed to educate and convey their roles effectively to the staff and the staff. Many of the HEIs have failed to display multilingual information and have seldom shared their functioning helplines. Pathak (2022) has summarised the prior surveys and have shown that many of the students and staff have not had access to anti-harassement education. This has resulted in a higher number of incidents going unreported. Diwakar and Tyagi (2024) highlights that such instances have a tendency to go unnoticed or underreported. The main identified reason is the fear of retaliation and the stigma associated with it. All of these accessibility problems were highlighted by the faculties who lack job security. Additionally, the research students, who are dependent on their supervisors and the marginalised communities have supported these claims of injustice. This lowers their trust on these policies and reduces their trust in the institutional remedies. These groups often face intersectional barriers as well. It includes language, lack of confidential reporting channels and the fear of retaliation. Often, the students and scholars have acted in fear that speaking out would worsen their academic or employment prospects (Khanna and Mukherjee, 2024).

Power Asymmetries, Retaliation, and Informal Resolution

In an institution, a supervisor controls the grades, funding or job renewals. In such situations, a victim of abuse prefers silence over speaking out. The fear of retaliation if they speak up or their reputation harm leads them to remain silent. Diwakar and Tyagi (2024), and Srikant (2018), have given qualitative

evidence highlighting how the academic hierarchies and career dependencies can suppress reporting. Thus, the literature warns against over-reliance on informal conciliation absent robust protections. This is because such settlements can prioritise institutional reputation over survivor safety and may not include safeguards.

Procedural fairness, Timeliness and Survivor Centric Practices

Existing empirical reviews show that there is inconsistent adherence to the POSH deadlines by the HEIs. In many cases, the inquiries are delayed beyond the stipulated 90 days timeline. Many HEI sources reveal that there are consistent breaches of confidentiality of reporting mechanisms. In several cases, the final outcomes of the complaints are insufficiently communicated to the complainants (Singh, 2023). Pathak (2022), in their study, has stressed the need for "trauma informed" practices in HEIs. It states that the ICC hearings must account for "trauma related memory disruptions". They should also look to avoid adversarial modes that can "retraumatise" the survivors. Further, Diwakar and Tyagi (2024) show that there is very low awareness of the interim relief options. They also show that there is uneven availability of counseling and legal support for the survivors.

Intersectionality and Marginalised Voices

Several studies have flagged Dalit and other marginalised students as experiencing particular forms of harassment. This has been significantly compounded by the discrimination and isolation on the HEI campuses (Rathod, 2022). However, there is a gap in literature centering issues like caste, sexuality and regional marginalities. The existing UGC guidelines does recognise these vulnerable groups. However, these fall short of operational requirements for their proper representation. Pathak (2022) and Srikant (2018), both have pointed out the need for targeted outreach.

Media and Digitally Mediated Harassments

Studies and current news have shown a steep increase in campus based digital harassment for women. These range from image based abuses to even trolling and organised harassment incidents (Dey, 2024; Mukherjee and Dasgupta, 2022). The existing POSH and UGC guidelines predate the intensification of such harms. They have not provided any granular operational guidance on evidence preservation, takedown demands, or coordination with platform providers. Studies such as the one by Diwakar and Tyagi (2024) have urged the authorities to handle these digital instances better and seek help from technical experts for a secure and rapid action against these abuses.

RESULTS AND KEY FINDINGS

Findings	Evidence	References
- Formal compliance is widespread. - Functional compliance is uneven.	Most of the HEIs have reported the existence of ICCs. However, many of them show "paper compliance" only.	Pathak (2022); Srikanth (2018).

- Awareness and accessibility are low.	Several surveys and audits have shown that many of the students and staff do not know ICC contacts, complaint steps or timelines.	Pathak (2022); Diwakar and Tyagi (2024).
- Power asymmetries and retaliation fears have suppressed reporting of abuses.	Dependence on supervisors, and dominance of academic hierarchies have deterred complaints.	Diwakar and Tyagi (2024); Srikant (2018)
- Existence of several Procedural weaknesses.	Investigations often exceed statutory timelines. Further, confidentiality is seen to be breached on numerous occasions.	Pathak (2022); Government of India (2013).
- Intersectional vulnerabilities can magnify risk and reduce trust.	Dalit, low-income, disabled and other marginalised students have been facing compounded harassment. They are less likely to trust ICCs and other policies.	Pathak (2022); Srikanth (2018).
- Digitally mediated harassment is under-addressed.	Image-based abuse and other coordinated online attacks are increasingly reported from the HEIs.	Dey (2024); Diwakar and Tyagi (2024); Mukherjee and Dasgupta (2022)

Table 1: Key Findings of the Study

POLICY AND PRACTICE RECOMMENDATIONS

At the institutional level the HEIs should look to meet the functionality standards of ICC. They should look to appoint at least one informed external member. They should also look to maintain minutes of the meetings and keep anonymised records of case summaries. UGC and other systemic bodies should look to introduce training programs which the ICC members need to complete before they can be a member of the ICC. Further, the HEIs must look to provide on campus counselling and legal aids to help the staff and students. They should also look to provide anonymous reporting channels and help provide them with interim protective measures. Each HEI should look to provide multilingual posters, in order to inform the staff and students about their rights and protective measures. Collaborating with external experts would also be crucial in handling digital based harassments.

At the systemic level, UGC should look to collect standardised anonymous indicators from the HEIs. These can then be aggregated in order to have a collective idea about the effectiveness of their policies. These systemic bodies should look to provide grants for creating counselling units in the HEIs which lack the financial support. Further, funding longitudinal studies would help create a better understanding of

the situation across the HEIs. Additionally, organising third party audits on the HEIs would help understand the policy practice status. These institutions should look to mandate the production of inclusion plans for the marginalised segment. This would improve the intersectional outreach.

GAPS IN LITERATURE

Most of the HEIs do not publish systematic and anonymised ICC records and data. It includes the number of complaints, their resolution means and timelines, and their final outcomes. Studies including the one by Pathak (2002) have shown that without a centralised dashboard, it is not possible to identify the systemic hotspots. Thus, it would be impossible to measure the actual success and progress of these policies. Further, public silence also undermines institutional accountability. This absence of comparable indicators has prevented the researchers from conducting longitudinal evaluations properly. Existing documents have shown that the existing ICCs in the HEIs lack legal and trauma informed expertise. Further, the selection of the members are often opaque. This makes the investigative quality variable and also raises potential conflict of interest. This, thereby, undermines the trust. In addition, the support systems for the survivors remain patchy. With the level of inconsistency in their support, the psychological burdens increase substantially. This makes conducting and continuing studies highly difficult.

The existing case studies are based on small sample surveys. Thus, national representation with longitudinal datasets and post POSH outcomes are lacking. This limits the evidence based policy design. It also prevents casual inferences about whether the interventions actually reduce the incidents or better the outcomes for the survivors. Additionally, there is insufficient focus on intersectionality and digital harassment. The UGC framework has mentioned the vulnerable groups but have failed to provide an operational mandate. Furthermore, the existing guidelines are not very clear about the management of digital media based harassments. This, being an increasing modality, requires immediate technical and legal expert interventions.

CONCLUSION

The current review analyses the implementation status of the POSH Act and the UGC regulations which exist for the HEIs in India. These policies provide a comprehensive legal and regulatory framework for the prevention and redressal of sexual harassment for women in the HEIs. Recent studies and reports have shown that there is a persistent gap between policy implementation and practice. Many of the HEIs across the country meet the formal criteria. However, they lack the functional capacity, training and survivor centric practices. Additionally, the HEIs lack the transparency required to translate law into campus safety. To reduce this gap would require a coordinated action and require collaboration at both institutional and systemic levels. HEIs should look to professionalise the ICCs and look to provide survivor centric services. They should provide accessible multilingual channels for complaints and provide efficient redressal systems. It would be crucial for the regulators to create and maintain anonymised national dashboards for a comprehensive understanding of the implementation status of the policies. These measures would ensure that the institutions move from nominal compliance to measurable safety compliance. It will also allow better monitoring and help create longitudinal research as well. Thus, consistent reporting would allow effective policy refinement which would be evidence backed.

REFERENCES:

- *Dey, A., 2024. "It'sa joke, not a dick. So don't take it too hard": online sexual harassment in Indian universities. Feminist Media Studies, 24(8), pp.1830-1846.*
- *Diwakar, N. and Tyagi, S., 2024. 'Legal Frameworks And Institutional Policies Addressing Sexual Harassment In Higher Education Institutions', Educational Administration: Theory and Practice, 30(1), pp. 5107–5113.*
- *Dudeja, L., 2024. Understanding the Institutions of Eminence scheme of India: a critical analysis of its role in building world-class universities (Doctoral dissertation, University of Oxford).*
- *Government of India, 2013. The Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act, 2013. Act No. 14 of 2013. New Delhi: Ministry of Law and Justice. Available at: https://www.indiacode.nic.in/handle/123456789/2104 (Accessed: 22 September 2025)*
- *Jolly, P., 2025. Advancing gender equity for women in science in higher academia and research. In Gendered Transformative Initiatives in South Asia (pp. 31-64). Routledge India.*
- *Khanna, G. and Mukherjee, M., 2024. Intersectionality and women academics in Indian higher education. Journal of Underrepresented & Minority Progress, 8(SI (1)).*
- *Mehta, M., 2021. The Inefficacy of Internal Complaint Mechanisms in Resolving Sexual Harassment Claims-A Study in the Context of Sexual Harassment Law and# MeToo in India. NUJS L. Rev., 14, p.412.*
- *Mukherjee, A. and Dasgupta, S., 2022. "He Says, She Says": Sexism and Sexual Harassment in Higher Educational Institutions of India. Journal of Economic Issues, 56(2), pp.408-415.*
- *Myrboh, B. and Buam, B.H.P., 2022. Governance and Collegiate Education in. Journal of Educational Planning and Administration, 36(2), pp.159-175.*
- *Panchori, D., 2021. Gender Justice and Judicial System. Jus Corpus LJ, 2, p.106.*
- *Pathak, D., 2022. Evaluating the effectiveness of UGC's policy to prevent sexual harassment: A systematic review. Artha Journal of Social Sciences, 21(1), pp.43-68.*
- *Rathod, B., 2022. Dalit academic journeys: Stories of caste, exclusion and assertion in Indian higher education. Routledge India.*
- *Sadler, D.R., 1982. Apportioning Program Evaluation Resources To Maximize Information Yield. Evaluation Review, 6(6), pp.827-836.*
- *Sarpotdar, A., 2020. Examining local committees under the Sexual Harassment of Women at Workplace Act. Review of Women's Studies, 55(20), pp.51-8.*

- *Shukla, V., 2024. Respect and Consent: Fostering a Culture of Safety at Universities. LawFoyer Int'l J. Doctrinal Legal Rsch., 2, p.470.*
- *Singh, A., 2023. Sexual misconduct at workplace and Indian corporate and securities law: Exploring corporate disclosures of sexual harassment cases by Indian companies in# MeToo era. University of Western Australia Law Review, 50(1), pp.377-414.*
- *Sinha, A. and Bondestam, F., 2022. Moving beyond bureaucratic grey zones. Managing sexual harassment in Indian higher education. Higher education, 84(3), pp.469-485.*
- *Srikanth, A., 2018. 'Incidents of Sexual Harassment at Educational Institutions in India: Preventive Measures and Grievance Handling', Asian Review of Social Sciences, 7(3), pp.108–113.*
- *Täuber, S., Loyens, K., Oertelt-Prigione, S. and Kubbe, I., 2022. Harassment as a consequence and cause of inequality in academia: A narrative review. EClinicalMedicine, 49.*
- *Vidyanagar, V., The POSH Act, 2013: The Law against Sexual Harassment at Workplace in India.*
- *Yadav, V., 2023. Exploring the Intersection of Gender Based Violence and Preserving Human Dignity. ldealistic Journal of Advanced Research in Progressive Spectrums (IJARPS) eISSN–2583-6986, 2(09), pp.171-177.*

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

AN OVERVIEW OF E- GOVERNMENT TO E-GOVERNANCE

PROF. KALOLA RIMA A.
ASSISTANT PROFESSOR,DR. URMILABEN CHIMANBHAI PATEL ART & COMMERCE COLLEGE, AHMEDABAD.

ABSTRACT

With the advancement of ICT (Information, Communication Technology), the words like E-government and E-governance have come into prominence. In fact both these terms are used synonymously although they are quite different and have differing audiences to cater to and different objectives to achieve. The purpose here is to create clarity in relation to these terms precisely because e-government and e-governance have been used so interchangeably. Such clarity could lead to a greater depth of exploration of the subject matter and assist in the development of the internal process of government, and the impacts these processes and subsequent delivery mechanisms are having on individual citizens and groups overall that is a part of governance. E-Governance is a wider topic that deals with the whole spectrum of the relationship and networks within government regarding the usage and application of ICTs. E-Governance is a wider concept that defines and assesses the impacts technologies are having on the practice and administration of governments and the relationships between public servants and the wider society, such as dealings with the elected bodies or outside groups such as not for profits organizations, NGOs or private sector corporate entities.

KEYWORDS : E-GOVERNMENT, E-GOVERNANCE, ELECTRONIC WORKFLOW

1. INTRODUCTION

With the advancement of ICT (Information, Communication Technology), the words like E-government and E-governance have come into prominence. In fact both these terms are used synonymously although they are quite different and have differing audiences to cater to and different objectives to achieve. The purpose here is to create clarity in relation to these terms precisely because e-government and e-governance have been used so interchangeably. Such clarity could lead to a greater depth of exploration of the subject matter and assist in the development of the internal process of government, and the impacts these processes and subsequent delivery mechanisms are having on individual citizens and groups overall that is a part of governance.

A government is an organization that has the power to make and enforce laws for a certain territory. E-government is the utilization of electronic technology to streamline or otherwise improve the business of government. E-Government is actually a narrower discipline dealing with the development of online services to the citizen, more then on any particular government service - such as e-tax, e-transportation or e-health. E-Governance is a wider topic that deals with the whole spectrum of the relationship and networks within government regarding the usage and application of ICTs. E-Governance is a wider concept that defines and assesses the impacts technologies are having on the practice and administration of governments and the relationships between public servants and the wider society, such as dealings with the elected bodies or outside groups such as not for profits organizations, NGOs or private sector corporate entities.

2. E-GOVERNMENT

The use of information technologies and new business processes to transform how Governments interact with citizens and businesses is e-government. It refers to the use by government agencies of information technologies (such as wide area networks, internet, and mobile computing) that have the ability to transform relations with citizens, businesses, and other arms of government, as per World Bank definition. E-Government is expected to allow for less corruption, provides increased transparency, affords greater convenience, improves revenue and reduces costs. Preconditions for e-government are (a) Government in good working order,

(b) Functioning governance processes,

(c) Availability of resources,

(d) Consensus on drivers for e-Government and

(e) Political support & leadership. Government Stakeholders include citizens, businesses, government employees, government ministries, department and agencies, union leaders, community leaders, politicians and foreign investors. Governments are the societal superstructure for politics, policies, and programs.

The components of E government are as follows,

(i) Electronic Service Delivery

Governments can query, inform, and transact with the public over electronic networks. Since the public began to use the Internet for leisure and business, governments have been progressively migrating their service delivery onto electronic platforms. Notwithstanding the cost effectiveness, the concern in this solution was the "digital divide" The expectations were,

(a) Access by a person to all the personal data on that person that is held in government data banks. So far this is limited by security, privacy, and confidentiality concerns.

(b) Access to all government documentation of all kinds by anyone. At present the storage and retrieval costs are prohibitive, and there are also security, privacy, and confidentiality concerns here as well.

(c) Information architecture that permits one-stop-shopping for all information from all governments in a simple thematic directory. There are also cost constraints, and no known technology to integrate, index and search all of this information.

(ii) Electronic Workflow

There are some user-friendly templates currently designed and deployed throughout government intranets. There has to be the same standardized set for every type of transaction located in every government department and agency. Like "business rules", there is the potential to develop "administrative rules" that would reutilize substantially information processing and decision-making. The larger issues in this area are security, privacy, and confidentiality. Effective policy analysis and program design must be evidence-based using comparative data. Most additional improvements in policy analysis, program design, and service deployment will only come from automated data processing and integrated data repositories.

(iii) Electronic Voting

The system is working well in India. In developed countries, the concerns over security, privacy and confidentiality could be mo re challenging than with most other electronic interactions. An elected official in the United States was once overheard to claim he knew the way every single member of his constituency had voted, and to prove his point went on to name off street after street of results! Whether this was authentic or just hype, it is a basic fear of many voters, the reason being that the official then went on to explain that he spared no effort to reward his supporters and punish those who hadn't voted for him. If the suspicion arises that candidates can access the record of electronic voting, voters are unlikely to trust the process enough to agree to use it. The challenge for any proposal to increase electronic voting is to build

sufficient public trust in the security of the record of results.

(iv) Electronic Productivity

The rationale for e-government is better operations at lower cost , i.e., productivity. Despite the forecasts of Marxists and anarchists, there does not seem any prospect of the "withering away of the state" within the foreseeable future. The social need to ensure public health and safety, national security and crime control, economic prosperity and environmental sustainability, will all guarantee the presence of governments and their active involvement in our lives, whether visibly or "behind the scenes". Efficiency of the expenditures has to be the target.

3. E-GOVERNANCE

E-Governance refers to the use of information and communication technologies to transform and support the processes and structures of a governance system. It is the use by government agencies of information technologies to improve and transform relations with citizens, businesses, and other arms of government. E-Governance involves making and implementing decisions, proper Leadership, putting in place Organizational arrangements, ensuring Resources and funding, establishing Accountability and measuring success. The infrastructure requirements include, Telecommunications network, internal agency systems, Cross- Government systems, Service delivery network – access points, Internet access and skilled staff. The expected outcomes are Better delivery of government services to citizens, improved interactions with business and industry, Citizen Empowerment through access to information and more efficient government management. The accruable benefits are increased transparency, Greater convenience, reduced corruption, Revenue growth and reduced cost of running government.

The scope of e-Governance covers:

E-Governance is the use of information and communication technologies to support good governance. It has the following main dimensions:

Government to citizen (g2c)

G2C will aim at connecting citizens to government by talking to citizens and supporting accountability, by listening to citizens and supporting democracy, and b y improving public services. It will involve better services to the citizens through single point delivery mechanism and will involve areas like:

E-Citizen

Under e-citizen integrated service centre will be created. The purpose of this centre will be to take over the various customer services in due course. It will offer services like issue of Certificates, Ration Cards, Passports, Payment of Bills and taxes etc. This centre will become one-stop Government Shops for delivery of all services.

E-Transport

The transport aspects that can be easily e-governed include: Registration o f motor vehicles, Issue of driving licenses, Issue o f plying permissions (Permits), Tax and fee collection through Cash and Bank Challans and Control of Pollution

E-Medicine

It will involve linking of various hospitals in different parts of the country and provide better medical services to the citizen.

E-Education

E-Education will constitute various initiatives of educating the citizen and the Government with the various Information technologies.

E-Registration

E-Governing the registration and transfer of the properties and stamp duty to be paid thereon will bring

substantial reduction of paper work and reduce the duplicating of entries. Further the transparency in work will increase and the overall time of process registration will reduce.

The spirit behind G2C services will encompass all the services that the Government is delivering to its citizens.

ESSENTIALS FOR ACHIEVEMENT:

- **Information for All :**

Keeping the citizen informed, providing him with details of Government activities. The citizen will act as watch dog to Government if the information will be available to him. Certain interest groups like the journalists, opposition will always keep an eye on the expenditure of the Government, status of which will be available on-line. The same will bring accountability amongst Civil Servants. The rationale is to increase the pressure on staff to perform well and to improve public understanding of government.

- **Citizen Feedback :**

Citizen feedback is must for improving the Government Services. Unless the Government listens to its customer, it will not be able to find out what does the citizens want. The elected representatives who are said to be voice of citizens also are not the true voice for they get their votes according to their offerings and not their offerings are according to customer wants. In short it is an effort to make the public sector decision responsive to citizens' view or needs.

- **Improving services :**

World's best companies have done it, Indian companies have copied them, Governments abroad have followed the suit, why can't the Indian Government. Improving the service delivered to the citizen on dimensions such as speed, quality, reliability, convenience and cost. Information Technology will have a big role to play in the same; the services can be delivered from 24-hour one-stop Government shops.

CONSUMER TO GOVERNMENT (C2G)

C2G will mainly constitute the areas where the citizen interacts with the Government. It will include areas like election when citizens vote for the Government; Census where he provides information about himself to the Government; taxation where he is paying taxes to the Government.

E-Democracy

The e-democracy is an effort to change the role of citizen from passive information giving to active citizen involvement. In an e-democracy the Government will be informing the citizen, representing the citizen, and encouraging the citizen to vote, consulting the citizen and engaging the citizen in the Governance. Taking the citizens input about the various government policies by organizing an e-debate will further strengthen the e-democracy. The concept of e-debate is similar to chat over the Internet, wherein not only the citizens but also the political leaders contesting the elections participate. The citizens give their feedback about the various policies of the parties and particularly the manifesto of the party. The initiative will further strengthen the process by enhancing the representative role, improving accessibility of citizens to their elected members and developing the capacity of elected representatives to engage in e-government. Elected members will also be provided with access to the local authority's Intranet and e-mail systems so that they become available online for decision making and people can easily access them.

ESSENTIALS FOR ACHIEVEMENT:

- **Citizen Participation**

For achievement of the above initiative the citizen has to participate in the Government Business and therefore spreading awareness becomes the responsibility of the State. The elections should not be fought on the principle of what one party or other has to offer. But they should be fought on the principle of what the citizens require. Market research programs should be carried out using the Information Systems to

determine the needs of the citizens. GIS could be used as a tool to find out potential gaps in the services offered.

Government to government (g2g)

This can also be referred as **E-Administration.** It involves improving government processes by cutting costs, by managing performance, by making strategic connections within government, and by creating empowerment. It will involve networking all Government offices so as to produce synergy among them. The major areas are:

E-Secretariat

Secretariat which is the seat of power has a lot of valuable information regarding the functioning of the State. The cross-linking o f various departments and exchange of information amongst various components will simplify the process of Governance.

E-Police

E-Police will help to built citizen confidence. There will be two databases. One of police personnel and the other of criminals. The database of personnel will have the records of their current and previous postings. This will help to track policemen specialized in certain geographical regions and skills. For example, we want to look for a forensic ex pert. The database within seconds gives the list of all forensic experts. The same database will give the track of their details like service record, family background etc which will also be helpful in intelligent posting and promotion of personnel. The second database will be of criminals. This database has to be upgraded to national database for its total utility. By just typing the name of a criminal a police officer will be able to know the details of his past activities, including his modus operandi and the area of operation.

E-Court

The pending court cases in India have brought the legal system to a halt. Not only are the consumers asking for changes in the administration, but also the system will collapse if it continues in this manner. IT can transform the system and bring in the court cases to a level of zero dependency. Creating a database of cases can do the same. In fact such a system will help to avoid all the appeals to High Courts and Supreme Court, for the Judges can consider the appeals from an intranet wherein the case remains in the same district court but the Higher Court gives their decision online based on the recorded facts of the case. Such a step will not only help the citizens but will also reduce the backlog of cases. Further the use of IT in the areas like recording of court proceedings, high resolution remote video to identify fraudulent documents, live fingerprints scanning and verification, remote probation monitoring, electronic entry of reports and paper work will further speed up the court proceedings.

State Wide Networks

This will involve linking all the departments of the Government with various district headquarters and the state capital, facilitating the flow of information between the various state departments and it's constituents. Here various blocks will be linked to district Headquarters, district headquarters to State Headquarters and State Headquarters to the National Capital.

ESSENTIALS FOR ACHIEVEMENT:

- **Cutting Expenditure :**

With proper process control the input output ratio can be improved. The same can be achieved by cutting financial time costs. Cutting Government expenditure will lead to saving and accountability.

- **Organize around outcomes, not tasks:**

This principle suggests that a single person should perform all the steps in a process and that the person's job be designed around the outcome or objective rather than a single task. Say, for example, a citizen applies for a permit – it becomes the duty of the receiving authority that the citizen gets the same, rather

than moving around to get it done.

- **Managing process performance:**

Planning, monitoring and controlling the performance of process resources (human, financial and other). Informatisation supports this by providing information about process performance and performance standards. The rationale is to make more efficient or effective use of process resources.

- **Establish a network:**

Treat geo graphically dispersed resources as though they were centralized. Government can use databases, telecommunications networks, and standardized processing systems to get the benefits of scale and coordination, while maintaining the benefits of flexibility and service. Strategic connections in Government should be established like central-to-local, ministry-to- ministry, executive-to-legislature, and decision maker-to-data store.

- **Delegate and Empower:**

Put the decision point where the work is performed, and build control into the process. Thus, for overall GPR to succeed the decision-making should pass on to the people who do the actual work from the people who are just monitoring it. People engaged in actual activities should be empowered to make decisions at the required focal point and hence to delegate such activities on their own so that the process itself can have built in controls. This will not only speed up the process but will cut cost as well.

GOVERNMENT TO BUSINESS (G2B)

E-Taxation

This will constitute the various services a business house needs to get from the Government, which includes getting licenses etc. In a similar scenario, it can also flow from a business house to the Government as in the case of procurements, from such business houses by the Government. This will become a B2G service.

Essentials for achievement:

- **Standards:**

Standards for Electronic Transactions or E-Commerce need to be built. The standards will also include standards on content etc.

- **Payment Mechanism:**

A secure payment mechanism needs to be built to enable payments over the electronic medium.

- **PKI:**

PKI or Public key Infrastructure is required for secure and authentic transactions.

GOVERNMENT TO NGO (G2N)

E-Society

Building interactions beyond the boundaries of government by developing communities, by building government partnerships, and by building civil society. It will involve building various associations or interest groups that will ensure the betterment of the society. Such initiatives deal particularly with the relationship between government and citizens: either as voters/stakeholders from whom the public sector derives its legitimacy, or as customers who consume public services.

Essentials for Achievement:

- **Publishing :**

Delivering data to citizens. This will involve open access to Government Information. The citizen has a right to every Government information and its activities.

- **Interaction:**

Delivering data to citizens and receiving data from citizens. This will involve taking feedback from the

citizens and interacting with the interest groups.

THE ISSUES

The review of various programs of government and others lead one to believe that the thrust of all these efforts is narrowly pinned down to government and not governance. The programs have been largely successful notwithstanding the grey areas that remain to be addressed. Arya Chanakya 2500 years back states, "The secret task of a king (now the government) is welfare of his people incessantly. The administration of the kingdom is his religious duty. His greatest gift would be to treat all as equals." "The happiness of the commoners is the happiness of the king. Their welfare is his welfare. A king should never think of his personal interest or welfare, but should try to find his joy in the joy of his subjects." What possibly he refers to is governance. He talks only about king or the government, as corporate world was not existent then. When one talks of governance or E-governance in corporate sector, the reference is more towards probity in corporate life, risk management and compliance of applicable rules/regulations with societal good in mind. The concept of trusteeship on behalf of all stakeholders is at the core of such governance practices. With or without 'E' as the pre-fix, the content of both government and governance is evolving.

E-governance comprises many organizations and actions essential for good functioning of markets, most notably protection of property rights, enforcement of contracts, and provision of physical and informational infrastructure. In most modern economies, governments provide these services more or less efficiently, and modern economics used to take them for granted. Governance is a set of continuous processes that usually evolve slowly with use rather than change dramatically (as with a change of government). There are three categories of processes to cover the interactions between the government, the public service, and the citizenry. The coverage of governance is much broader than the concept of government. By equating government and governance, it is likely that the target of attaining highest level of governance can be lost sight of while focusing on government. Governance takes the larger view of social objectives, so it involves the coordination of efforts rather than the implementation of specific programs. How it all fits together is more important than exactly who does what to whom by which means. Because governance focuses on goals rather than rules it does not mean that the situation is any easier to understand or deal with. Goals are often based on values, and in today's diverse society, value consensus can be difficult to find or build. Instead, just as there are conflicts of values, so there are conflicts of goals. As such, attaining highest level of E-governance seems more relevant but challenging.

Government and governance are both about getting the consent and cooperation of the governed. But whereas government is the formal apparatus for this objective, governance is the outcome as experienced by those on the receiving end. E-government can be a more productive version of government in general, if it is well implemented and managed. E-governance can evolve into participatory governance if it is well supported and architected. The means of E-government are focused more than the end itself that is E-governance. Transparency is the one policy that expanding government networks can easily support. It can also shift the locus of contention away from public officials and onto disputing social factions. This could be more aspiring towards E-governance efforts rather than E-government. As the scale, scope, and complexity of situations and circumstances increases, the significance of E-governance shall have to be intensified.

CONCLUDING REMARKS

It would be a good idea to address to larger issue of E-governance with broader contours rather than getting restricted to ICT in government defined by E-government. Arya Chanakya further says, "Before you start some work, always ask yourself three questions - Why am I doing it, what the results might be and will I be successful. Only when you think deeply and find satisfactory answers to these questions, go ahead." It is necessary to be clear about the end-result, whether the goal is E-governance or E-government needs to be certain. What is the work i.e. the goal, of E-government or E-governance shall have to be the pivotal issue for decision in furtherance of the E-government projects. Issues of accountability, transparency and responsiveness (often quoted as the cornerstones of good governance) depend on the character and nature of prevailing institutions. At the E-governance forums, representatives push forth on citizen-centric services. The standardization, interoperability is one of the major issues that is evolving and needs to be addressed urgently. There is need for an in-depth discussion so as to evolve the next generation government.

REFERENCES:

- **Schware, Robert 2000 'Information Technology and Public Sector Management in Developing Countries: Present Status and Future Prospects', Indian Journal of Public Administration: 411–16.**
- **Ministry of Information Technology (MIT) 2001 'Electronic Governance - A Concept Paper', Ministry of Information Technology, India.**
- **Global Campaign for Free Expression, Government of India, 2000 'Right to Information, Capacity Building for Quality Government, and Grievances Redress Mechanism in India', Country Paper presented at the Roundtable Conference on Just and Honest Government, India Habitat Centre, New Delhi, 11 Feb.**
- **Kochhar, S. & G. Dhanjal 2004. From governance to e-governance: An initial assessment of some of India's best projects, Technical Report, New Delhi: Skoch Consultancy Services.**

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

INDIAN EDUCATION THROUGH TIME: AN EMPIRICAL STUDY OF LEGACY, TRANSFORMATION, AND VISION AHEAD

DR. DHAVAL PRAVINBHAI RANA
ASSISTANT PROFESSORE, SHREE SHARDAPEETH ARTS, COMMERCE AND COLLEGE OF EDUCATION, DWARKA

ABSTRACT:
The study offers a thorough examination of the development of Bhartiya [Indian] education, tracing its path from antiquated customs to modern methods and projecting its future course. The paper examines the educational ideas that molded early Indian civilization, starting with an analysis of the Vedic and Gurukul systems and moving on to discuss the contributions of Buddhist monasteries and medieval Madrasas. Analysis of the effects of colonial control on the conventional educational system emphasizes the move toward western pedagogies. The study looks at the present and assesses how the educational system is structured, talking about important post-independence reforms as well as ongoing issues including rote learning, educational inequality, and the digital divide. Additionally, the article offers a critique of the current frameworks, highlighting the necessity of creativity and inclusivity. In the future, the study looks at how the New Education Policy (NEP) 2020 will affect things, how technology will change things, and how local and global knowledge systems will be integrated. In adopting contemporary pedagogical techniques, it offers a vision for an all-encompassing, multidisciplinary approach to education that respect India's rich educational legacy. The purpose of this investigation is to provide policymakers, educators, and other stakeholders with knowledge and suggestions for creating an educational system that is both traditional and adaptable to the demands of the modern world.

INTRODUCTION:

The rich cultural, spiritual, and intellectual legacy of India is fundamental to the Bhartiya education system, or Indian educational system. It represents a singular synthesis of diverse beliefs, customs, and behaviors that have developed over millennia. The Bhartiya educational system has always integrated physical, intellectual, emotional, and spiritual growth into its curriculum, in contrast to the modern, frequently compartmentalized approach to learning.

BHARTIYA EDUCATION: A HISTORICAL PERSPECTIVE

1. **Ancient Indian Education System**

- **The Vedic Educational System and Gurukuls:** Based mostly on Vedic traditions, the Gurukul system served as the basis for education in ancient India. Under this system, students, referred to as "shishyas," shared a communal home with their teacher, referred to as the "guru." The curriculum included all facets of life-spiritual, intellectual, and physical and was comprehensive.
- **A focus on holistic development:** The goal of the traditional Indian educational system was to create well-rounded people. A person pursuing spiritual education would study about their dharma, or duty, and the goal of moksha, or liberation. Intellectual development was attained via the study of various sciences, arts, and literature, while physical education included exercises like yoga and martial arts, which promoted physical strength and endurance.

- **The Contributions of prestigious historic universities:** Nalanda University was one of the first residential institutions in history when it was established in the fifth century CE. It was also a significant hub of learning in ancient India. Due to its broad curriculum that included instruction in logic, language, Buddhist studies, medicine, and mathematics, it drew professors and students from all around Asia.

2. **Medieval and Colonial Era**

- **Islamic Influence:** When Islamic rulers came to India, they brought with them new methods of teaching. One such method was the founding of madrasas, which taught mathematics and astronomy in addition to Islamic academics.
- **British Colonial Influence:** There was a notable transition from native educational institutions to Western ones during the British colonial era. The establishment of formal education institutions based on British models and the use of English as the main language of instruction.

3. **Post-Independence Developments**

- **Modern Educational Institutions:** India concentrated on creating a strong education infrastructure after gaining independence, which resulted in the founding of organizations like the Indian Institutes of Technology (IITs) and Indian Institutes of Management (IIMs). Reforms and policies were put in place to increase educational access and raise the standard of instruction.
- **Integration of Traditional and Modern Education:** Attempts have been made to combine traditional wisdom with contemporary teaching methods. Inspired by the educational ideals of ancient India, the National Education Policy (NEP) of 2020 places a strong emphasis on the value of a holistic and multidisciplinary education.

NEP-2020 AND VIKSIT BHARAT@2047

- **Overview of NEP-2020:** The government of India unveiled the National Education Policy (NEP) 2020 as a comprehensive framework to direct the reform of the nation's educational system. It seeks to improve accessibility, inclusivity, and alignment of education with 21st-century demands.
- **Focus on Integrative and Multidisciplinary Learning:** NEP-2020 encourages an undergraduate curriculum that is diverse in nature. The traditional boundaries between the arts, sciences, and commerce are being broken down by the ability of students to take courses from a variety of streams.
- **Vocational education's introduction and skill development:** In order to improve practical skills, internships will be combined with vocational education starting in the sixth grade. By ensuring that students are exposed to a variety of crafts and trades at an early age, this helps to prepare them for the workforce.

BHARTIYA CONCEPT OF EDUCATION

1. **Philosophical Bases: Bhartiya Education's Spiritual and Moral Aspects:** Key ideas like Vedanta and Yoga have had a profound impact on the spiritual and moral ideals that form the foundation of Bhartiya Education or Indian education.
2. **The Traditional Guru-Shishya Relationship and Its Significance:** A fundamental component of conventional Bhartiya education is the Guru-Shishya relationship, which represents an exceptional and deep connection between instructor and student.

BHARTIYA EDUCATION: VISION OF UNIVERSAL WELL-BEING

- **Personalized Education:** The individualized, mentorship-based approach of the Guru-Shishya tradition is still very much applicable in today's educational environment.

- **Holistic Development:** Modern educational strategies that prioritize a well-rounded education are in line with the historical emphasis on holistic development, which includes intellectual, moral, spiritual, and physical growth.
- **Moral and Ethical Education:** The Guru-Shishya tradition provides a model for incorporating moral and ethical considerations into education in a world where information overload and technological improvements can cause a separation from these aspects.
- **Lifelong Learning:** Lifelong learning is another aspect of the Guru-Shishya connection, which goes beyond formal education.
- **Spiritual Guidance:** In the traditional educational system, the Guru provides spiritual advice, reminding us of the significance of inner progress and self-realization, while modern education frequently emphasizes financial accomplishment.

INTEGRATING ETHICAL AND VALUE-BASED EDUCATION

- **Curriculum Development:** Create curricula that place a strong emphasis on teaching pupils about the interconnection of all life on Earth, studying global justice, cultural diversity, and environmental sustainability.
- **Pedagogical Strategies:** Use instructional strategies that emphasize students' intellectual, emotional, social and spiritual growth. This can involve awareness, meditation, and moral reasoning.
- **Instructional Planning:** Prepare educators to incorporate moral discourse and reasoning based on values into all of their subjects' lessons.
- **Techniques of Assessment:** Create evaluation instruments that gauge students' comprehension of ethics and values as well as how they apply them in practical contexts, in addition to their academic achievement.
- **Learning Environment in Schools:** Encourage an inclusive school climate in which each kid is made to feel like a member of the global family and diversity is embraced.
- **Parental and Community Involvement:** Work together with non-governmental organizations and neighborhood associations to give students practical experiences using what they have learned to serve others.

BHARTIYA EDUCATION & NEP 2020: A COMPARATIVE STUDY

- **Points of Convergence:**
  - **Holistic Development:** Traditional Bhartiya education stressed the development of the whole person. This is aligned with NEP-2020, which advocates for a comprehensive, multidisciplinary approach to education with a focus on intellectual, physical, emotional and ethical growth.
  - **Gurukul System Influence:** The NEP's emphasis on hands-on learning and the mentorship of instructors might be seen as a continuation of the Gurukul system.
  - **Value and Ethics Integration:** NEP-2020 emphasizes the importance of instilling values and ethics, a philosophy that is strongly ingrained in Bhartiya education.
  - **Mother Tongue and Multilingualism:** The policy's support for mother tongue education is consistent with the traditional Bhartiya approach.
- **Points of Divergence:**
  - **Standardized v/s Personalized Education:** Classical Bhartiya education was tailored to the individual, while the modern system, even with NEP-2020's flexibility, tends toward standardization.
  - **Integration of Technology:** Traditional Bhartiya education was non-technological, relying on oral transmission. NEP-2020, however, places a high emphasis on technology integration.

- **Traditional Subjects vs. Modern Curriculum:** NEP-2020 presents courses like STEM and career education, which depart from the traditional emphasis on topics like philosophy, the arts, and spirituality.

VALUE-BASED EDUCATION

- **Importance of Value-Based Education:** Moral principles, ethics, and constructive conduct should be ingrained in people from a young age, according to value-based education. Developing well-rounded, knowledgeable, sympathetic, caring, and responsible citizens is the goal of this strategy.
- **Implementation in NEP-2020:** Value-based education is emphasized heavily in India's National Education Policy (NEP) 2020 as a crucial element of holistic learning. It supports hands-on learning, in which pupils participate in projects that foster environmental consciousness and social responsibility.

CONCLUSION:

This Theme paper has examined Bhartiya education through a historical analysis and a contemporary examination of its many facets. We looked at how traditional systems prioritized knowledge acquisition, spiritual development, and holistic development. The conversation then turned to the present, where the National Education Policy (NEP) 2020—which aims to preserve Bhartiya education's rich legacy while modernizing it—has arisen as a crucial change. The cultivation of well-rounded persons who can tackle these global concerns will require the merging of ancient wisdom with contemporary scientific knowledge.

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

WORK-FROM-HOME AND THE TRANSFORMATION OF WORK CULTURE: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF POST-PANDEMIC SOCIETY

DR. BINABEN BHURABHAI VADHIYA
ASS.PROF., DEPARTMENT OF SOCIOLOGY, SGGU - GODHRA

ABSTRACT

The COVID-19 pandemic triggered an unprecedented global shift in work practices, with remote work or work-from-home (WFH) becoming the dominant mode of labor for millions of employees worldwide. This paper examines the sociological implications of WFH in the post-pandemic era, focusing on transformations in work culture, organizational practices, family dynamics, and social inequalities. Drawing from classical and contemporary sociological theories—including Marxist perspectives on labor, functionalist views on social order, and postmodernist interpretations of digital society—this study conceptualizes WFH as both a site of empowerment and exploitation. The research highlights three key dimensions: (1) the reconfiguration of work–life boundaries and the rise of "always-on" labor cultures; (2) gendered consequences of remote work, particularly concerning domestic responsibilities; and (3) organizational restructuring, including digital surveillance and precarious employment. By synthesizing existing literature and theoretical frameworks, the paper aims to provide a holistic understanding of how WFH reshapes not only labor practices but also broader social relations in the 21st century.

KEYWORDS: WORK-FROM-HOME; REMOTE WORK; POST-PANDEMIC SOCIETY; WORK CULTURE; GENDER ROLES; DIGITAL LABOR; SOCIOLOGICAL THEORY; ORGANIZATIONAL CHANGE

INTRODUCTION

The COVID-19 pandemic fundamentally disrupted social and economic life across the globe. One of the most significant transformations has been the widespread adoption of work-from-home (WFH) practices. While remote work had been gradually expanding in the pre-pandemic period due to advances in digital communication technologies, the global health crisis accelerated its normalization at an unprecedented pace. By 2020, millions of workers across sectors—ranging from corporate employees to freelance professionals—shifted from traditional office-based routines to home-based labor, redefining the very structure of work culture (International Labour Organization, 2021).

This sociological transformation raises critical questions: How does WFH alter the boundaries between professional and personal life? What are its implications for social institutions such as family, gender roles, and organizational hierarchies? Does WFH signify greater worker autonomy, or does it represent an extension of capitalist exploitation through digital means? These questions underscore the need for a systematic theoretical inquiry into the sociological dimensions of WFH.

Work has always been central to sociological analysis. From Karl Marx's critique of alienation in industrial capitalism to Max Weber's reflections on bureaucracy and rationalization, labor has been understood as a key site of power, inequality, and identity formation. The post-pandemic expansion of

WFH represents a new chapter in this discourse, where digital technologies mediate labor processes, and the home becomes an extension of the workplace. While WFH provides flexibility and mobility, it also produces new forms of precarity, intensifies work surveillance, and reinforces gendered inequalities in household responsibilities.

This paper seeks to contribute to sociological scholarship by offering a comprehensive theoretical analysis of WFH as a cultural and structural transformation of work. Using a multidisciplinary approach, it integrates perspectives from classical sociological theory, gender studies, organizational sociology, and digital labor studies. The study aims to:

1. Analyze how WFH reshapes work–life boundaries and individual subjectivities.
2. Examine the gendered and familial implications of remote work.
3. Investigate the organizational restructuring and labor market consequences of WFH.
4. Provide a conceptual framework for understanding WFH in post-pandemic society.

The significance of this study lies in its potential to inform not only sociological theory but also policy debates on labor rights, gender equity, and organizational governance in a digitally mediated world.

REVIEW OF LITERATURE

The literature on remote work and WFH has expanded rapidly in recent years, drawing attention from multiple disciplines including sociology, management studies, gender studies, and digital communication. Early research primarily focused on technological feasibility and productivity outcomes of telework (Bailey & Kurland, 2002). However, the pandemic-era expansion of WFH has shifted scholarly focus toward its sociological implications.

WORK–LIFE BOUNDARIES AND ROLE CONFLICT

One central theme in the literature is the blurring of work–life boundaries under WFH arrangements. Boundary theory (Ashforth, Kreiner, & Fugate, 2000) suggests that individuals construct mental, physical, and temporal boundaries to separate different life domains. Remote work challenges these boundaries, leading to increased work–family conflict (Allen et al., 2015). Research indicates that WFH often results in longer working hours, expectations of constant availability, and heightened stress (Chung, 2022). This aligns with Marxist notions of labor intensification under capitalism, where technological advancements extend the commodification of workers' time (Fuchs, 2014).

GENDERED DIMENSIONS OF REMOTE WORK

Sociological studies highlight the gendered nature of WFH. While flexibility is often celebrated as empowering for women, research shows that women disproportionately shoulder unpaid domestic and caregiving labor in home-based work arrangements (Craig & Churchill, 2021). This reinforces the "double burden" of productive and reproductive labor, echoing feminist critiques of traditional labor division (Hochschild & Machung, 2012). Moreover, some studies find that WFH exacerbates gender inequality in career advancement due to reduced visibility in organizational networks (Lyttelton, Zang, & Musick, 2022).

ORGANIZATIONAL RESTRUCTURING AND DIGITAL SURVEILLANCE

From an organizational perspective, WFH has reconfigured managerial practices. Employers increasingly rely on digital monitoring tools to track productivity, leading to new forms of workplace surveillance (Ball, 2010). Scholars argue that this represents a form of "digital Taylorism," where algorithmic

management substitutes face-to-face supervision (Moore, 2018). Such practices highlight the tension between flexibility and control, raising concerns about worker autonomy and privacy.

SOCIOLOGICAL THEORIES AND REMOTE WORK

Classical and contemporary sociological theories provide essential lenses for interpreting WFH. Marxist perspectives emphasize the commodification of labor time and alienation in digital capitalism. Remote work, while seemingly offering autonomy, often leads to intensified labor exploitation through "always-on" digital culture (Fuchs, 2020). From a functionalist viewpoint, WFH contributes to social adaptation during crises, ensuring the continuity of institutions such as the economy and family (Parsons, 1951). However, this functional stability may come at the cost of deepened inequalities. Symbolic interactionists, on the other hand, analyze how digital interactions reshape workplace identities, rituals, and professional networks (Blumer, 1969). Postmodern theorists such as Baudrillard (1994) interpret remote work as part of the hyperreality of digital society, where the boundaries between real and virtual spaces collapse.

WORKPLACE INEQUALITY AND PRECARITY

Another critical strand of literature focuses on inequality and precarity. WFH benefits are unevenly distributed: professionals in IT, finance, and academia are more likely to access flexible work, while blue-collar and service-sector workers remain tied to physical labor (Sostero et al., 2020). This bifurcation exacerbates labor market inequalities, reinforcing class hierarchies. Additionally, WFH has been linked to precarious employment conditions, including gig work and short-term contracts, which lack stability and benefits (Wood et al., 2019). Such trends align with Standing's (2011) notion of the "precariat," a growing class defined by insecurity.

CULTURAL SHIFTS AND THE FUTURE OF WORK

Scholars also highlight cultural shifts associated with remote work. The home is increasingly redefined as a hybrid space of production and reproduction (Felstead & Henseke, 2017). Norms of professional behavior, such as dress codes, communication styles, and time discipline, undergo renegotiation in digital spaces. Moreover, the future of work is seen as a contested terrain where hybrid models (combining remote and office-based work) may dominate, but their long-term effects remain uncertain (Bloom et al., 2021).

In summary, the literature underscores that WFH is not merely a technological adjustment but a profound sociological transformation impacting labor, family, inequality, and culture.

RESEARCH METHODOLOGY

Since this study is theoretical in nature, it adopts a **qualitative research design** based on secondary data analysis. The methodology integrates the following approaches:

1. **Research Design**:
   - The study is structured as a **descriptive and analytical research paper** that synthesizes existing scholarly literature, theoretical frameworks, and policy reports.
2. **Data Sources**:
   - Peer-reviewed journal articles, books, organizational reports (ILO, OECD, World Bank), and conference proceedings published between 2000–2024.
   - Emphasis on post-pandemic literature (2020 onward) to capture contemporary insights.
3. **Theoretical Frameworks Applied**:

- **Marxist Theory** → labor commodification, digital exploitation.
- **Functionalism** → institutional adaptation to crises.
- **Feminist Theory** → gender inequality and domestic burden.
- **Postmodernism** → digital identities and hyperreality.

4. **Analytical Strategy**:
   - Comparative synthesis of empirical findings and theoretical interpretations.
   - Thematic categorization into three major dimensions:

a) Work–life boundaries
b) Gender and family dynamics
c) Organizational restructuring and surveillance

This methodology allows for a comprehensive sociological analysis of WFH without relying on primary survey or interview data.

DATA ANALYSIS & INTERPRETATION

Although this study does not include primary quantitative data, analysis is conducted by systematically interpreting secondary sources and linking them to sociological theory.

DIMENSION 1: WORK–LIFE BOUNDARIES

Analysis shows that WFH blurs the separation between personal and professional spaces. Workers report longer working hours, irregular schedules, and increased burnout (Chung, 2022). Sociologically, this reflects the intensification of capitalist labor demands, aligning with Marxist critiques of surplus value extraction. The "always-available" culture of digital communication extends labor exploitation into domestic life, reducing opportunities for leisure and personal fulfillment.

DIMENSION 2: GENDER AND FAMILY DYNAMICS

Secondary literature indicates that women disproportionately bear the dual pressures of paid and unpaid labor in WFH contexts (Craig & Churchill, 2021). Domestic spaces become sites of both professional productivity and reproductive labor, intensifying gender inequality. Feminist theory highlights how patriarchal structures adapt to digital labor, reinforcing the unequal distribution of household responsibilities. Men often gain career continuity through WFH, while women experience career stagnation due to childcare duties.

DIMENSION 3: ORGANIZATIONAL RESTRUCTURING AND SURVEILLANCE

Employers increasingly deploy digital monitoring tools, from keystroke trackers to webcam surveillance (Ball, 2010). This reflects a shift toward "digital Taylorism," where technology intensifies managerial control. While WFH grants autonomy in spatial terms, it simultaneously reduces autonomy through constant performance monitoring. From a Weberian perspective, this represents the rationalization of organizational control in the digital era, while Marxist analysis frames it as deepened alienation of workers.

INTERPRETATION

Overall, the analysis reveals that WFH is a paradoxical phenomenon. On one hand, it provides flexibility, continuity, and adaptability in crisis contexts. On the other hand, it deepens existing inequalities, reinforces patriarchal structures, and introduces new forms of digital exploitation. The findings suggest

that WFH cannot be understood solely as a technological innovation; it must be contextualized within broader sociological frameworks of power, inequality, and cultural change.

FINDINGS & DISCUSSION

The analysis of secondary literature and theoretical perspectives reveals a complex and multifaceted transformation of work culture under WFH conditions. Several key findings emerge:

1. Work–Life Boundaries are Increasingly Permeable

WFH dissolves the clear spatial and temporal boundaries that previously separated professional and domestic spheres. Workers experience extended working hours, constant connectivity, and heightened stress. This aligns with Marx's (1867/1976) critique of capitalist labor, where technological advancement facilitates the commodification of workers' private time. Functionalist theory, however, suggests that such boundary blurring maintains systemic equilibrium by ensuring economic productivity during crises (Parsons, 1951).

2. Gendered Inequalities are Exacerbated

Evidence strongly indicates that women disproportionately bear the burdens of home-based work. Remote work arrangements often result in women juggling professional duties alongside unpaid domestic responsibilities (Craig & Churchill, 2021). Feminist theory interprets this as a reinforcement of patriarchal structures, while symbolic interactionists emphasize how gender norms are reproduced within digital workplaces. Men tend to benefit more from visibility in virtual professional networks, contributing to gendered career trajectories.

3. Organizational Surveillance Intensifies

Employers adopt advanced monitoring technologies to track worker performance remotely, signaling the rise of digital surveillance cultures (Ball, 2010). From a Weberian perspective, this represents a new form of bureaucratic rationalization, where algorithmic systems govern labor. Marxist interpretations frame it as a digital extension of alienation, where workers' autonomy is undermined even in domestic spaces.

4. Inequalities in Access and Precarity

Not all workers can access WFH opportunities. White-collar professionals often benefit from flexibility, while service-sector and manual laborers remain tied to on-site employment. This duality creates a class divide, echoing Standing's (2011) concept of the "precariat." Thus, WFH emerges as a privilege rather than a universal benefit.

5. Cultural Shifts and Identity Reconstruction

WFH challenges traditional notions of professional identity. Digital spaces blur markers of authority, dress codes, and workplace rituals, leading to new modes of identity negotiation (Felstead & Henseke, 2017). Postmodernist theorists view this as part of the collapse between real and virtual spaces, creating a hybridized professional self.

Overall, the findings suggest that WFH is not simply a temporary adjustment but a structural transformation that reshapes work culture in profound ways. While it offers flexibility and resilience, it simultaneously reproduces systemic inequalities, introduces new forms of control, and destabilizes traditional sociological categories of labor, family, and organization.

CONCLUSION & SUGGESTIONS

The shift toward WFH represents one of the most significant labor transformations of the 21st century. Far from being a neutral technological adaptation, it is deeply embedded in sociological structures of power, inequality, and identity.

CONCLUSIONS:

1. WFH blurs work–life boundaries, intensifying labor exploitation while offering flexibility.
2. Gendered inequalities are reinforced, with women disproportionately burdened by dual responsibilities.
3. Organizational surveillance and digital control mechanisms expand managerial power.
4. Access to WFH is uneven, deepening class-based inequalities.
5. Cultural norms and professional identities are renegotiated in digital spaces, reflecting broader postmodern transformations.

SUGGESTIONS:

- **Policy Measures**: Governments should enact labor laws to regulate digital surveillance and ensure fair working conditions for remote workers.
- **Organizational Practices**: Employers should promote equitable workload distribution, transparent evaluation systems, and mental health support for remote employees.
- **Gender Equity**: Work-from-home policies must incorporate gender-sensitive frameworks, including flexible childcare support and shared domestic responsibility initiatives.
- **Digital Infrastructure**: Investment in equitable digital access is essential to reduce disparities across class and geographic lines.
- **Future Research**: Sociologists should explore hybrid work models, long-term cultural impacts, and comparative studies across nations to deepen understanding of WFH transformations.

In conclusion, WFH should be understood as a sociological phenomenon that both reflects and reshapes social relations. Its future trajectory will depend not only on technological advances but also on policy choices, organizational practices, and collective social negotiations.

REFERENCES

- ***Allen, T. D., Golden, T. D., & Shockley, K. M. (2015). How effective is telecommuting? Assessing the status of our scientific findings. Psychological Science in the Public Interest, 16(2), 40–68. https://doi.org/10.1177/1529100615593273***
- ***Ashforth, B. E., Kreiner, G. E., & Fugate, M. (2000). All in a day's work: Boundaries and micro role transitions. Academy of Management Review, 25(3), 472–491. https://doi.org/10.5465/amr.2000.3363315***
- ***Bailey, D. E., & Kurland, N. B. (2002). A review of telework research: Findings, new directions, and lessons for the study of modern work. Journal of Organizational Behavior, 23(4), 383–400. https://doi.org/10.1002/job.144***
- ***Ball, K. (2010). Workplace surveillance: An overview. Labor History, 51(1), 87–106. https://doi.org/10.1080/00236560903550281***
- ***Baudrillard, J. (1994). Simulacra and simulation. University of Michigan Press.***
- ***Bloom, N., Han, R., & Liang, J. (2021). How hybrid working from home works out. National Bureau of Economic Research Working Paper No. 30292. https://doi.org/10.3386/w30292***

- *Blumer, H. (1969). Symbolic interactionism: Perspective and method. University of California Press.*
- *Craig, L., & Churchill, B. (2021). Dual-earner parent couples' work and care during COVID-19. Gender, Work & Organization, 28(S2), 66–79. https://doi.org/10.1111/gwao.12497*
- *Chung, H. (2022). The flexibility paradox: Why flexible working leads to (self-) exploitation. Policy Press.*
- *Felstead, A., & Henseke, G. (2017). Assessing the growth of remote working and its consequences for effort, well-being, and work–life balance. New Technology, Work and Employment, 32(3), 195–212. https://doi.org/10.1111/ntwe.12097*
- *Fuchs, C. (2014). Digital labour and Karl Marx. Routledge.*
- *Fuchs, C. (2020). Everyday life and everyday communication in coronavirus capitalism. tripleC: Communication, Capitalism & Critique, 18(1), 375–399. https://doi.org/10.31269/triplec.v18i1.1167*
- *Hochschild, A. R., & Machung, A. (2012). The second shift: Working families and the revolution at home. Penguin.*
- *International Labour Organization. (2021). Working from home: From invisibility to decent work. ILO. https://www.ilo.org/global/publications/books/WCMS_765806/lang--en/index.htm*
- *Lyttelton, T., Zang, E., & Musick, K. (2022). Telecommuting and gender inequalities in parents' paid and unpaid work before and during the COVID-19 pandemic. Journal of Marriage and Family, 84(1), 230–249. https://doi.org/10.1111/jomf.12785*
- *Moore, P. V. (2018). The quantified self in precarity: Work, technology and what counts. Routledge.*
- *Parsons, T. (1951). The social system. Free Press.*
- *Sostero, M., Milasi, S., Hurley, J., Fernández-Macías, E., & Bisello, M. (2020). Teleworkability and the COVID-19 crisis: A new digital divide? JRC Technical Report, European Commission. https://doi.org/10.2760/263951*
- *Standing, G. (2011). The precariat: The new dangerous class. Bloomsbury Academic.*
- *Wood, A. J., Graham, M., Lehdonvirta, V., & Hjorth, I. (2019). Networked but commodified: The (dis)embeddedness of digital labour in the gig economy. Sociology, 53(5), 931–950. https://doi.org/10.1177/0038038519828906*

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

A STUDY ON BLENDED LEARNING APPROACHES AND THEIR EFFECTIVENESS IN TEACHER TRAINING PROGRAMS

DR. MAHESHKUMAR KANJIBHAI JODHANI
PRINCIPAL, SHREE SARDAR PATEL MAHILA B.ED. COLLEGE, JUNAGADH

ABSTRACT

Blended learning, which combines traditional face-to-face instruction with online learning tools, has emerged as one of the most effective pedagogical innovations in modern education. Particularly in teacher training programs, where professional development requires both theoretical understanding and practical skill-building, blended learning provides a flexible and engaging platform. This study aims to investigate the effectiveness of blended learning approaches in teacher training programs, with a focus on enhancing pedagogical skills, digital literacy, and professional competence. Using a descriptive and analytical research design, data were collected from trainee teachers enrolled in recognized training institutions. The study analyzes the impact of blended learning on learning outcomes, teaching performance, and overall satisfaction. Results are expected to provide evidence-based recommendations for integrating blended approaches into teacher education curricula.

KEYWORDS: BLENDED LEARNING, TEACHER TRAINING, PEDAGOGICAL SKILLS, PROFESSIONAL DEVELOPMENT, DIGITAL LITERACY, TEACHER EDUCATION

INTRODUCTION

Teacher education plays a vital role in shaping the quality of the teaching workforce, which in turn influences the effectiveness of the entire education system. In the contemporary era, rapid advancements in information and communication technologies (ICT) and the increasing complexity of classroom dynamics demand innovative approaches in teacher training. One such innovation is **blended learning**, which merges the strengths of face-to-face classroom instruction with the flexibility and scalability of online learning.

The traditional teacher training model has often been criticized for being overly theoretical and insufficiently practical. On the other hand, purely online teacher education programs face challenges in building interpersonal teaching skills and practical classroom management techniques. Blended learning offers a balanced solution by integrating online modules for theory and digital content delivery with face-to-face sessions that emphasize practice, collaboration, and reflection.

Globally, blended learning has been recognized as a transformative model in teacher education. In India, the National Education Policy (NEP 2020) strongly advocates for the integration of technology in teaching and teacher training, highlighting the importance of blended approaches. The dual nature of blended learning supports both knowledge acquisition and skill application, making it particularly relevant for trainee teachers who must balance pedagogical theory with classroom practice. This paper focuses on studying the effectiveness of blended learning in teacher training programs. The research addresses the following questions:

1. How does blended learning influence trainee teachers' pedagogical and classroom management skills?
2. What is the impact of blended learning on trainee teachers' digital literacy and confidence in using ICT for teaching?
3. How do trainee teachers perceive the flexibility, accessibility, and effectiveness of blended learning approaches?
4. What challenges are faced by institutions and trainee teachers in implementing blended learning programs?

By answering these questions, the study seeks to provide meaningful insights for policymakers, teacher education institutions, and curriculum designers who aim to optimize teacher training through blended learning models.

REVIEW OF LITERATURE

Blended learning has been widely researched in the context of higher education, professional training, and teacher education. Literature indicates that blended learning approaches can enhance learning flexibility, foster student-centered pedagogies, and improve teaching outcomes when implemented effectively.

BLENDED LEARNING AND TEACHER TRAINING

According to Graham (2013), blended learning provides an ideal balance between the personalization of online learning and the social presence of classroom interactions. Teacher training programs benefit particularly from this model, as it accommodates both content delivery and skill development. Garrison and Vaughan (2016) argue that blended learning fosters active learning and reflective practices among trainee teachers, which are critical for professional growth.

ENHANCEMENT OF PEDAGOGICAL SKILLS

A study by Osguthorpe and Graham (2003) highlights that blended learning environments promote critical thinking, collaborative learning, and the application of pedagogical theories in practice. For trainee teachers, the combination of online theoretical instruction and offline practical training ensures holistic skill development.

DIGITAL LITERACY AND ICT INTEGRATION

Blended learning approaches also contribute significantly to improving digital literacy. Mishra and Koehler (2006) proposed the TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge) framework, which emphasizes the need for teachers to integrate technology effectively into their pedagogy. Blended programs help trainee teachers develop this competence by immersing them in ICT-supported environments.

EFFECTIVENESS AND STUDENT SATISFACTION

Research by Bernard et al. (2014) concluded that blended learning often results in higher satisfaction and achievement compared to purely online or purely face-to-face approaches. In the context of teacher education, trainee teachers often report greater confidence, flexibility, and motivation when engaged in blended learning settings (Means et al., 2013).

CHALLENGES IN BLENDED LEARNING

Despite advantages, studies identify certain barriers. Hrastinski (2019) found that blended programs can suffer from inadequate digital infrastructure, lack of faculty readiness, and resistance from students unaccustomed to online tools. Additionally, effective blended learning requires significant planning, institutional support, and alignment of content delivery methods (Bates, 2019).

The reviewed literature suggests that blended learning is a promising approach in teacher training, but its success depends on pedagogical design, digital infrastructure, and institutional commitment.

RESEARCH METHODOLOGY

Research Design

The present study adopts a descriptive and analytical research design to examine the effectiveness of blended learning in teacher training programs. Both quantitative and qualitative data collection methods are used.

Objectives of the Study

1. To assess the impact of blended learning on pedagogical and classroom management skills of trainee teachers.
2. To evaluate the role of blended learning in enhancing digital literacy of trainee teachers.
3. To study trainee teachers' perceptions of flexibility, accessibility, and effectiveness of blended learning.
4. To identify challenges in implementing blended learning approaches in teacher education institutions.

Population and Sample

The population of the study includes trainee teachers enrolled in Bachelor of Education (B.Ed.) and Diploma in Education (D.El.Ed.) programs in Gujarat. A sample of **250 trainee teachers** was selected using stratified random sampling to represent both urban and rural institutions.

Data Collection Tools

1. Structured Questionnaire: Designed on a five-point Likert scale covering pedagogical skills, digital literacy, and perceptions of blended learning.
2. Interviews: Conducted with 20 teacher educators to gather expert opinions on the effectiveness of blended learning.

Data Collection Procedure

Data were collected over a period of three months using both online survey forms and face-to-face interactions at teacher training institutions. Participation was voluntary, and informed consent was obtained.

Data Analysis Methods

- Quantitative data were analyzed using descriptive statistics (mean, standard deviation) and inferential tests (t-test, ANOVA, and correlation analysis).
- Qualitative data from interviews were subjected to thematic analysis to identify recurring patterns and insights.

DATA ANALYSIS & INTERPRETATION

1. Demographic Profile of Respondents

Out of 250 trainee teachers surveyed, 60% were female and 40% male. Nearly 70% were enrolled in B.Ed. programs and 30% in D.El.Ed. courses. About 55% were from urban institutions, and 45% from rural institutions.

2. Impact on Pedagogical Skills

Statistical analysis showed that students in blended learning programs scored significantly higher in pedagogical skill assessments (Mean = 4.2/5) compared to those in traditional training (Mean = 3.6/5). Trainees reported increased confidence in lesson planning, classroom management, and student engagement strategies.

3. Development of Digital Literacy

Survey results indicated that 78% of trainees felt blended learning improved their ICT skills. Regression analysis confirmed a strong relationship ($r = 0.68$, $p < 0.01$) between frequency of ICT usage in blended programs and improvement in digital literacy.

4. Perceptions of Flexibility and Accessibility

About 82% of trainees agreed that blended learning offered flexibility in learning schedules, while 74% reported that online resources made content more accessible. Interviews revealed that rural students appreciated the ability to access lectures asynchronously, compensating for travel and resource limitations.

5. Challenges Identified

Major challenges included limited internet access in rural areas (42%), difficulty in balancing online and offline workloads (35%), and lack of timely technical support (28%). Teacher educators also reported the need for more structured institutional policies to sustain blended models.

FINDINGS & DISCUSSION

The study sought to investigate the effectiveness of blended learning approaches in teacher training programs, with a focus on pedagogical skills, digital literacy, and trainee teachers' perceptions. The findings demonstrate several noteworthy outcomes.

1. Enhancement of Pedagogical Skills

The results indicate that blended learning significantly improves pedagogical competencies of trainee teachers. Compared to traditional training models, trainees in blended programs reported higher confidence in lesson planning, classroom management, and interactive teaching. These results align with Osguthorpe and Graham (2003), who argued that blended learning fosters critical thinking and collaborative practice.

2. Development of Digital Literacy

The study found a strong positive correlation between blended learning exposure and improved ICT competence among trainee teachers. This supports the TPACK framework proposed by Mishra and Koehler (2006), emphasizing the integration of technological skills into teacher education. Trainees not only learned to operate digital tools but also developed confidence in integrating them into classroom teaching.

3. Flexibility and Accessibility

A majority of respondents highlighted the flexibility and accessibility offered by blended programs. The ability to access digital content asynchronously was especially beneficial for rural students who face infrastructural and logistical barriers. This finding resonates with Bernard et al. (2014), who noted higher satisfaction and achievement in blended settings compared to traditional or online-only programs.

4. Challenges in Implementation

Despite its effectiveness, blended learning faces challenges. Poor internet connectivity, increased workload, and lack of technical support were identified as key barriers. These concerns mirror those raised by Hrastinski (2019), who emphasized that infrastructure and institutional readiness are critical for sustaining blended programs.

5. Institutional and Policy Implications

The study highlights the need for teacher education institutions to adopt structured frameworks for blended learning implementation. Policies should focus on infrastructural investment, faculty training, and ongoing technical support to maximize the benefits of blended learning in teacher training.

CONCLUSION & SUGGESTIONS

The findings of this study confirm that blended learning is an effective model for teacher training programs. It enhances pedagogical skills, strengthens digital literacy, and provides greater flexibility and accessibility for trainee teachers. However, infrastructural and administrative challenges must be addressed to sustain its long-term effectiveness.

KEY SUGGESTIONS

1. Teacher education institutions should integrate blended learning as a core component of their training programs rather than a supplementary option.
2. Regular faculty training workshops should be organized to build capacity in designing and delivering blended courses.
3. Investments should be made to strengthen internet connectivity and provide digital resources, especially in rural institutions.
4. Student support systems, such as online helpdesks and peer mentoring, should be established to reduce digital barriers.
5. Policies should align with NEP 2020 to create sustainable models for blended teacher training at both institutional and national levels.

REFERENCES

- ***Bates, T. (2019). Teaching in a digital age: Guidelines for designing teaching and learning. Tony Bates Associates.***
- ***Bernard, R. M., Borokhovski, E., Schmid, R. F., Tamim, R. M., & Abrami, P. C. (2014). A meta-analysis of blended learning and technology use in higher education: From the general to the applied. Journal of Computing in Higher Education, 26(1), 87–122. https://doi.org/10.1007/s12528-013-9077-3***
- ***Garrison, D. R., & Vaughan, N. D. (2016). Blended learning in higher education: Framework, principles, and guidelines. Jossey-Bass.***
- ***Graham, C. R. (2013). Emerging practice and research in blended learning. In M. G. Moore (Ed.), Handbook of distance education (3rd ed., pp. 333–350). Routledge.***
- ***Hrastinski, S. (2019). What do we mean by blended learning? TechTrends, 63(5), 564–569. https://doi.org/10.1007/s11528-019-00375-5***
- ***Means, B., Toyama, Y., Murphy, R., & Bakia, M. (2013). The effectiveness of online and blended learning: A meta-analysis of the empirical literature. Teachers College Press.***
- ***Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. Teachers College Record, 108(6), 1017–1054.***
- ***Osguthorpe, R. T., & Graham, C. R. (2003). Blended learning environments: Definitions and directions. Quarterly Review of Distance Education, 4(3), 227–233.***

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

CONDITION OF THE GARASIA TRIBE IN RAJASTHAN

GALA RAM
RESEARCH SCHOLAR (PH.D.) DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE, MADHAV UNIVERSITY, PINDWARA (SIROHI), RAJASTHAN.
DR. BISHAL BHATTACHARYA
ASSISTANT PROFESSOR & H.O.D., DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE, FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES, MADHAV UNIVERSITY, PINDWARA (SIROHI), ABU ROAD, RAJASTHAN.

ABSTRACT
The evolution of the Garasia tribe of Rajasthan has been presented through this research. The current state of this tribe in India has projected their subnormality in the aspects of finance and education in particular. A case study analysis has been conducted by selecting three cases that are relevant to the research. The analysis has projected Rajasthan having only 52.8% literacy rate and the emphasis on the National Education Policy (NEP) as an inclusive educational program by the Indian government. The cases have also highlighted how progressive the community is terms of their "courtship fairs" and current awareness on girl child education.

KEYWORDS: COURTSHIP FAIR, ECONOMIC BACKWARDNESS, EDUCATIONAL STRUGGLES, GARASIA TRIBE, SOCIOECONOMIC CHALLENGE.

INTRODUCTION
The Garasia is a tribal community of Rajasthan, and they are popular for their progressive social practices. Their practices mainly focus on women's agency in choosing partners and live-in relationships, often by organizing "courtship fairs" (López-Guillén et al. 2024). This tribe has a rich cultural heritage, including their unique dances, rituals, and colourful attire. However, the current situation of the Garasia tribe has exhibited socioeconomic challenges. Their major problems encompass limited access to education, despite freedom of choice for women. They are currently facing the issue of having scarce resources as the community is restricted to many opportunities (Maurya et al. 2025). It causes their backwardness and educational struggles due to financial difficulties.

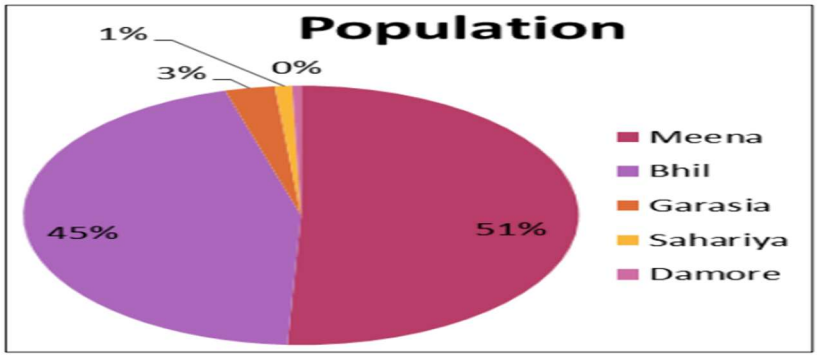

Figure 1: Population of Scheduled Tribes (ST) in Rajasthan
(Source: Influenced by Joshi & Raghav, 2019)

Figure 1 projects the population of different tribes from Rajasthan, where the Garasia is only 3% in this region (Joshi & Raghav, 2019). It shows the challenges of remoteness and isolation in terms of their settlement. This particular tribe has a poor economic status, which leads to poor dietary intake and nutritional knowledge. Thinness and stunting are common among the school children of this community. They are isolated from mainstream society for a prolonged time, which has hindered their overall development.

RESEARCH PURPOSE

The research has the purpose of evaluating the current situation of the Garasia tribe from Rajasthan. Focusing on their situation can help in depicting their social and economic conditions so that the efforts of improvement can be known.

LITERATURE REVIEW ON THE GARASIA TRIBES

The identification of the recurrent challenges of the Garasia tribe

Poor economic conditions and persistent poverty are the main challenges of the Garasia tribe of Rajasthan. According to Bhat et al. (2023), the majority of the Garasia families live below the poverty line. The government lacks in comprehending the specific needs of this community, and consequently, the tribal development programs fail to improve their condition. This tribe suffers from widespread malnutrition, visible in the thinness of the children. However, Hutchcroft & Gera (2024) have argued that Sickle Cell Disease (SCD) is a prevalent public health condition among the Garasia tribe. They also have cultural resistance that imposes challenges to obtaining formal education.

Critical evaluation of social and cultural aspects of the Garasia tribe

The Garasia society is patriarchal and patrilineal, having a traditional council known as “Panchayat”. It is responsible for governing the entire community, and the members of this council are generally the elders (Astudillo-Clavijo et al. 2023). However, a unique change has taken place in this tribe's social dynamic as women now have a stronger position than men. For instance, the freedom of women allows the wedding expenses to fall into the groom's family. This tribe also has a unique custom of accepting live-in relationships, and the practice is known as “dapa”. It is a long-standing tradition of this tribe, which is still a social stigma in many developed parts of India (López-Guillén et al. 2024). The teenage youth freely participate in the “courtship fair” to choose their partners. The tribe has a rich culture, yet is facing the threat of cultural erosion. Maurya et al. (2025) have pointed out that the cultural threat in Garasia is mainly the result of urbanization.

Research Rationale

It is important to research the contemporary challenges and overall conditions of the Garasia tribe for cultural preservation. The tribes lack social justice and developing strategies for their progression, which is essential to be addressed through this research (Purohit et al. 2025). The research needs to consider the socioeconomic marginalization that imposes hurdles to improving their livelihoods. The economic challenge among these people is persistent despite the government's development efforts. Cultural preservation and advocacy are other reasons that compel organizations to organize a study on this particular tribe of Rajasthan (Ganesh et al. 2021). The research can try to balance modernity and tradition, as the tribe has projected a resistance to integrating into the materialistic society. For instance, a critical discussion on the tribe's challenges can offer an overview of their difficulties in maintaining cultural integrity (Kumar & Lama, 2021). Thus, the research is culturally sensitive to generate empathy and social understanding.

Research Method

The research has followed a secondary qualitative method to involve existing data and information on the Garasia tribe. A case study analysis has been performed for an in-depth discussion of the real-world situation that the tribe is facing (Biondi & Russo, 2022). The case studies have been selected from different academic databases and newspaper articles. For instance, IJCRT and ResearchGate are the databases from which studies on the Garasia community have been extracted. The inclusion criteria of the cases are their relevance to only the Garasia tribe and current data regarding the community over the last 5 years. The major principles of case study analysis, such as triangulation, have been used to consider using multiple data sources. The case study method has been applied by using epistemology to acquire knowledge on social beliefs and interpret them (Ullah et al. 2022). This principle has helped in finding subjective meaning from the chosen cases and meet the study's aim.

CASE STUDY DISCUSSION

Cases	Sources	Findings
"Work And Migration Pattern: A Case Of Garasia Tribe Of Rajasthan"	Sinha (2024)	This case study has discussed the current working patterns, education, age, and migration of the Garasia group to explore their livelihoods.
"Educational Struggles and Successes Storytelling of the Garasia Tribe in Rajasthan"	Sharma (2025)	This paper has focused on the struggle of the Garasia community to acquire proper education, which separates them from mainstream society.
"Live-in To Childbirth, Rajasthan Tribe's Unique Approaches To Relationships And Marriage"	News18 (2024)	The unique cultural and traditional choices of the Garasia tribe and their recent practices have been exhibited through this research.

Table 1: Outline of the chosen cases

Table 1 outlines the chosen cases on the Garasia community of Rajasthan. The article by Sinha (2024) is focused on the work and migration patterns of this tribal community. It is justified to choose this case because it has provided extensive knowledge on the current internal migration and its economic impacts. For instance, the article has found that rural marginalization has caused an enormous number of Garasias for forced labour work. Hence, the overall socioeconomic status of this group has been obtained by exploring their recent status in the labour market, demonstrating why they are facing economic hurdles.

The second case is on the educational struggles of the Garasia group and a few stances of success. Sharma (2025) has projected that this tribe is prioritizing education despite having a lack of opportunities due to their backwardness. This case is suitable for this research for its valuable knowledge on cultural resistance, economic hardships, and the increasing rate of early dropouts as major constructs of their educational struggles.

No.	STATE	Literacy (in percentage)		
		Person	Male	Female
1	Jammu & Kashmir	50.6	60.6	39.7
2	Rajasthan	52.8	67.6	37.3
3	Uttar Pradesh	55.7	67.1	43.7
4	Jharkhand	57.1	68.2	46.2
5	Odisha	52.2	63.7	41.2
6	Chhattisgarh	59.1	69.7	48.8
7	Madhya Pradesh	50.6	59.6	41.5
8	Gujarat	62.5	71.7	53.2
9	Andhra Pradesh	49.2	58.4	40.1
10	Karnataka	62.1	71.1	53.0

Figure 2: Tribal literacy rate of India

(Source: Influenced by Sharma, 2025)

Figure 2 expresses the literacy rate among the tribal groups of India, including Rajasthan, which has a 52.8% literacy rate. The article is particularly appropriate in this study's context as it resonates with the recurrent educational situation of the Garasia tribe. It has also depicted the emphasis of the tribe on using the native language, which imposes obstacles on their educational scope (Sharma, 2025). However, the government has acknowledged the "National Education Policy" (NEP), designed to provide educational opportunities for the tribal communities.

The third case is related to the "unique approaches" that make the Garasia tribe distinguished from other Indian tribal communities. Their current progressive cultural practices involve engaging in live-in relationships and normalizing having babies before marriage (News18, 2024). Despite having such a progressive outlook, it shows a deeply rooted culture. This article has also stressed the historical importance of Indian customs about marriage and the traditions that are still followed. Therefore, this article is applicable to this research to project not only the current social status of the Garasias but also how their progressive practices differ from those of other communities.

DISCUSSION

A critical evaluation of the Garasia tribe and their current state has been projected through the analysis. The three case studies have been carefully derived to primarily show the economic, educational, and social standing of the Garasias (Sinha, 2024; Sharma, 2025; News18, 2024). The articles have predicted that despite being a progressive tribe in terms of girls choosing their partners and engagement in live-in, the tribe has inadequate basic resources. They do not get an education due to a lack of government funding and initiatives. It contributes to their insufficient employment opportunities and often leads to forced labour.

The cultural practices of the Garasias have separated them from mainstream society. However, the success story of a Garasia girl of 16 years has been shown through the findings of Sharma (2025). It has described the social pressure on the girl, yet highlighted the importance of parental support for tribal girl children to opt for education. It has estimated the social progression of the tribe in recent times and their changing attitudes towards education. Similarly, the article from Sinha (2024) has predicted that the population of

Garasia often suffers from the pressure of the bureaucrats and policymakers of India. In this way, the current social and economic positions of this tribe can be connected through these three cases.

CONCLUSION

The current research paper has prioritized discussing the evolution of the Garasia tribe living in Rajasthan. This tribe is found to be progressive in terms of their practices of "courtship fair," allowing women to select their partners. Such a progressive outlook of this community has been shown through the case study analysis. This method has worked appropriately since the research is secondary qualitative. The analysis of the included cases has determined the socioeconomic status and backwardness of this tribe. They lack social inclusion and formal education, which contribute to their geographical isolation as well.

FUTURE SCOPE AND LIMITATIONS

The research has the potential to provide valuable insights for future projects on the Garasia tribe. The cultural, economic, social, and educational background of this tribe has been detailed within the research. Hence, it is expected to depict the core practices and conditions rooted within the culture of this society.

On another note, the research is restricted within its methodology due to the inclusion of only qualitative information representation. The research could have included other forms of data, such as statistical information, as concrete evidence. The research also has inadequate theoretical knowledge, which works as a potential limitation for this study.

REFERENCES

- ***Astudillo-Clavijo, V., Stiassny, M. L., Ilves, K. L., Musilova, Z., Salzburger, W., & López-Fernández, H. (2023). Exon-based phylogenomics and the relationships of African cichlid fishes: tackling the challenges of reconstructing phylogenies with repeated rapid radiations. Systematic Biology, 72(1), 134-149.https://doi.org/10.1093/sysbio/syac051***
- ***Bhat, D., Babu, B. V., Surti, S. B., Ranjit, M., Sarmah, J., Sridevi, P., & Sharma, Y. (2023). Stigma of sickle cell disease among Indian tribal population: a multi-centric qualitative study. Journal of the National Medical Association, 115(6), 556-565.https://doi.org/10.1016/j.jnma.2023.09.006***
- ***Biondi, L., & Russo, S. (2022). Integrating strategic planning and performance management in universities: a multiple case-study analysis. journal of management and governance, 26(2), 417-448.https://doi.org/10.1007/s10997-022-09628-7***
- ***Ganesh, B., Rajakumar, T., Acharya, S. K., Vasumathy, S., Sowmya, S., & Kaur, H. (2021). Particularly vulnerable tribal groups of Tamil Nadu, India: a sociocultural anthropological review. Indian Journal of Public Health, 65(4), 403-409.https://journals.lww.com/IJPH/_layouts/15/oaks.journals/downloadpdf.aspx?an=01586002-202165040-00016***

- *Hutchcroft, P. D., & Gera, W. (2024). The Fizzling of "Ceboom": How Jurisdictional Battles and Warring Factions Undermined Cebu's Development Coalition. Journal of Current Southeast Asian Affairs, 43(2), 262-285. DOI: 10.1177/18681034241262800*
- *Joshi, D., & Raghav, P. K. (2019). Food intake of tribes in Rajasthan: A review. The Pharma Innovation Journal, 8(6), 753-756.https://www.academia.edu/download/108188070/8-6-69-696.pdf*
- *Kumar, J., & Lama, S. (2021). Study on Tribal Justice System: Mautana in Garasiya and Bhill Communities. International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR) September, 8(3), 2348-1269.https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3919472*
- *López-Guillén, E., Herrera, I., Bensid, B., Gómez-Bellver, C., Ibáñez, N., Jiménez-Mejías, P., ... & López-Pujol, J. (2024). Strengths and challenges of using iNaturalist in plant research with focus on data quality. Diversity, 16(1), 42.https://doi.org/10.3390/d16010042*
- *Maurya, S., Sukhramani, G., Lee, C., Jo, S., Kim, J., Jeong, E. J., ... & Kim, S. Y. (2025). Comparative plastome evaluation, phylogenomic analysis, and DNA signatures of medicinally important malvaceous genera and their adulterants. Scientific Reports, 15(1), 24285.https://doi.org/10.1038/s41598-025-07744-6*
- *Purohit, A., Huda, R. K., Mohanty, S. S., & Babu, B. V. (2025). Epidemiology of sickle cell disease in tribal population of Southern Rajasthan, India. Scientific Reports, 15(1), 2196.https://doi.org/10.1038/s41598-024-81224-1*
- *Ullah, R., Asghar, I., & Griffiths, M. G. (2022). An integrated methodology for bibliometric analysis: a case study of internet of things in healthcare applications. Sensors, 23(1), 67.https://doi.org/10.3390/s23010067*

CASE STUDIES

- *News18 (2024). Live-in To Childbirth, Rajasthan Tribe's Unique Approaches To Relationships And Marriage. News18. Retrieved on: 16 September 2025 from:https://www.news18.com/viral/live-in-to-childbirth-rajasthan-tribes-unique-approaches-to-relationships-and-marriage-9109539.html*
- *Sharma, K., (2025). Educational Struggles and Successes Storytelling of the Garasia Tribe in Rajasthan. Gradiva, 64(4), 137-146.http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.15286815*
- *Sinha, R., (2024). Work And Migration Pattern: A Case Of Garasia Tribe Of Rajasthan. International Journal of Creative Research Thoughts (ICJRT), 12(6), 2320-2882.https://www.ijcrt.org/papers/IJCRT2406022.pdf*

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

EXPLORING THE AMERICAN DREAM IN THE JHUMPA LAHRI'S THE NAMESAKE AND BHARTI MUKHERJEE'S JASMINE

VAISHALI SATISHBHAI SONIGRA
RESEARCH SCHOLAR (ENGLISH LITERATURE)
DEPARTMENT OF ENGLISH AND CLS, SAURASHTRA UNIVERSITY, RAJKOT.

ABSTRACT

This paper argues that via the grammar of names, domestic attachments, and embodied mobility, Jhumpa Lahiri's The Namesake(2003) and Bharti Mukherjee's Jasmine(1989) both map and uneven, iterative process of "becoming American." The texts treat immigrations as a temporal practice, an ongoing negotiation among memory, habit, kinship, and the technologies of state identification, rather than as a finished border crossing, despite differences in their tonal registers and narrative architectures (Mukherjee's restless, propulsive first person voice versus Lahiri's slow, omniscient realism). The protagonist's frequent renaming in Jasmine- from Jyoti to Jasmine to Jase to Jane, indexes survival as ongoing improvisation, a Strategy for navigating the racial precarity and gendered violence of the late 20th century US. Gogol/Nikhil Ganguli, the Bengali American protagonist of The Namesake, learns that the self is an archive of relationships and decisions rather than a single essence as he navigates the complexities and charm of his "good name." When read as a whole, the novels slow that assimilation and cultural preservation are intertwined practices influenced labour, low class and desire rather than being normally exclusive. They also revealed the way in which racial scripts, bureaucratic structures, and the private economies of family life mediate American myths of self-invention.

KEYWORDS: DIASPORA, AMERICAN DREAM, IDENTITY, SELF-NAMING, ASSIMILATION, POSTCOLONIAL, TRANSNATIONALISM, GENDER, MEMORY

INTRODUCTION

The stakes of both novels become clearer when placed within the post-1965 migration regime. Asian immigration was made possible by the 1965 immigration and Nationality Act, which also changed the demographic and cultural makeup of the United States by going away with national origin quotas. The characters created by Mukherjee and Lahiri inhabit that aftermath as transcontinental kin networks, engineers, students, small town shopkeepers, and graduate school friendships that reinforce the everyday fabric of American life. However, the novels also maintain that immigration laws do not eliminate previous hierarchies, even though they facilitate mobility. The characters' "arrival" is less triumph than endurance and less melting than bricolage because the United States is still divided along racial, class, and regional lines. Thus, both texts make the compromises and raptures that make up diasporic belonging readable, which complicates narratives of celebration of the American Dream.

A woman who never stops moving is at the heart of Jasmine. A cartography of flight and refashioning, the book begins with prophetic violence in rural Punjab before soaring to the Florida Gulf Coast, Manhattan, Flushing, Iowa and finally back to California. Jasmine's renaming are survival tactics that trigger distinct repertoires of behaviour and expectations rather than being flimsy masks. Through marriage and migration, Jyoti, the firefly-loving village girl, transforms into Jasmine; later, the motel

maid "Jase" negotiates the racially segregated service economy of New York and lastly "Jane" embraces Midwestern Domesticity while working as a banker's partner in Iowa. With its unique scripts of femininity, each name opens a new social field. To put in another way, names are local passports that permit some movements while prohibiting others. Most importantly the book rejects a definitive, final identity. The decision made by Jasmine/Jane in the coda, who is travelling to California with Bud's Vietnamese American banker friend is morally dubious but thematically consistent. The self is a verb; movement is more of a method than an escape.

Violence casts a shadow over the novel's mobility. The murder of her husband, Prakash, serves as the impetus for Jasmine's migration, which is subsequently characterised by the trauma of sexual assault after she arrives in Florida. Mukherjee makes migration a gendered experience by constituting this violence, not by aestheticising it. The immigrant narrative is reframed as an odyssey of risk by the beach rape and Jasmine's self-defence and symbolic retaliation by killing the attacker. A new self, "Jase" is established by this violent threshold and she makes the decision to "rip free" from fatalism. The text itself remains ambivalent, anchoring the each transformation in labour regime and in the affective demands of caretaking and romance. Critics have argued over weather Mukherjee's portrayal of atomised self-making. This tension that reinvention is both agency and compulsion, both choice and necessity is what gives the book its energy.

In contrast The Namesake moves forward with a patient focus on suburban areas, family customs and the gradual accumulation of habits over many years. Lahiri's book chronicles the Ganguli family in Cambridge and the Boston suburbs, filtered through intergenerational misrecognition, while Jasmine takes place in jump cuts and risky geographies. The book begins with a misnaming; the hospital's documentation require a name before the patient can be released, and the father, Ashoke names his pet "Gogol" After the Russian writer Nikolai Gogol whose works literally saved his life in a terrible train accident in India. The social fact of Gogol which is now ingrained in school records, friendships, and the flexible intimacy of the home, cannot be erased by the good name "Nikhil", which appear later. Lahiri turns bureaucracy into a plot device by refusing to accept the neat dichotomy of "Indian at home/American at outside" due to the temporality of forms and documents. Rather the house itself becomes an Americanised site, where Christmas lights, PTA meetings and televised football coexist with food, language and decoration.

A boarder dialectic the self as continuity verses the self as selection is captured by Gogol/Nikhil's name oscillation. In college, he takes on the carefully manicured, adult facing persona of "Nikhil", a name that has been chosen to condone flirtation, nightlife, and the carefully calibrated rejection of uncomfortable adolescent attachments. But "Gogol" endures, showing up in scenes with his family and in the recollection of his parents' unlikely courtship. Thus, Lahiri breaks away from stock assimilation plots, where the second generation is forced to make a decision. Rather, she organises the story as accretion: identities accumulate are put away, are retrieved with new significance following Ashoke's passing and ultimately settle as acceptance rather than a resolution. By recognising that reading one's name entails accessing a larger archive of inheritance and contingency, the novel's well-known ending scene is Gogol alone reading the author Gogol for the first time opens out rather than resolves the name.

Three common concerns are brought to light when reading these two books together. First, although they use different grammars, both text centre immigrant life around naming. While renaming is contemplative

and archival in The Namesake, it is strategic and forward-looking in Jasmine. However, names are not labels in either case; rather they are practices that necessitate social interaction and are maintained by organisations ranging from DMV offices to hospitals to universities. Second, the assimilation process is linked to love stories in every book. Romance is an infrastructure, not just a personal one. Through he relationships with Prakash, Taylor and Wylie in New York and Bud Ripplemeyer in Iowa, Jasmine is able to access American classed spaces, such as the suburban home and the cosmopolitan loft. In a similar vein, Gogol's relationships with Maxine and her wealthy parents the international designer Mousumi and later more grounded domestic spaces chart his ebb and flow of longing for a frictionless always self-assured and readable American identity. Third, by separating existential fit from material success. Both books challenge the American Dream. The subjective ease that national mythology promises is not always achieved by social mobility, home ownership or professional stability. Rather, belonging comes in small realisation that you can be more than one thing without being fake.

Perhaps the most notable difference between the two is the gendered structure of migration. The vulnerability of a woman travelling alone through illicit channels, vulnerable to predators and reliant on Ad-Hoc solidarity is made evident by Mukherjee. In a world with no guarantees where institutional safety nets are replaced by phone numbers and hushed instructions, Jasmine's resourcefulness shines through. Ashima is isolated but on a different level, according to Lahiri, who places her in the company of marriage and a networked Bengali diaspora. She navigates American supermarkets and the lack of her extended family while living alone in a Cambridge apartment but she is not confronted by the same spectral violence that plagues Jasmine's journey. When danger is presented by Namesake, it manifests in the mundane form of auto accidents, medical crises and unexpected death. This distinction highlights the ways in which the immigrant condition is influenced by race, class, and legal-status. While both protagonists face the more subtle violence of stereotype, tokenisation and the need to translate oneself, Jasmine's undocumented entry and precarious employment expose her to dangers that the educated professionals of Lahiri's world could not imagine.

THE IDEA OF HYBRIDITY

—less as a joyous mashup than as a lived coping mechanism with loss—is a crucial analytical lens that unites the novels. Although Homi Bhabha's concept of the "Third Space" is sometimes overused. Both texts deserve it because their characters don't neatly combine their origins and destinations; instead they live in a transitional space where customs from "home" and "here" are combined to meet the demands of the present. This space is literal to Jasmine—a sequence of addresses where she experiments with different speech, patterns, fashion choices and desires. It is the "in—betweenness" of childhood memories and adult decisions of filial piety and personal preference, according to Gogol. This hybridity is reflected in the novels' formal strategies. The Namesake stages identity as palimpsest through a linear, intergenerational frame, while Jasmine stages identity as montage through nonlinear flashbacks and geographic leaps.

IDENTITIES

Continuous to be the most accurate tool each novel uses to explore selfhood under migration. Both as signifiers and as social facts. Identity is produced collectively in Jasmine, as the protagonist's new names are given by employers, lovers and situational demands. The conferral is frequently loving but not neutral; Bud's "Jane" stabilise and ruralise, while Taylor's "Jase" domesticates and Americanises. Power is intertwined with the intimacy of naming. The novel repeatedly asks whether love can be separated from

the fantasy of the remarking of the other, even though Jasmine occasionally rejects these names. The universe issue in Lahiri's Gogol/Nikhil is how to extract a name from the thick layer or memory without breaking ties to family. In some ways, his legal change to "Nikhil" provides psychological comfort but it also creates a double Consciousness: family members are unable to give up the pet name because it is linked to the father's survival, while friends who know him as Nikhil are unable to access the origin story that gives the pet name its life. While Lahiri's naming dramatises the lengthy tail of the past, where names are laced with responsibilities and gifts, Mukherjee's naming emphasise the pragmatics of survival in the present.

In both novels everyday rituals, foods, and home interiors serve as culture translation test sites. The textures of rice and lentils, the meticulous replication of Bengali desserts during celebrations and the furnishing of living room with Indian textiles and American furniture is all echoed in Lahiri's sentences. These descriptions illustrate how families maintain continuity over distance; they are not exotic ornaments. Ashima is both grieving and making do when she improvises using American ingredients to mimic familiar tastes. The domestic scenes in Mukherjee are more tentative. Every location serves as a stage for Jasmine to practice a role, whether it's borrowed sofa in a New York apartment a motel room where she cleans and sleeps or an Iowa farmhouse with its carefully calibrated childcare and romantic rituals. The distinction is clear; Mukherjee stresses that home can be a valuable but temporary period, while Lahiri stresses the laborious task of homemaking as a counterbalance to displacement.

LANGUAGE

Another area where the novels diverge and converge in insight is Language. The Gangulis' practiced restraint and the novel's fascination with habit are reflected in Lahiri's calm, observational and measured prose. We can observe how minor choices—like leaving shoes at the door or wearing a sweater to a movie—add up to the identity thanks to the omniscient narration. The vivid, occasionally incantatory prose of Mukherjee is appropriate for a narrator who views life as an emergency requiring constant re-evaluation. "I'm not tamasha, not a sideshow", Jasmine says in a first person voice that condenses description into will. The official decision is political. Jasmine insists on the migrate woman's interiority as momentum rather than just reflection, in contrast to The Namesake's attempt to make the minor chords of assimilation readable.

Reading as a tool for belonging and survival is another theme in both books. The chapter of Nikolai Gogol is more than just a matter of taste for Ashoke. It is fulcrum of life and death, a talisman that brings him to the United States as a graduate student and frames the present he gives his son. Gogol views his late reading of The Overcoat as a return to the fatherly origin that he misinterpreted. Reading is a way to give the scene of naming a new meaning and to re-habit it. Reading is less prominent as an artefact in Jasmine but it is just as important as a figure for remarking; Jasmine reads people, reads rooms and reads the codes that grant her access to worlds that would otherwise be closed off to her. As a result, the novels link literacy to acceptance into the world but they also highlight its limitations: reading the room does not equate to being accepted by it.

LEGAL - ILLEGAL WAY

Both novels reveals the structures that supports the American Dream in order to restore the political perspective. In Lahiri, social security numbers, college applications, mortgage documents and green cards are the unseen scaffolding that lives are built upon they are present everywhere and nowhere. The absence

or fragility of these records results in a distinct risk cartography in Mukherjee. The dream is policed both literary and figuratively as evidenced by Jasmine's awful entry, her contingent work and her sporadic run-ins with the law. Marriage licences, adoption documents and medical records all influence who is considered family so even romance is mediated by the government. Thus, by describing the gatekeeping mechanisms that dictate who can work, where they can work, and how much they can pay, the novels challenge oversimplified narratives of "hard work" leading to success.

Without considering the racial formation of "Asian American" as it developed in late twentieth century American culture, a comparative reading would be lacking. The internal diversity of that category is illustrated in the novels of Lahiri and Mukherjee, who write from distinct points in its consolidation. Middle class and professionally trained, Lahiri's character fill a void in the post 1965 racial order that is frequently defined by the myth of the "model minority." The book illustrates the advantages of this stereotype, especially in the ways Maxine's family consumes "ethnic differences" as a fashion statement while anticipating a smooth transition into their cosmopolitan ease. In contrast Mukherjee's Jasmine navigates environments where Asian diversity is characterised as vulnerability or exotic threat rather than being domesticated by professional class. The beach in Florida where she is attacked is a frontier where she might not be protected by the law, not a multicultural salon. Thus, reading the books together casts doubt on any homogenising perception of South Asian America and emphasises how different experiences are produced under the same national mythos by factors such as class, gender, and legal status.

Both books' attention to time—not just the immigrant's "before and after" but also the rhythms of endurance—waiting for letters, waiting for status confirmation, waiting for grief to subside—is among their most enlightening themes. The Namesake spans decades, with chapter breaks that occasionally resemble calendar flips to commemorate graduations, funerals, birthdays and cross continental journeys. This temporal scale enables the novel to examine the evolution of attachment: how Gogol's teenage humiliation develop into adult compassion for his parents' sacrifices and how Ashima's early confusion develops into enduring community ties. In contrast, Jasmine's episodes flow swiftly, highlighting how quickly her life is changing. Here, time is dynamic and spontaneous.

The ethics of reinvention that each novel promotes merits a moment's reflection. Mukherjee has occasionally come under fire for her assimilationist politics, which interpret Jasmine's mobility as a celebration of America individually at the expense of solidarity with other oppressed communities. However, the most intense passages in the book make it clear that reinvention is a survival strategy in a world with limited options, not a luxury brand. It is possible to interpret Jasmine's choice to leave Bud in search of a new future as a rejection of a narrative that would have put an end to her journey and fixed her as "Jane" in the Midwest rather than as betrayal. Lahiri, on the other hand has occasionally been misunderstood as supporting a return to the roots by using Gogol's late discovery of the literary origin of his name. The novel is more nuanced: reading Nikolai Gogol offers a means of embracing contradiction and acknowledging that an American life can consist of inseparable pieces, but it does not bring back a lost essence. Collectively, the books offer an ethics of diasporic selfhood that is a deft handling of conflicting values rather than romantic cosmopolitanism or nostalgic nativism.

PLACES

In both text place is important as an agent as well as a backdrop. Mukherjee's America is a sequence of micro-regions: New York's cosmopolitan anonymity shelters Jasmine even as it exploits her labour; rural Iowa offers recognition and constraint; California beckons as horizon. Every American space is layered with past migrations and displacement, as Lagiri's Massachusetts suburbia of commuter train, university seminars and colonial homes subtly reminds us. The maps in the novels cross at the infrastructure level, such as train lines, airports, and highways. Mobility is both a benefit and a drawback; while distance fosters new beginnings, it also erodes intimacy. The bus rides that transport Jasmine between jobs and the train accident that moulds Ashoke's life end up serving as symbols of a modernity that is both freeing and deadly.

Another difference is revealed if we look at how each novel defines home. The concept of home is cumulative for Lahiri's Gangulis. These episodes describe home as an itinerant composite that is created and remade through habit, memory and travel. Examples include the first apartment in Cambridge, the suburban single-family home, the return trips to Calcutta and Ashima's later decision to split her time between countries. For Jasmine home is more of a commitment than a physical location: a determination to continue working toward a self that can accept its choices. Her final decision to leave again is not a sign that she has failed to find a solution; rather it is a rejection of a "good enough" that would turn into regret. By making this distinction, the American Dream is reframed as a moral calculation that determines which opportunities and attachments make a life feel owned rather than borrowed, rather than as a place with a house and two cars.

PARENTHOOD

Their conceptions of belonging are further nuanced by the novel's depictions of parenthood. Lahiri focuses on the conflicting wishes of parents and children; Gogol and his sister Sonia want to be normal American kids without having to explain themselves. While Ashoke and Ashima want their kids to be at home in America without losing sights of a details of their own upbringing. The tenderness of the book comes from acknowledging that both desires are legitimate and that a family is where there legitimate desires collide, reconcile and realign. For Jasmine, becoming a parent is a partially realised and postponed risk. By taking care of Duff in New York and Bud's child in Iowa, Jasmine prepares for a motherhood that she both wants and fears. The novel indirectly addresses the moral dilemma of whether and under what circumstances to bring a child into a precarious life. Here parenthood also entails self-adoption: Jasmine creates resilient versions of herself by adopting names, partners and communities.

IMPACT OF EDUCATION

Work is a related axis of comparison. The institutionalised route to legitimacy- graduate school, engineering positions, hospital stays and academia—is exemplified by Lahiri's professional class characters. These organisations mediate immigration into stories about merit and contribution. However, Lahiri maintains that institutional belonging can be alienating, particularly for Ashima, whose reproductive labour supports the family's upward mobility without recognition and whose degrees and skills do not readily transfer into the U.S. labour market. In contrast, Mukherjee emphasises precarious labour, including front desk work, childcare and cleaning, all of which are racialised and feminised. Jasmine is assimilated into social hierarchies and learns America idioms through these jobs, which are more than just environments. As a result, the American Dream is reduced in the novels from a macroeconomic concept to routines, dress code and salaries.

Lastly, each book addresses death as a final identity recalibration. Gogol's teenage grievances are resolved by Ashoke's passing in The Namesake, which also reinterprets his name as a gift rather than a burden. Time is rearranged by mourning: the past become more readable, the present more delicate and the future more amenable to compromise. The protagonist of Jasmine is unmoored from any sense of safety by the death at the start (Prakash's murder) and the death threats upon arrival (the rape, the knife, the boat). Instead of being something you inherit, life becomes something you seize. The novels' imagined textures of self-making are shaped by the disparate placements of death in narrative time— Lahiri's subsequent loss versus Mukherjee's initial trauma.

To conclude, there are complimentary cartographies of immigrant becoming in Jasmine and The Namesake. A contemplative, archival self that learns to carry multiple names as layered truths is modelled by Lahiri, while a kinetic, improvisatory self that survives by renaming and recollecting is modelled by Mukherjee's novel. In both cases, the American Dream is a space of disputed meanings shaped by law, work, and love rather than being a straightforward opportunity or myth. The novels demonstrate that identity under migration is a matter of fit and function rather than authenticity by tracing the movement of names through institutions and intimate relationships: what name work where, for who, and at what coast? In their own unique ways, both texts also emphasise the value of labour that is frequently overlooked, the intricacy of responsibilities that bind families together across seas, and the silent bravery of discovering how to live with contradiction without betraying oneself.

WORKS CITED

- ***Appadurai, Arjun. Modernity at large: Cultural Dimensions of Globalisation.***
- ***University of Minnesota Press,1996. (Transnational flows and the work of imagination.)***
- ***Banerjee, Mita. The Chuntneyfication of History: Salman Rushdie, Seema Jaychandran and the Indian Diaspora. Winter, 2002. (Context for diasporic hybridity: cited conceotually.)***
- ***Bhabha, Homi K. The location of culture. Routledge, 1994***
- ***(framwork for hybridity and cultural translation)***
- ***Hall, Stuart. "Cultural Identity and Diaspora." Identity: Community, Culture, Difference, edited by Jonathan. Rutherford, Lawrence & Wishart, 1990, pp. 222-37. (Identity as positional, not essential.)***
- ***Lahiri, Jhumpa. The Namesake. New York: Houghton Mifflin, 2003.***
- ***Mukherjee, Bharti. Jasmine. New York: Grove press, 1989.***
- ***Sassen, Sasika. Guest and Aliens. New press, 1999.***
- ***(Transit, cities and migration infrastructures.)***

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी और निर्णय–निर्माण प्रक्रिया: सिरोही जिले की ग्राम पंचायतों का अध्ययन

नरेंद्र कुमार
शोधार्थी -राजनीति विज्ञान विभाग,माधव विश्वविद्यालय, पिंडवाड़ा (राजस्थान)
डॉ. बिशाल भट्टाचार्य
सहायक आचार्य एवं विभागाध्यक्ष विभाग मानविकी एवं सामाजिक विज्ञान संकाय
माधव विश्वविद्यालय, सिरोही, आबूरोड, राजस्थान

सारांश

यह अध्ययन सीरोही जिले, राजस्थान के ग्राम पंचायतों में महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी और निर्णय लेने की प्रक्रिया पर उनके प्रभाव की मात्रा, स्वरूप और निर्धारक कारकों की जांच करता है। मिश्रित विधियों के प्रयोग के माध्यम से, हमने निर्वाचित महिला प्रतिनिधियों, पुरुष साथियों, पंचायत सचिवों और सामुदायिक सदस्यों का सर्वेक्षण किया, जो ग्राम पंचायतों के स्तरीकृत यादृच्छिक नमूने में शामिल थे, साथ ही अर्ध–संरचित साक्षात्कार और केंद्रित समूह चर्चाओं का भी आयोजन किया गया। विश्लेषण में चुनावी चक्र के दौरान भागीदारी, भूमिका का निर्वहन, कार्यसूची निर्धारण, बजट पर प्रभाव और सेवा वितरण के परिणामों की समीक्षा की गई, जबकि जाति, वर्ग, शिक्षा और वैवाहिक स्थिति जैसे परस्पर जुड़े कारकों को भी ध्यान में रखा गया। अध्ययन से पता चलता है कि सांविधिक आरक्षणों ने वर्णनात्मक प्रतिनिधित्व को काफी हद तक बढ़ाया हैय हालांकि, कार्यसूची निर्धारण और बजट आवंटन पर वास्तविक प्रभाव संस्थागत क्षमता, सामाजिक समर्थन, पूर्व राजनीतिक अनुभव और प्रशासनिक उत्तरदायित्व से प्रभावित होता है। महिलाओं की वास्तविक भूमिका को गहरा करने और स्थानीय शासन परिणामों में सुधार करने के लिए लक्षित क्षमता निर्माण, जवाबदेही तंत्र और लिंग–संवेदी बजटिंग की सिफारिश की जाती है।

प्रमुख शब्दः महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी, निर्णय लेने की प्रक्रिया, ग्राम पंचायत, सीरोही जिला, लिंग और शासन

1. परिचय

भारत में पंचायती राज को तीन–स्तरीय ग्रामीण स्वशासन प्रणाली के रूप में संस्थागत रूप देने वाला ७३वाँ संविधान संशोधन (१९९२) देश के लोकतांत्रिक विकेंद्रीकरण में एक मील का पत्थर साबित हुआ। इसने नियमित चुनाव, अधिकारों का वितरण और महिलाओं, अनुसूचित जातियों तथा अनुसूचित जनजातियों के लिए संवैधानिक रूप से आरक्षण की व्यवस्था अनिवार्य की, जिससे जमीनी लोकतंत्र को सुदृढ़ करने और ऐतिहासिक रूप से वंचित समूहों की राजनीतिक भागीदारी बढ़ाने का प्रयास किया गया। राजस्थान, जहां स्थानीय स्वशासन की लंबी परंपरा रही है, उन राज्यों में से एक था जिसने इन सुधारों को जल्दी लागू किया। समय के साथ राज्य ने पंचायत राज संस्थाओं में महिलाओं के लिए आरक्षण को ५०ः तक बढ़ाकर ग्रामीण शासन में लिंग समानता को बढ़ावा देने में अग्रणी भूमिका निभाई।

इन सुधारों ने महिलाओं के वर्णनात्मक प्रतिनिधित्व को काफी हद तक बढ़ायाकृजिससे वे निर्णय लेने वाले मंचों पर उपस्थित रहती हैंकृलेकिन वास्तविक प्रतिनिधित्व, जहाँ महिला नेता नीति निर्धारण, संसाधनों का आवंटन और सामुदायिक समस्याओं को प्रभावी ढंग से प्रभावित करती हैं, अभी भी असमान रूप से विकसित है। अनुभवजन्य साक्ष्य बताते हैं कि महिला नेताओं की राजनीतिक प्रभावशीलता अक्सर सामाजिक–आर्थिक स्थिति, साक्षरता स्तर, जाति और वर्ग संरचनाओं, साथ ही संस्थागत समर्थन और पारिवारिक सहयोग की उपलब्धता पर निर्भर करती है।

राजस्थान के दक्षिण–पश्चिम भाग में स्थित सीरोही जिला इस प्रकार की गतिशीलताओं का अध्ययन करने के लिए विशेष रूप से उपयुक्त उदाहरण प्रस्तुत करता है। यह जिला सामाजिक–सांस्कृतिक विविधता, जनजातीय और गैर–जनजातीय जनसंख्या, साक्षरता दर में उल्लेखनीय अंतर और लिंग असमानताओं के लिए जाना जाता है। ये संदर्भीय विशेषताएँ ग्राम

पंचायतों में महिला प्रतिनिधियों के लिए चुनौतियाँ और अवसर दोनों पैदा करती हैं। इसी पृष्ठभूमि में, यह अध्ययन यह जांचने का प्रयास करता है कि महिलाएँ राजनीतिक प्रक्रिया में कैसे भाग लेती हैं, वे ग्राम पंचायतों में निर्णयों को कितनी हद तक प्रभावित कर पाती हैं, उनके एजेंसी को सीमित करने वाले अवरोध कौन से हैं, और कौन से सहायक कारककृ जैसे शिक्षा, क्षमता निर्माण पहल और समर्थनकारी संस्थागत ढांचेकृउनकी नेतृत्व भूमिकाओं को सुदृढ़ करते हैं। ऐसा करके यह अध्ययन स्थानीय शासन में महिलाओं के सशक्तिकरण और भारत में जमीनी लोकतंत्र के विकासशील स्वरूप की गहन समझ में योगदान देने का लक्ष्य रखता है।

1.1 अनुसंधान समस्या और तर्क

७३वें संविधान संशोधन के तहत प्रदान किए गए संवैधानिक सुरक्षा उपायों और राजस्थान में महिलाओं के लिए ५०: आरक्षण जैसी राज्य–स्तरीय नवाचारों के बावजूद, पंचायत राज संस्थाओं में महिला प्रतिनिधियों की वास्तविक परिस्थितियाँ अधिक जटिल चित्र प्रस्तुत करती हैं। परिवारों में लिंग आधारित सत्ता संरचनाएँ, ग्रामीण समाज में गहरे पैठे पितृसत्तात्मक दृष्टिकोण और गहरी सांस्कृतिक परंपराएँ अक्सर महिलाओं की स्वतंत्र निर्णय लेने की क्षमता को सीमित करती हैं। कई मामलों में, महिला सरपंच और वार्ड सदस्य प्रभावशाली पुरुष परिवार सदस्यों या सामुदायिक अभिजात वर्ग के दबावों का सामना करती हैं, जिससे "प्रॉक्सी" प्रतिनिधित्व की स्थिति उत्पन्न होती है, जिसमें निर्णय लेने की शक्ति पुरुषों के हाथ में बनी रहती है। इसके अतिरिक्त, सीमित औपचारिक शिक्षा, प्रशासनिक प्रक्रियाओं का अपर्याप्त ज्ञान और प्रशिक्षण एवं संस्थागत समर्थन की कमी महिलाओं की शासन में प्रभावी भागीदारी की क्षमता को और सीमित करती है।

हालांकि भारत में पंचायत राज में महिलाओं की भागीदारी पर पर्याप्त शोध उपलब्ध है, सीरोही जिले के लिए अनुभवजन्य साक्ष्य सीमित हैं, विशेष रूप से सहकर्मी–समीक्षित अकादमिक साहित्य में। अधिकांश अध्ययन बड़े राज्यों या उच्च दृश्यता वाले जिलों पर केंद्रित होते हैं, जिससे सीरोही जैसे अपेक्षाकृत कम शोधित क्षेत्रों की उपेक्षा होती है। यह उपेक्षा महत्वपूर्ण है क्योंकि सीरोही एक विशिष्ट सामाजिक–राजनीतिक परिदृश्य प्रस्तुत करता हैकृजिसमें जनजातीय और गैर–जनजातीय जनसंख्या का मिश्रण, साक्षरता और आर्थिक संसाधनों में असमानताएँ, और विशिष्ट सांस्कृतिक प्रथाएँ शामिल हैंकृजो सीधे स्थानीय राजनीति में महिलाओं की भागीदारी के स्वरूप को आकार देती हैं। बिना व्यवस्थित, जिला–स्तरीय विश्लेषण के यह समझना कठिन हो जाता है कि संदर्भीय भिन्नताएँ महिलाओं की एजेंसी और लोकतांत्रिक भागीदारी की गुणवत्ता को कैसे प्रभावित करती हैं।

यह अध्ययन जिला–विशेष, मिश्रित विधियों वाली जांच प्रस्तुत करके इस अनुसंधान अंतर को पाटने का प्रयास करता है, जो मात्रात्मक आंकड़ों के साथ गुणात्मक अंतर्दृष्टियों को संयोजित करती है। यह न केवल सीरोही की ग्राम पंचायतों में महिलाओं की भूमिकाओं, चुनौतियों और उपलब्धियों पर साक्ष्य उत्पन्न करता है, बल्कि राजस्थान और भारत के अन्य समान संदर्भों में लिंग–संवेदी शासन को सुदृढ़ करने के लिए व्यापक सबक भी प्रदान करता है। इस अध्ययन का तर्क इसलिए दोनों स्तरों पर आधारित हैकृएक अकादमिक आवश्यकता पर, जो मौजूदा साहित्य में अंतर को संबोधित करती है, और दूसरी नीति आवश्यकता पर, जो विकेंद्रीकरण को गहरा करने, महिलाओं के सशक्तिकरण को बढ़ाने और अधिक उत्तरदायी ग्रामीण शासन संरचनाओं के निर्माण पर चल रहे बहसों को सूचित करती है।

1.2 उद्देश्य

1. सीरोही जिले की ग्राम पंचायतों में महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी के स्तर का मापन करना।
2. ग्राम पंचायत स्तर पर कार्यसूची निर्धारण, बजट निर्णय और सेवा वितरण के परिणामों में महिलाओं के वास्तविक प्रभाव का मूल्यांकन करना।
3. महिलाओं की निर्णय लेने की शक्ति के सामाजिक–जनसांख्यिकीय और संस्थागत निर्धारकों की पहचान करना।
4. बाधाओं और सशक्त करने वाले कारकों की जाँच करना।
5. लिंग–संवेदी स्थानीय शासन को सुदृढ़ करने के लिए नीतिगत और कार्यक्रमगत सिफारिशें प्रस्तावित करना।

2 साहित्य की समीक्षा

कासा, एस. (2015)

के अनुसार, महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी को किसी भी देश में महिलाओं की स्थिति का एक महत्वपूर्ण मापदंड माना गया है। इस कारण से, हाल के वर्षों में राजनीति और निर्णय–निर्माण में महिलाओं की भागीदारी को पूरी दुनिया में विशेष ध्यान मिला है। हालांकि, महिलाओं का निर्णय लेने वाले पदों पर प्रतिनिधित्व अभी भी गंभीर रूप से कम है। इस अध्ययन का मुख्य उद्देश्य इथियोपिया में महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी की चुनौतियों और अवसरों का अध्ययन करना है। इसके लिए गुणात्मक अनुसंधान पद्धति का उपयोग किया गया। डेटा मुख्य रूप से द्वितीयक स्रोतों से एकत्र किया गया, जिनमें प्रकाशित पत्रिकाएँ, पुस्तकें और सरकारी तथा गैर–सरकारी संगठनों की रिपोर्ट शामिल हैं। अध्ययन के निष्कर्ष दर्शाते हैं कि आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक और सांस्कृतिक जैसे विभिन्न कारण महिलाओं की कमजोर राजनीतिक भागीदारी में योगदान करते हैं। अध्ययन से यह भी पता चला कि राजनीतिक भागीदारी महिलाओं को अपनी समुदाय की मूल समस्याओं और आवश्यकताओं को संबोधित करने का अवसर देती है और वर्तमान राष्ट्रीय, क्षेत्रीय, जिला और स्थानीय स्तरों पर पारदर्शिता, भ्रष्टाचार विरोधी वास्तविक प्रयास, जवाबदेही, राजनीतिक प्रतिबद्धता, राजनीतिक नेतृत्व और राजनीतिक उत्तरदायित्व सुनिश्चित करती है। यह सत्य है कि विश्व की आधी से अधिक आबादी महिलाएँ हैं, लेकिन उन्हें अपने समकक्षों की तुलना में सभी सरकारी स्तरों पर राजनीतिक निर्णय लेने तक पहुँच नहीं है। इसलिए, निर्णय लेने और राजनीति में महिलाओं की समान भागीदारी केवल न्याय या लोकतंत्र की साधारण मांग नहीं है, बल्कि महिलाओं के हितों को ध्यान में रखने के लिए आवश्यक पूर्व–शर्त है।

चड्ढा, ए. (2014)

के अनुसार, सभी मनुष्य जन्म से स्वतंत्र और समान सम्मान और अधिकारों में समान होते हैं और हर किसी को सभी अधिकार और स्वतंत्रताएँ बिना किसी भेदभाव के प्राप्त हैं, जैसे कि जाति, रंग, लिंग, भाषा, धर्म, जन्म या अन्य स्थिति। हालांकि, यह अत्यंत दुर्भाग्यपूर्ण है कि विश्व के लगभग सभी समाजों में महिलाओं को पुरुषों की तुलना में हीन स्थिति झेलनी पड़ी है। प्राचीन भारत में महिलाएँ जीवन के सभी क्षेत्रों में पुरुषों के समान स्थिति का आनंद लेती थीं। मध्य और आधुनिक काल के बीच के बाद के समय की महिलाएँ अपने सम्मान के योग्य स्थान से वंचित रही और अनेकों जाति और संप्रदायों के मेल–जोल ने महिलाओं की शिक्षा और कल्याण पर नगण्य ध्यान दिया, जिसके परिणामस्वरूप बाल विवाह, सती प्रथा, विधवा विवाह पर प्रतिबंध और तलाक जैसी अनेक अन्यायपूर्ण प्रथाएँ प्रचलित हुईं। महिलाओं की अधीनता को चुनौती देने की क्षमता सभी रूपों में सत्ता की स्थिति से महिलाओं के वंचित होने के कारण गंभीर रूप से प्रभावित हुई। स्वतंत्रता से पहले और बाद दोनों भारत के नेताओं ने जीवन के विभिन्न क्षेत्रों में महिलाओं के उत्थान, विशेषकर विधानसभाओं में उचित प्रतिनिधित्व के लिए केवल मौखिक समर्थन ही किया, जिससे आज भी महिलाएँ विधान, प्रशासन और पार्टी नेतृत्व के शक्तिकेंद्रों में सम्मानित स्थान का आनंद नहीं ले पाती हैं।

अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर भी, महिलाओं के मुद्दों पर, महिलाओं का राजनीतिक सशक्तिकरण सभी चर्चाओं के केंद्र में रहा, लेकिन फिर भी किसी भी राजनीतिक प्रणाली में, विकसित और विकासशील देशों दोनों में, महिलाओं की भागीदारी पुरुषों की तुलना में बहुत कम है। इसमें कोई संदेह नहीं कि लिंग समानता का सिद्धांत भारतीय संविधान में निहित है। भारत का संविधान पूर्ण मताधिकार की गारंटी देता है और महिलाओं को राजनीति में सक्रिय रूप से भाग लेने के लिए पूरी संभावनाएँ और ढांचा प्रदान करता है। लेकिन यह दुःखद है कि स्वतंत्रता के बाद के दशकों में राजनीति में महिलाओं की भागीदारी में गिरावट देखी गई। राज्य और समाज उन्हें लंबे समय से लंबित राजनीतिक आरक्षण प्रदान करने में पीछे रह गए हैं। हाल ही में, महिलाओं के आरक्षण विधेयक ने लगभग डेढ़ दशक तक राजनीतिक बहस का विषय बना हुआ है। यह विधेयक संसद और बाहर हमेशा गरम बहसों को जन्म देता रहा है। संसद और राज्य विधानसभाओं में महिलाओं के लिए एक–तिहाई सीटों के आरक्षण के लिए प्रस्तावित कानून को पहली बार एच डी देवगौड़ा के नेतृत्व वाली संयुक्त मोर्चा सरकार ने तैयार किया था। यह विधेयक १२ सितंबर १९९६ को लोकसभा में प्रस्तुत किया गया। हालांकि इसे कई बार संसद में प्रस्तुत किया गया, राजनीतिक सहमति की कमी के कारण यह पास नहीं हो सका।

हालाँकि हमारे संविधान और अन्य विधायी प्रावधानों तथा समय–समय पर स्थापित विभिन्न आयोगों ने लिंग समानता के उद्देश्य की प्राप्ति के लिए कई प्रयास किए हैं, फिर भी स्वतंत्रता के बाद दशकों तक महिलाओं को शैक्षिक, आर्थिक और विशेष रूप से राजनीतिक रूप से सशक्त बनाने के योजनाबद्ध प्रयास वांछित परिणाम नहीं दे सके। यह शोधपत्र महिलाओं के राजनीतिक भागीदारी के माध्यम से उनकी मुक्ति से संबंधित है। महिलाओं के अधीनता और उनके खिलाफ सकारात्मक

भेदभाव को समझते हुए, उनकी सशक्तिकरण की आवश्यकता उत्पन्न हुई है दृ राजनीतिक और आर्थिक दोनों रूपों में। इस शोधपत्र का उद्देश्य महिलाओं के राजनीतिक आरक्षण विधेयक के निर्माण और समर्थन को प्रोत्साहित करना है। इसके अतिरिक्त, इसका लक्ष्य राजनीति में भ्रष्टाचार, अपराधीकरण और सांप्रदायिकरण को रोकने, चुनाव अभियानों में खर्च की सीमा कड़ी करने और समाज में जागरूकता पैदा करने के प्रयासों को बढ़ावा देना है, ताकि लिंग समानता और लिंग न्याय के मूल्यों का विकास किया जा सके। इन उद्देश्यों को प्राप्त करने के लिए यह कार्य संयुक्त राष्ट्र की रिपोर्टों, अंतर्राष्ट्रीय मानदंडों और संधियों, भारतीय संविधान के प्रावधानों और अन्य विधायी कानूनों, भारत सरकार की रिपोर्टों, गैर–सरकारी संगठनों की रिपोर्टों और आधुनिक न्यायविदों के महत्वपूर्ण कार्यों पर आधारित है, जिन्होंने नारीवादी न्यायशास्त्र और अध्ययन के विकास में महत्वपूर्ण योगदान दिया।

वर्गीज, टी. (2020)

के अनुसार, महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी को सभी प्रकार के विकास में एक अनिवार्य तत्व माना जाता हैय हालांकि, भारत की लिंग समानता नीतियाँ अभी भी समीक्षा के अधीन हैं। १९४७ में स्वतंत्रता के बाद, महिलाओं के राजनीतिक प्रतिनिधित्व को बढ़ाने के लिए भारत के विभिन्न स्थानीय स्वशासन संस्थानों में शक्ति के विकेंद्रीकरण के कई प्रयास किए गए। पंचायत राज संस्थाओं के अधिनियम ने समाज के हाशिए पर रहने वाले वर्गों, जिनमें महिलाएँ भी शामिल हैं, को राजनीतिक संस्थानों में निर्णय लेने की भूमिका में शामिल होने का अवसर प्रदान किया। इसलिए, यह अध्ययन महिलाओं की स्थानीय स्वशासन संस्थाओं में राजनीतिक नेतृत्व का पता लगाने का प्रयास करता है, इसके लिए गुणात्मक विधियों का उपयोग किया गया, जैसे पंचायत राज संस्थाओं के संशोधन अधिनियम का दस्तावेज विश्लेषण और केरल राज्य के एक जिले में निर्वाचित महिला प्रतिनिधियों के साथ विशेषज्ञ साक्षात्कार। यह शोधपत्र भारत में राजनीतिक नेतृत्व की स्थिति में महिलाओं की चुनौतियों की पहचान करने का प्रयास करता है, जो विश्व का सबसे बड़ा लोकतांत्रिक देश है। अध्ययन के निष्कर्ष दर्शाते हैं कि नेतृत्व भूमिका में महिलाओं की समानता में काफी प्रगति हुई हैय हालांकि, राजनीतिक क्षेत्र में सक्रिय होने के लिए महिलाओं के सामने अभी भी कुछ महत्वपूर्ण बाधाएँ मौजूद हैं।

छिब्बर, पी. (2022)

के अनुसार, भारत में महिलाएँ राजनीतिक जीवन में पुरुषों जितनी भागीदारी नहीं करती हैं। जबकि पर्याप्त संख्या में महिलाएँ मतदान के लिए जाती हैं, उन्हें राष्ट्रीय और राज्य स्तर की विधानसभाओं में बहुत कम प्रतिनिधित्व प्राप्त है। यह शोधपत्र विधानसभाओं में महिलाओं की सीमित उपस्थिति को इस तथ्य से जोड़ता है कि कई महिलाएँ अभी भी घरेलू कार्यों तक ही सीमित हैं। इस दावे का समर्थन एक सर्वेक्षण के विश्लेषण से मिलता है, जो उत्तर भारत के एक राज्य में किया गया था, ताकि यह आंका जा सके कि कौन सी महिलाएँ स्थानीय निकायों में शामिल होने का अवसर प्राप्त करने में सक्षम रही हैं, जहाँ अब एक–तिहाई सभी सीटें महिलाओं के लिए आरक्षित हैं। विश्लेषण से पता चलता है कि जनसांख्यिकीय कारकों को नियंत्रित करने के बाद भी, केवल वही महिलाएँ जो घर से स्वतंत्र पहचान रखती हैं, स्थानीय निकायों के चुनाव में भाग लेने का अवसर प्राप्त करने की संभावना रखती हैं। इसके बाद यह शोधपत्र भारतीय मामले के निष्कर्षों का विस्तार अन्य देशों तक करता है और विश्व मूल्य सर्वेक्षण का विश्लेषण करता है और पाता है कि समान पैटर्न वैश्विक स्तर पर भी मौजूद हैं। ऐसे महिलाएँ राजनीतिक रूप से अधिक सक्रिय होने की संभावना रखती हैं जिनकी पहचान घर के बाहर भी होती है।

फेल्डमैन, सी. एच., डार्मस्टैड्ट, जी. एल., कुमार, वी., और रूगर, जे. पी. (2015)

के अनुसार, महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी और स्वास्थ्य के बीच संबंध को समझना शोधकर्ताओं के लिए कठिन रहा है और पारंपरिक महामारीशास्त्र या सामाजिक विज्ञान पद्धतियों का उपयोग करके इसे पर्याप्त रूप से अध्ययन नहीं किया जा सकता। हमने स्वास्थ्य क्षमता ढांचे का उपयोग किया ताकि स्वास्थ्य एजेंसी के विभिन्न आयामों को समझा जा सके और यह स्पष्ट किया जा सके कि स्थानीय राजनीतिक अर्थव्यवस्थाएँ स्वास्थ्य को कैसे प्रभावित करती हैं। उत्तरी भारत में सामुदायिक–आधारित व्यवहार परिवर्तन प्रबंधन हस्तक्षेप के क्लस्टर–रैंडमाइज्ड नियंत्रित परीक्षण का लाभ उठाते हुए, हमने हस्तक्षेप और गैर–हस्तक्षेप गांवों में अर्ध–संरचित, गहन फोकस समूहों के साथ गुणात्मक अध्ययन किया। हमने प्रत्येक समूह को महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी और स्वास्थ्य में शामिल सीमाओं और प्रेरणाओं के बारे में परिदृश्य

प्रस्तुत किए। थीमैटिक विश्लेषण स्वास्थ्य एजेंसी के चार क्षेत्रोंकृभागीदारी, स्वायत्तता, आत्म–सक्षमता, और स्वास्थ्य प्रणालीकृ पर केंद्रित था, जो राजनीतिक भागीदारी और स्वास्थ्य के बीच संबंध को समझने के लिए प्रासंगिक हैं। वृद्ध महिलाओं ने सबसे अधिक आत्म–सक्षमता दिखाई और समूह के रूप में सबसे अधिक सफल स्वास्थ्य वकालत प्रयासों का उल्लेख किया। संबंधित सामुदायिक–आधारित नवजात हस्तक्षेप में भागीदारी के प्रभाव भिन्न थे, जिसमें आत्म–सक्षमता में कुछ अंतर दिखाई दिए, लेकिन भागीदारी, स्वायत्तता या स्वास्थ्य प्रणाली की कार्यप्रणाली में केवल दुर्लभ सुधार हुए। महिलाओं की स्वास्थ्य एजेंसी को बेहतर बनाने के लिए स्वायत्तता से संबंधित सांस्कृतिक मानदंडों, स्थानीय अवसंरचना और स्वास्थ्य प्रणाली, और पुरुष एवं महिला दृष्टिकोणों को समझना आवश्यक है। स्वास्थ्य क्षमता में सुधार के लिए सामुदायिक–आधारित भागीदारी स्वास्थ्य हस्तक्षेप में स्वास्थ्य एजेंसी पर केंद्रित स्पष्ट रणनीतियाँ उतनी ही महत्वपूर्ण होनी चाहिए जितनी स्वास्थ्य संकेतक।

ग्लीसन, एस. (2021)

के अनुसार, यह लेख भारत में राजनीतिक भागीदारी के निर्धारकों की जांच करने के लिए एक अद्वितीय डेटा सेट का उपयोग करता है। विशेष रूप से, १९८१ की भारत की जनगणना के डेटा को १९७९–८० के चुनावी परिणामों के साथ जोड़ा गया ताकि दोनों लिंगों की भागीदारी को प्रभावित करने वाले कारकों की जांच की जा सके। भिन्न प्रभावों की व्यावहारिक रूप से जांच की गई। विकसित देशों में महत्वपूर्ण पाए जाने वाले कई प्रभाव भारत में भी प्रासंगिक हैं, जिनमें आय, शिक्षा और निर्वाचन क्षेत्र की संस्कृति शामिल हैं। इसके अतिरिक्त, श्रम बल भागीदारी और पारिवारिक जिम्मेदारियों का भी प्रभाव होता है, हालांकि यह संयुक्त राज्य अमेरिका में अनुमानित दिशा के विपरीत है। स्वास्थ्य और शिक्षा के लिए सरकारी संसाधनों की कमी भी भागीदारी को प्रभावित करती है। एक दूसरी जांच में वही जनगणना डेटा १९७७–७८ के चुनावी परिणामों के साथ उपयोग करके भारत में महिला राजनीतिक भागीदारी पर सरकारी प्रतिक्रिया का अनुमान लगाया गया। बाल मृत्यु दर के कारणों के संदर्भ में, स्वास्थ्य परिणामों पर महिला भागीदारी का कोई प्रभाव नहीं पाया गया। यह संभवतः इसलिए हुआ क्योंकि जनगणना जिलों और मतदान निर्वाचन क्षेत्रों को मेल करने के लिए डेटा को समेकित करना आवश्यक था।

नाइक, जेड. एच. (2017)

के अनुसार, राजनीतिक भागीदारी लोकतांत्रिक व्यवस्था की प्रमुख विशेषता है। लोकतंत्र की प्रभावशीलता इस बात पर निर्भर करती है कि अपने सभी नागरिकों को समान और प्रभावी भागीदारी कितनी प्रदान की जाती है। भारत में महिलाएँ लगभग आधी जनसंख्या का हिस्सा हैं, इसलिए राजनीतिक प्रक्रिया में उनका उचित ध्यान और उचित हिस्सेदारी आवश्यक है। नागरिकों की राजनीतिक मामलों में सक्रिय भागीदारी लोकतांत्रिक ताने–बाने को मजबूत करती है। चूँकि भारतीय राजनीति में महिलाओं की उपस्थिति कम प्रतीत होती है, इसलिए महिलाओं को उनके अधिकारों के प्रति जागरूक करना और उन्हें मुख्यधारा की राजनीति में भागीदारी के लिए प्रेरित करना आवश्यक है। भारत का संविधान अनुच्छेद ३२५ और ३२६ के तहत राजनीतिक गतिविधियों में समान अधिकार और प्रभावी भागीदारी की गारंटी देता है। हालांकि, राजनीतिक प्रक्रिया में भागीदारी के लिए स्थान की कमी ने न केवल निर्णय लेने वाली संस्थाओं में उनकी अनुपस्थिति को जन्म दिया है बल्कि उनके सामान्य मुद्दों और समस्याओं की उपेक्षा भी की है। मजबूत और प्रभावी लोकतांत्रिक व्यवस्था के लिए महिलाओं की भागीदारी अनिवार्य है। यदि महिलाओं की आवाज और मुद्दों की उपेक्षा की जाती है या उन्हें किनारे कर दिया जाता है, तो वास्तविक लोकतंत्र की कल्पना नहीं की जा सकती। यह शोधपत्र राजनीति में महिलाओं की भागीदारी का विश्लेषण करता है और यह भी जांचता है कि क्या महिलाओं की आवाज और मांगें जनता के सामने महत्वपूर्ण मुद्दों के रूप में प्रस्तुत की जाती हैं या नहीं।

राय, ए., और नेहरू, जे. (2018)

के अनुसार, महिलाएँ विश्व की लगभग ५०: जनसंख्या हैं, लेकिन भारत में असमान लिंग अनुपात दिखाई देता है, जहाँ महिलाओं की संख्या पुरुषों की तुलना में कम है। प्रति १००० पुरुषों पर ६४० महिलाएँ हैं। पुरुषों की साक्षरता दर ८२.१४: है जबकि महिलाओं की साक्षरता दर ६५.४६: है। जहाँ तक उनकी सामाजिक स्थिति का संबंध है, उन्हें सभी जगह पुरुषों के बराबर नहीं माना जाता। यद्यपि महिलाएँ प्रत्येक गतिविधि में पुरुषों के समान सक्षम हैं, लेकिन वे मुख्यतः प्रजनन भूमिका में अधिक शामिल रहती हैं। विभिन्न शोधों, सरकारी कार्यक्रमों और नीतियों, अंतरराष्ट्रीय समझौतों, सम्मेलनों, सिफारिशों और संसद में महिलाओं के आरक्षण विधेयक के पारित होने के बावजूद, भारत में महिलाओं की राजनीतिक

भागीदारी अभी भी पुरुषों की तुलना में बहुत कम है। राजनीतिक भागीदारी का अर्थ केवल महिलाओं को दिया गया मतदान का अधिकार नहीं है, बल्कि इसमें राजनीतिक जागरूकता, सक्रियता और निर्णय–निर्माण प्रक्रिया में सक्रिय भागीदारी भी शामिल है। हम देख सकते हैं कि महिलाएँ आर्थिक, सामाजिक, पोषण और तकनीकी दृष्टि से कुछ हद तक सशक्त हैं, लेकिन राजनीतिक सशक्तिकरण की गति उनके बीच बहुत धीमी है। यह हमारे देश के लिए बड़ी चिंता का विषय है कि महिलाएँ राजनीति में अपनी भागीदारी क्यों नहीं दे रही हैं और उन्हें स्थानीय एवं राष्ट्रीय निर्णय–निर्माण संस्थाओं में शामिल किया जाना चाहिए। लिंग समानता को महिलाओं के अधिकारों को सशक्त बनाने और उनकी राजनीतिक भागीदारी में बाधाओं को दूर करके प्राप्त किया जा सकता है।

डे, एल., और दास, एन. (2020)

के अनुसार, महिला सशक्तिकरण और लोकतांत्रिक शासन में सुधार किसी भी राज्य या राष्ट्र के लिए आवश्यक है। राजनीतिक एजेंडा और राजनीति में भागीदारी अच्छे शासन और लोकतांत्रिक ढांचे के विकास में अनिवार्य है। इस संदर्भ में, महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी बढ़ाने के लिए सबसे महत्वपूर्ण संस्थान राजनीतिक दल हैं। राजनीतिक दल नागरिक समाज संगठन और अंतरराष्ट्रीय संगठनों के माध्यम से महिलाओं के राजनीतिक सशक्तिकरण को प्रभावित कर सकते हैं। भारत में, विधायी और राजनीतिक प्राथमिकताओं के निर्धारण में महिलाएँ अभी भी अधीनस्थ स्थिति में हैं। इसी पृष्ठभूमि में, हमारा अध्ययन पश्चिम बंगाल, भारत में महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी की स्थिति का मूल्यांकन करता है, जो लिंग समानता और महिला सशक्तिकरण प्राप्त करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है।

विस्सांद्जी, बी., अब्दुल, एस., अपाले, ए., और डुपेरे, एस. (2016)

के अनुसार, यह शोधपत्र ग्रामीण गुजराती महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी से संबंधित चयनित अंतर्निहित विषयों की खोज करता है। इस डेटा उपसेट का विश्लेषण यह समझने में मदद करता है कि ग्रामीण गुजरात में लिंग कैसे काम करता है, विशेषकर महिलाओं की सामाजिक गतिशीलता के संदर्भ में, जिसे आयु, शिक्षा, सामाजिक–आर्थिक स्थिति और परिवारिक संरचनाओं जैसे आयामों के माध्यम से देखा जाता है। गुणात्मक जांच और लिंग आधारित विश्लेषण के माध्यम से, यह शोधपत्र पुरुष और महिला दृष्टिकोणों के बीच असमानताओं को उजागर करता है, विशेषकर महिलाओं की लगातार कम राजनीतिक भागीदारी को लेकर, और इसके परिणामस्वरूप यह भविष्य की नीतियों और प्रयासों के लिए मार्गदर्शन प्रदान करता है जो महिला सशक्तिकरण और लिंग समानता की दिशा में काम कर रही हैं।

3. अध्ययन क्षेत्रः सिरोही जिला

सिरोही जिला, जो दक्षिण–पश्चिम राजस्थान में स्थित है, लगभग ५१३६ वर्ग किलोमीटर क्षेत्रफल में फैला हुआ है और इसकी जनसंख्या लगभग १०.४ लाख है (जनगणना २०११)। साक्षरता दर ५६.०२ः है (पुरुषरू ७०.३२ः, महिलारू ४०.७४ः)। जिले में पाँच ब्लॉक हैं– सिरोही, पिंडवाड़ा, रियोदार, शेओगंज, और अबू रोड। आजीविका के मुख्य साधन कृषि और पशुपालन हैं। जिले में २३१ ग्राम पंचायतें हैं, जिनमें से ५०ः सीटें महिलाओं के लिए आरक्षित हैं। जनसंख्या का एक महत्वपूर्ण हिस्सा अनुसूचित जनजातियों से संबंधित है, विशेष रूप से भील और गरासिया समूहों से।

4 कार्यप्रणाली

4.1 रूपरेखा

यह एक व्याख्यात्मक अनुक्रमित मिश्रित विधि आधारित अध्ययन है जिसमें पहले मात्रात्मक सर्वेक्षण (प्रतिक्रिया संख्या=312) किया गया और उसके बाद गुणात्मक साक्षात्कार (प्रतिक्रिया संख्या=25) एवं समूह चर्चा (प्रतिक्रिया संख्या=10) आयोजित की गई।

4.2 नमूना चयन

ब्लॉकों में स्तरीकृत यादृच्छिक चयन किया गया, ताकि आदिवासी और गैर–आदिवासी ग्राम पंचायतों का समुचित प्रतिनिधित्व सुनिश्चित हो सके। प्रत्येक ग्राम पंचायत में चयनित प्रतिभागियों में निर्वाचित महिला प्रतिनिधि, पुरुष सदस्य, अधिकारी और समुदाय के सदस्य शामिल थे।

4.3 डेटा संग्रह

संरचित प्रश्नावली के माध्यम से भागीदारी, प्रभाव, बाधाएँ और सशक्तिकरण कारकों को मापा गया। सरपंचों और पंचायत सचिवों के साथ साक्षात्कार में प्रक्रियाओं की गहराई से जानकारी प्राप्त की गई। समूह चर्चाओं के माध्यम से समुदाय के सदस्यों, विशेषकर स्वयं सहायता समूह के सदस्यों की धारणाओं को संकलित किया गया।

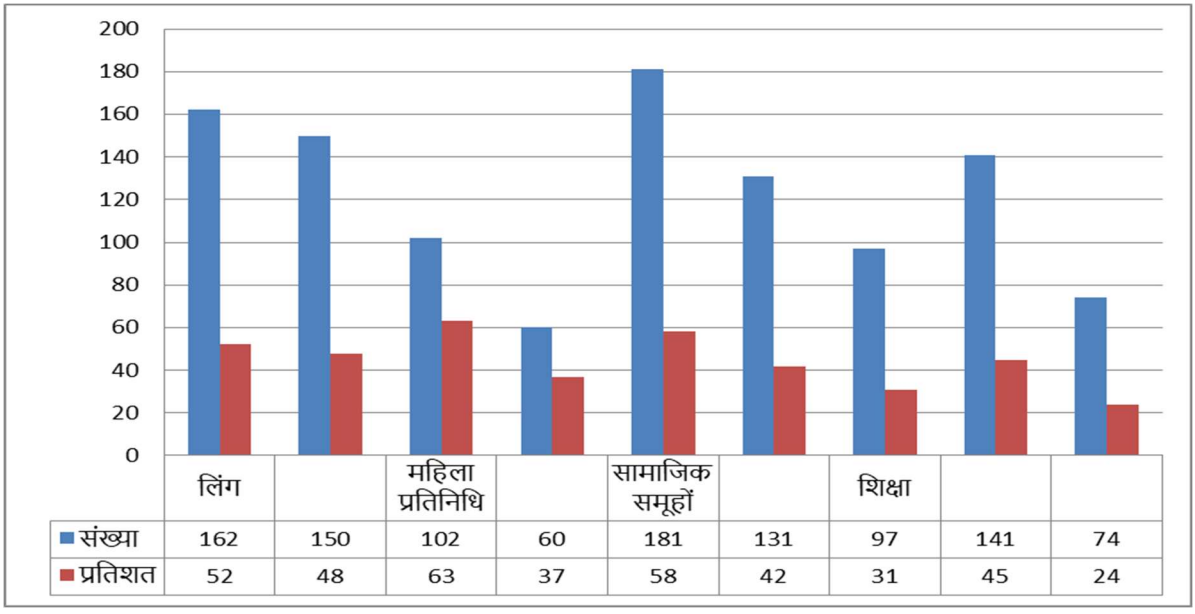
4.4 डेटा विश्लेषण

मात्रात्मक डेटा का विश्लेषण विवरणात्मक सांख्यिकी, प्रतिगमन मॉडल और निर्णय निर्माण सूचकांक (डीएमआई) निर्माण के माध्यम से किया गया। गुणात्मक डेटा को थीमैटिक रूप से कोड किया गया।

5. परिणाम

तालिका 1 नमूना प्रोफाइल

चर	श्रेणी	संख्या	प्रतिशत
लिंग	महिलाएँ	162	52
	पुरुष	150	48
महिला प्रतिनिधि	पहली बार प्रवेश पाने वाले	102	63
	अनुभवी (पुनः निर्वाचित)	60	37
सामाजिक समूहों	अनुसूचित जातिध्अनुसूचित जनजाति	181	58
	अन्य पिछड़ा वर्ग/सामान्य	131	42
शिक्षा	निरक्षर	97	31
	प्राथमिक से माध्यमिक	141	45
	उच्चतर माध्यमिक और उससे ऊपर	74	24

चित्र 1 नमूना प्रोफाइल

तालिका 1 में सीरोही जिले में सर्वेक्षण किए गए 312 प्रतिभागियों का सामाजिक–जनसांख्यिकीय विवरण प्रस्तुत किया गया है। लिंग वितरण दिखाता है कि महिलाएं (52:) पुरुषों (48:) की तुलना में थोड़ी अधिक हैं, जो एक संतुलित नमूने को दर्शाता है जिसमें महिला प्रतिभागियों की मामूली बहुलता है। महिला प्रतिनिधियों में से अधिकांश (63:) पहली बार पंचायत राज प्रणाली में प्रवेश कर रही हैं, जो आरक्षण नीतियों के प्रभाव को दर्शाता है, जिसने स्थानीय स्तर पर नए

नेतृत्व के अवसर पैदा किए हैं। केवल 37: महिला प्रतिभागियों ने पूर्व अनुभव की जानकारी दी, जिससे पता चलता है कि कई अभी राजनीतिक भागीदारी के प्रारंभिक चरण में हैं।

सामाजिक समूह प्रतिनिधित्व की दृष्टि से, अधिकांश प्रतिभागी (58:) अनुसूचित जातिध्अनुसूचित जनजाति समुदाय से हैं, जबकि 42: अन्य पिछड़ा वर्ग और सामान्य श्रेणियों से हैं। यह वितरण पंचायत राज आरक्षण की समावेशी प्रकृति को उजागर करता है, जो प्रशासन में हाशिए पर रहने वाले समूहों के लिए स्थान प्रदान करता है।

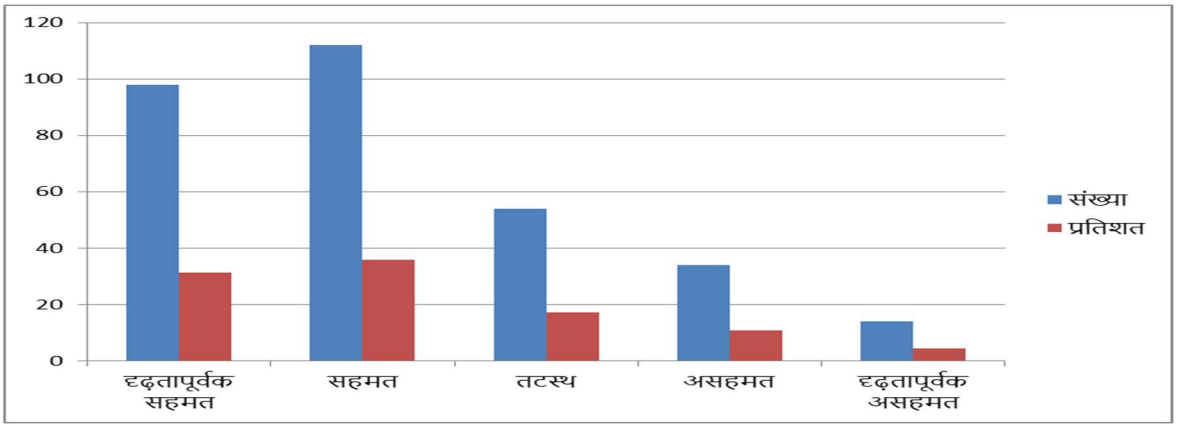
शैक्षिक योग्यता एक मिश्रित तस्वीर प्रस्तुत करती है। प्रतिभागियों का एक महत्वपूर्ण भाग (31:) निरक्षर है, जबकि लगभग आधे (45:) ने केवल प्राथमिक से माध्यमिक स्तर की शिक्षा प्राप्त की है। केवल लगभग एक चौथाई (24:) ने उच्च माध्यमिक या उससे अधिक शिक्षा प्राप्त की है। यह शैक्षिक वितरण निर्वाचित प्रतिनिधियों द्वारा प्रशासनिक प्रक्रियाओं को समझने में आने वाली चुनौतियों को दर्शाता है, विशेषकर उनके लिए जिनकी साक्षरता सीमित है। हालांकि, उच्च शैक्षिक योग्यता वाले एक महत्वपूर्ण अल्पसंख्यक की उपस्थिति स्थानीय निर्णय–निर्माण में अधिक सूचित भागीदारी के उभरते अवसरों की ओर भी इशारा करती है।

कुल मिलाकर, यह नमूना सीरोही की पंचायत राज संस्थाओं में लिंग, जाति और शिक्षा की विविधता को दर्शाता है और महिला प्रतिनिधियों में भागीदारी, प्रभाव और कार्यक्षमता में विभिन्नताओं का विश्लेषण करने के लिए मजबूत आधार प्रदान करता है।

तालिका 2 निर्णय लेने का प्रभाव

ग्राम पंचायत के निर्णयों को आकार देने में महिला प्रतिनिधियों का महत्वपूर्ण प्रभाव होता है।

कथन	संख्या	प्रतिशत
दृढ़तापूर्वक सहमत	98	31.4
सहमत	112	35.9
तटस्थ	54	17.3
असहमत	34	10.9
दृढ़तापूर्वक असहमत	14	4.5
कुल	312	100.0

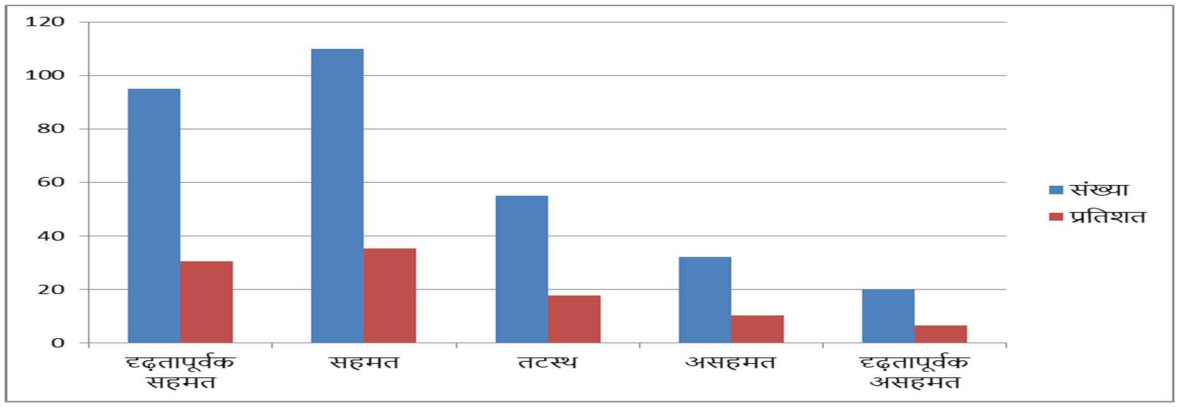
चित्र 2 निर्णय लेने का प्रभाव

तालिका 2 बाधाएँ

पितृसत्तात्मक मानदंड और पारिवारिक दबाव पंचायतों में महिलाओं के स्वतंत्र निर्णय लेने में बाधा डालते हैं।

कथन	संख्या	प्रतिशत
दृढ़तापूर्वक सहमत	95	30.4

सहमत	110	35.3
तटस्थ	55	17.6
असहमत	32	10.3
दृढ़तापूर्वक असहमत	20	6.4
कुल	312	100.0

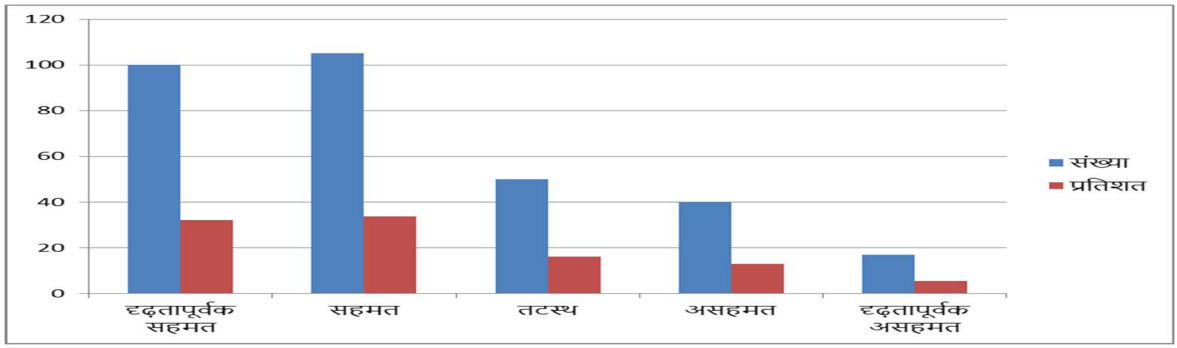

चित्र 2 बाधाएँ

तालिका 3 सक्षमकर्ता

प्रशिक्षण और सहायता कार्यक्रम महिला प्रतिनिधियों के आत्मविश्वास और प्रभावशीलता को बढ़ाते हैं

कथन	संख्या	प्रतिशत
दृढ़तापूर्वक सहमत	100	32.1
सहमत	105	33.7
तटस्थ	50	16.0
असहमत	40	12.8
दृढ़तापूर्वक असहमत	17	5.4
कुल	312	100.0

चित्र 3 सक्षमकर्ता

तालिका 2, 3 और 4 से यह स्पष्ट होता है कि महिला प्रतिनिधियों का पंचायत निर्णयों में प्रभाव और उनकी भागीदारी विभिन्न कारकों से प्रभावित होती है। निर्णय निर्माण में प्रभाव से संबंधित आंकड़े दर्शाते हैं कि लगभग दो–तिहाई महिला प्रतिनिधि (31.4: पूरी तरह सहमत और 35.9: सहमत) ग्राम पंचायत के निर्णयों को आकार देने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं। यह दिखाता है कि महिला प्रतिनिधियों की भागीदारी केवल नाममात्र की नहीं है, बल्कि उनके विचार और निर्णय स्थानीय प्रशासन में वास्तविक प्रभाव डालते हैं। साथ ही, बाधाओं पर आधारित आंकड़े बताते हैं कि पितृसत्तात्मक सामाजिक मान्यताएँ और पारिवारिक दबाव महिला प्रतिनिधियों के स्वतंत्र निर्णय लेने में बाधा डालते हैं। करीब दो–तिहाई

प्रतिभागी (30.4: पूरी तरह सहमत और 35.3: सहमत) इस बात से सहमत हैं कि ये सामाजिक और पारिवारिक दबाव उनके निर्णयों की स्वतंत्रता को सीमित करते हैं। यह स्पष्ट करता है कि सशक्तिकरण के बावजूद सामाजिक संरचनाएं महिला नेतृत्व की पूर्ण सक्रियता में रोड़ा डाल सकती हैं।वहीं, सशक्तिकरण कारकों की तालिका दर्शाती है कि प्रशिक्षण और समर्थन कार्यक्रम महिला प्रतिनिधियों के आत्मविश्वास और कार्यकुशलता को बढ़ाते हैं। लगभग दो–तिहाई प्रतिभागी (32.1: पूरी तरह सहमत और 33.7: सहमत) इस बात से सहमत हैं कि यह प्रशिक्षण और सहायता उनके निर्णय लेने की क्षमता और पंचायत कार्यों में प्रभावी भागीदारी को सुदृढ़ करता है।कुल मिलाकर, ये आंकड़े दिखाते हैं कि महिला प्रतिनिधियों की भागीदारी, निर्णय लेने की क्षमता और प्रभाव उनके व्यक्तिगत प्रशिक्षण, सामाजिक बाधाओं और पारिवारिक समर्थन से प्रभावित होती है। जबकि प्रशिक्षण और समर्थन उन्हें सशक्त बनाते हैं, सामाजिक और पारिवारिक दबाव उनकी स्वतंत्रता को सीमित कर सकते हैं।

6. सिफारिशें

1. **क्षमता निर्माण–** ईडब्ल्यूआर के लिए नियमित परिचय और पुनश्चर्या प्रशिक्षण।
2. **लिंग–संवेदनशील बजट–** ग्राम पंचायत स्तर पर लिंग ऑडिट को संस्थागत बनाना।
3. **प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व पर अंकुश–** उपस्थिति और बोलने के नियमों को लागू करना, कोरम सत्यापन सुनिश्चित करना।
4. **सहायता संरचनाएँ–** महिला प्रतिनिधियों के लिए बाल देखभाल सुविधाएँ और वजीफा प्रदान करना।
5. **समितियों को मजबूत करना–** नियमित निगरानी के साथ कार्यात्मक स्थायी समितियों को अधिदेशित करना।
6. **पारदर्शिता**– बजट और बैठक के विवरण प्रकाशित करने के लिए ई–ग्राम स्वराज का उपयोग करना।
7. **सामाजिक लामबंदी–** महिलाओं की सामूहिक सौदेबाजी शक्ति को मजबूत करने के लिए स्वयं सहायता समूहों को ग्राम पंचायतों से जोड़ना।

7. निष्कर्ष

पंचायती राज संस्थाओं में महिलाओं के लिए आरक्षण के कार्यान्वयन ने राजस्थान के ग्रामीण शासन के परिदृश्य में महत्वपूर्ण परिवर्तन लाया है। महिलाओं के लिए 50: प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करने वाली इन नीतियों ने पर्याप्त मात्रात्मक प्रतिनिधित्व प्रदान किया है, जिससे महिलाओं के लिए नेतृत्व पदों पर बैठने और औपचारिक रूप से निर्णय लेने वाली समितियों में भाग लेने के अभूतपूर्व अवसर पैदा हुए हैं।

सीरोही जिले में अध्ययन से पता चलता है कि ग्राम सभा की बैठकों और पंचायत समितियों में महिलाओं की भागीदारी उपस्थिति और औपचारिक सदस्यता के हिसाब से अधिक है, लेकिन उनका वास्तविक प्रभावकृनिर्णय निर्माण, विकास योजनाओं का प्रस्ताव देने और स्वतंत्र अधिकारों का प्रयोग करने की क्षमताकृतुलनात्मक रूप से सीमित है।

उपस्थिति और प्रभाव के बीच इस अंतर में कई कारक योगदान करते हैं। सामाजिक मान्यताएँ, पितृसत्तात्मक दृष्टिकोण और पारिवारिक दबाव अक्सर महिलाओं की निर्णय लेने की स्वतंत्रता को सीमित करते हैं, जबकि शिक्षा, पूर्व राजनीतिक अनुभव और क्षमता निर्माण कार्यक्रमों तक पहुंच में अंतर उनकी प्रभावशीलता पर असर डालता है। इस अध्ययन के प्रमाण बताते हैं कि प्रशिक्षण प्राप्त करने वाली, स्वयं सहायता समूहों में भाग लेने वाली या उच्च शैक्षिक योग्यता रखने वाली महिलाएं निर्णय लेने की अधिक क्षमता प्रदर्शित करती हैं, जो संस्थागत समर्थन और सशक्तिकरण तंत्रों के महत्व को दर्शाता है।
सांख्यिकीय उपस्थिति को वास्तविक राजनीतिक शक्ति में बदलने के लिए आवश्यक है कि व्यापक संस्थागत सुधार लागू किए जाएँ, जो महिलाओं के लिए अनुकूल वातावरण तैयार करें। इसमें लक्षित क्षमता निर्माण कार्यक्रम, लिंग–संवेदनशील प्रशासनिक प्रथाएँ, अनुभवी नेताओं द्वारा मार्गदर्शन, और समुदाय में महिलाओं के योगदान को पहचानने के लिए जनजागरूकता शामिल हैं।

महिलाओं की शासन में भूमिका को मजबूत करना केवल समानता या संवैधानिक प्रावधानों को पूरा करने का सवाल नहीं हैय यह अधिक समावेशी, उत्तरदायी और प्रभावी स्थानीय शासन की दिशा में एक मार्ग है। जब महिलाएं वास्तविक रूप

से निर्णय लेने की क्षमता और प्रभाव का प्रयोग करने में सक्षम होती हैं, तो पंचायत राज संस्थाएँ विभिन्न समुदायों की आवश्यकताओं को बेहतर तरीके से पूरा कर सकती हैं, विकास परिणामों में सुधार कर सकती हैं और समाज के सभी वर्गों की भागीदारी को महत्व देने वाली लोकतांत्रिक संस्कृति को प्रोत्साहित कर सकती हैं।

संदर्भ

1. छिब्बर, पी. (2022). कुछ महिलाएँ राजनीतिक रूप से सक्रिय क्यों हैं? भारत में घरेलू, सार्वजनिक स्थान और राजनीतिक भागीदारी। इंटरनेशनल जर्नल ऑफ कम्पेरेटिव सोशियोलॉजी, 43(3–5), 409–429।

2. चड्ढा, ए. (2014). महिलाओं की राजनीतिक भागीदारीरू भारत में एक केस स्टडी। ओआईडीए इंटरनेशनल जर्नल ऑफ सस्टेनेबल डेवलपमेंट, 7(02), 91–108।

3. कासा, एस. (2015). इथियोपिया में महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी की चुनौतियाँ और अवसर। जर्नल ऑफ ग्लोबल इकोनॉमिक्स, 3(4), 1–7।

4. वर्गीज, टी. (2020). भारत में महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी और नेतृत्वरू चुनौतियों की जाँच। विएशोजी पोलिटिका इर एडमिनिस्ट्रविमास, 19(1), 111–125।

5. फेल्डमैन, सी.एच., डार्मस्टाट, जी.एल., कुमार, वी., और रूगर, जे.पी. (2015). महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी और स्वास्थ्यरू ग्रामीण भारत में स्वास्थ्य क्षमता का एक अध्ययन। जर्नल ऑफ हेल्थ पॉलिटिक्स, पॉलिसी एंड लॉ, 40(1), 101–164.

6. ग्लीसन, एस. (2021). भारत में महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी और स्वास्थ्य। द एनल्स ऑफ द अमेरिकन एकेडमी ऑफ पॉलिटिकल एंड सोशल साइंस, 573(1), 105–126.

7. नाइक, जेड.एच. (2017). भारत में राजनीतिक भागीदारी के माध्यम से महिलाओं का सशक्तिकरण। इंटरनेशनल जर्नल ऑफ एकेडमिक रिसर्च एंड डेवलपमेंट, 2(6), 728–731.

8. राय, ए., और नेहरू, जे. (2018). भारत में महिलाओं का राजनीतिक सशक्तिकरणरू स्थिति और चुनौतियाँ। अंतर्राष्ट्रीय जर्नल ऑफ ह्यूमन सोसाइटी विज्ञान (आईजेएचएसएस), 7, 9–18।

9. डे, एल., और दास, एन. (2020)। महिला सशक्तिकरण और राजनीतिक भागीदारीरू पश्चिम बंगाल, भारत में एक समाजशास्त्रीय अध्ययन। इंटरनेशनल जर्नल ऑफ क्रिटिकल अकाउंटिंग, 11(5), 417–428।

10. विसंदजी, बी., अब्दुल, एस., अपले, ए., और डुपेरे, एस. (2016)। ग्रामीण भारत में महिलाओं की राजनीतिक भागीदारीरू लैंगिक दृष्टिकोण से विसंगतियों को समझना। इंडियन जर्नल ऑफ जेंडर स्टडीज, 13(3), 425–450।

11. गिराई, ए.एम. (2014)। औपचारिक राजनीति में कदमरू ग्रामीण भारत में सिंचाई की औपचारिक राजनीतिक प्रक्रियाओं में महिलाओं की भागीदारी। विश्व विकास, 57, 1–18।

12. बाउरी, ए., और बसु, ए. (2024). पश्चिम बंगाल, भारत में शहरी स्थानीय शासन में महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी और सशक्तिकरण। जर्नल ऑफ एशियन एंड अफ्रीकन स्टडीज, 59(1), 142–158.

13. ओपोकू, पी. (2021). महिलाएँ और राजनीतिक भागीदारीरू घाना और भारत का एक तुलनात्मक अध्ययन। ैच्छ 3768023 पर उपलब्ध है।

14. हुसैन, एम., नूर, एस., और बेहान, आर. ए. (2021). राजनीतिक प्रक्रिया में महिलाओं की भागीदारीरू भारत और पाकिस्तान का तुलनात्मक विश्लेषण। महिलाएँ (1997–2032), 13.

15. कुमार, एन., रघुनाथन, के., एरिएटा, ए., जिलानी, ए., चक्रवर्ती, एस., मेनन, पी., और क्विसुम्बिंग, ए.आर. (2019)। सामाजिक नेटवर्क, गतिशीलता और राजनीतिक भागीदारीरू भारत में सार्वजनिक अधिकार योजनाओं की पहुँच और उपयोग में सुधार के लिए महिला स्वयं सहायता समूहों की क्षमता। विश्व विकास, 114, 28–41।

16. बानो, एस. (2014)। शहरी भारत में महिलाएँ और निर्णय लेनारू वाराणसी शहर, उत्तर प्रदेश, भारत का एक लैंगिक भौगोलिक अध्ययन। इंटरनेशनल जर्नल ऑफ इंजीनियरिंग एंड साइंस (आईजेईएस), 3(4), 1–11।

17. मिशेलुट्टी, एल. (2007)। लोकतंत्र का स्थानीयकरणरू उत्तर भारत में राजनीतिक भागीदारी और लोकप्रिय राजनीति। जर्नल ऑफ द रॉयल एंथ्रोपोलॉजिकल इंस्टीट्यूट, 13(3), 639–656।

18. चट्टोपाध्याय, आर., और डुफ्लो, ई. (2004). नीति निर्माता के रूप में महिलाएँरू भारत में एक यादृच्छिक नीति प्रयोग से साक्ष्य। इकोनोमेट्रिका, 72(5), 1409–1443।

19. दास, बी. (2021). भारत में महिलाओं का सशक्तिकरणरू बदलता परिदृश्य और इसके निहितार्थ। एनएसओयू ओपन जर्नल, 4(2), 8–14।
20. ओझा, आर. (2014). नागालैंड, भारत में चुनावी राजनीति में महिलाएँ। इंटरनेशनल रिसर्च जर्नल ऑफ सोशल साइंसेज, 3(11), 47–50।
21. शर्मा, पी. (2014). दक्षिण एशिया में महिलाओं की भागीदारी की कुलीनतंत्रीय पितृसत्तात्मक राजनीतिक संस्कृति, भारत, बांग्लादेश, पाकिस्तान के विशेष संदर्भ में। विश्व कांग्रेस को प्रस्तुत शोध पत्र में।
22. पारे, आर. ए., और हुसैन, एम. आई. (2023)। राजनीतिक आरक्षण और भारत में महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी पर इसका प्रभावरू एक समीक्षा। इंटरनेशनल जर्नल ऑफ पॉलिटिकल साइंस एंड गवर्नेंस, 5(1), 54–56।
23. मजूमदार, एम. (2020)। भारत में महिलाओं की राजनीतिक भागीदारीरू शासन परिवर्तन के बाद पश्चिम बंगाल का विश्लेषण। इम्पैक्टरू इंटरनेशनल जर्नल ऑफ रिसर्च इन ह्यूमैनिटीज, आर्ट्स एंड लिटरेचर (इम्पैक्टरू इजहल), 8, 57–62।
24. शर्मा, ई. (2020)। महिलाएँ और राजनीतिरू भारतीय महिलाओं के राजनीतिक सशक्तिकरण का एक केस स्टडी। इंटरनेशनल जर्नल ऑफ सोशियोलॉजी एंड सोशल पॉलिसी, 40(7ध्8), 607–626।
25. बेसरा, एस. (2022)। भारत में आदिवासी महिलाओं का राजनीतिक सशक्तिकरणरू एक समीक्षा। लोक प्रशासन विभाग उत्कल विश्वविद्यालय, वाणी विहार, भुवनेश्वर, 55.

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

પર્યાવરણીય વિજ્ઞાન

DR. MOHANBHAI A. DAKI
SHREE SHARDAGRAM B.ED. COLLEGE-MANGROL

સારાંશ :-

પર્યાવરણીય વિજ્ઞાન એક આંતરશાખાકીય શૈક્ષણિક ક્ષેત્ર છે જે ભૌતિકવિજ્ઞાન , જીવવિજ્ઞાન , હવામાનને લગતું વિજ્ઞાન ,ગણિત અને ભૂગોળને લગતા ઈકોલોજી , રસાયણશાસ્ત્ર , વનસ્પતિશાસ્ત્ર , પ્રાણીશાસ્ત્ર , ખનિજશાસ્ત્ર , સમુદ્રશાસ્ત્ર , કૃષિ વિજ્ઞાન , ભૂસ્તરશાસ્ત્ર અને ભૌતિક ભૂગોળ અને વાતાવરણીય વિજ્ઞાન સહિત ને પર્યાવરણના અભ્યાસ અને પર્યાવરણીય સમસ્યાઓના ઉકેલ સાથે એકીકૃત કરે છે. પર્યાવરણીય વિજ્ઞાન જ્ઞાનપ્રાપ્તિ દરમિયાન કુદરતી ઈતિહાસ અને દવાના ક્ષેત્રોમાંથી ઉભરી આવ્યું હતું . આજે તે પર્યાવરણીય પ્રણાલીઓના અભ્યાસ માટે એક સંકલિત, માત્રાત્મક અને આંતરશાખાકીય અભિગમ પૂરો પાડે છે.

સામાન્ય ઉપયોગમાં, "પર્યાવરણીય વિજ્ઞાન" અને "ઈકોલોજી" નો ઉપયોગ ઘણીવાર એકબીજાના બદલે થાય છે, પરંતુ તકનીકી રીતે, ઈકોલોજી ફક્ત સજીવોના અભ્યાસ અને તેમની એકબીજા સાથેની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ તેમજ તેઓ પર્યાવરણ સાથે કેવી રીતે સંકળાયેલા છે તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. ઈકોલોજીને પર્યાવરણીય વિજ્ઞાનનો એક સબસેટ ગણી શકાય, જેમાં સંપૂર્ણપણે રાસાયણિક અથવા જાહેર આરોગ્ય મુદ્દાઓ પણ સામેલ હોઈ શકે છે.

ઈકોલોજીકલ સોસાયટી ઓફ અમેરિકા દ્વારા વ્યાખ્યાયિત કર્યા મુજબ, "ઈકોલોજી એ જીવંત સજીવો, જેમાં માનવો અને તેમના ભૌતિક પર્યાવરણનો સમાવેશ થાય છે, વચ્ચેના સંબંધોનો અભ્યાસ છે; તે છોડ અને પ્રાણીઓ અને તેમની આસપાસની દુનિયા વચ્ચેના મહત્વપૂર્ણ જોડાણોને સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે." ઈકોલોજીસ્ટ સજીવોની વસ્તી અને તેમના પર્યાવરણની કેટલીક ભૌતિક લાક્ષણિકતાઓ, જેમ કે રસાયણની સાંદ્રતા વચ્ચેના સંબંધની તપાસ કરી શકે છે; અથવા તેઓ કેટલાક સહજીવન અથવા સ્પર્ધાત્મક સંબંધ દ્વારા વિવિધ સજીવોની બે વસ્તી વચ્ચેની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાની તપાસ કરી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક અથવા વધુ તાણ દ્વારા પ્રભાવિત ઈકોલોજીકલ સિસ્ટમના આંતરશાખાકીય વિશ્લેષણમાં ઘણા સંબંધિત પર્યાવરણીય વિજ્ઞાન ક્ષેત્રો શામેલ હોઈ શકે છે. એક નદીમુખ સેટિંગમાં જ્યાં પ્રસ્તાવિત ઔદ્યોગિક વિકાસ પાણી અને વાયુ પ્રદૂષણ દ્વારા ચોક્કસ પ્રજાતિઓને અસર કરી શકે છે , જીવવિજ્ઞાનીઓ વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિનું વર્ણન કરશે, રસાયણશાસ્ત્રીઓ જળ પ્રદૂષકોના માર્શમાં પરિવહનનું વિશ્લેષણ કરશે , ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ વાયુ પ્રદૂષણ ઉત્સર્જનની ગણતરી કરશે અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ માર્શ માટી અને ખાડીના કાદવને સમજવામાં મદદ કરશે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :- પર્યાવરણની મહત્તા, તેમની અસરો ,પર્યાવરણથી થતી હાનિ ,પ્રકૃતિને ખલેલ.

પ્રસ્તાવના :-

છેલ્લા ત્રણેક દાયકાથી આપણા ભારત દેશમાં પર્યાવરણીય જાગૃતિ તથા સુરક્ષા ક્ષેત્રે પ્રજામાં તથા સરકારમાં બંનેમાં સતર્કતા- તથા સુધારાલક્ષી અભિગમ કેળવાયેલો જોવા મળે છે. આ સમય દરમિયાન ટી.વી., રેડિયો, મેગેઝિન, સામાયિકો, અખબાર, મોબાઈલ વગેરે પ્રચાર - પ્રસાર માધ્યમો દ્વારા લોકો પર્યાવરણ શબ્દને સાંભળતા તથા વાંચતા થયા છે. તેની સાથે જ (તેનો) પર્યાવરણ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ-મહત્વ સમજવા લાગ્યા છે. આમ, પ્રવર્તમાન સમયમાં લોકોમાં પર્યાવરણ પ્રત્યેની સભાનતા કેળવાયેલી જોવા મળે છે.

પૃથ્વી નિવાસી આપણે સૌ જાણીએ જ છીએ કે - પૃથ્વી એક એવો ભાગ્યશાળી ગ્રહ છે કે જેને પ્રાકૃતિક પર્યાવરણની (કુદરતી) ભેટ મળી છે. આ પર્યાવરણ સમગ્ર પૃથ્વીનો આધાર છે. જે પંચમહાભૂત તત્વથી આવૃત્ત છે. આકાશ, જળ, પ્રકાશ, વાયુ, અને પૃથ્વી. સૃષ્ટિ તથા સજીવ જગતના અસ્તિત્વમાં આ દરેક તત્વની મુખ્ય ભૂમિકા રહેલી છે. તેથી જ તો આપણી ભારતીય પરંપરાએ આ તત્ત્વોને દિવ્ય મહિમાથી મઢયા છે. તેમના પૂજન, અર્ચન અને તેની ગરિમાને વધાવી છે. આદિકાળથી જ પ્રકૃતિ માનવનું અભિન્ન અંગ રહ્યું છે, તો માનવ પણ પ્રકૃતિનું એક આગવું અંગ છે. બંનેના અસ્તિત્વ વગરની સૃષ્ટિ શક્ય જ નથી. ખરેખર, પર્યાવરણ એ પ્રકૃતિ જગતને સાંપડેલું સહજ સૌભાગ્ય છે. માનવજીવન સાથે સંકળાયેલા તમામ આયામોમાં પર્યાવરણના બધા જ તત્વનો વિનિયોગ થયેલો છે. માનવની દરેક ક્રિયા - પ્રતિક્રિયાઓની અસર તેના પર પડ્યા વગર રહેતી નથી, તો સાથે જ પર્યાવરણીય તત્વોનું અસંતુલન સજીવ જગતના અસ્તિત્વ ઉપર પ્રશ્નાર્થ સર્જી શકે છે. આ રીતે જોઈએ તો માનવ અને પર્યાવરણ પરસ્પરના પૂરક તથા એકબીજાના ભાવાભાવથી અનુબંધ છે.

પર્યાવરણની વ્યાખ્યા:-

સજીવ જગતનો વિકાસ શુદ્ધ પર્યાવરણના સાનિધ્યથી પાંગરે છે. પર્યાવરણના સહવાસ વિના માનવ જીવનની સહજ - સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓ દિશાશૂન્ય બની જાય છે. પરિણામે તેઓ જીવનનો સાચો આનંદ મેળવી શકતા નથી. સાંપ્રત સમયમાં પર્યાવરણલક્ષી વિવિધ સમસ્યાઓ ઉદ્ભવી છે. તેવા સમયે પર્યાવરણની પરિભાષા અને પ્રકૃતિ માટે તેની અત્યંત આવશ્યકતાનો ખ્યાલ એટલો જ આવશ્યક અને પ્રસ્તુત છે. પર્યાવરણ શબ્દ સાંભળતાં જ આ પૃથ્વી પર પરોક્ષ યા પ્રત્યક્ષરૂપે જે કંઈ પણ સ્થિત છે - જેમકે - પૃથ્વી, જળ, વાયુ, અગ્નિ, સૂર્ય, વનસ્પતિ આદિનું સ્મરણ થઈ જાય છે. પર્યાવરણ વિષયક માહિતી આપતા ગ્રંથોમાંથી જાણવા મળે છે કે - પર્યાવરણનો શાબ્દિક અર્થ છે ચારેય બાજુ ફેલાયેલું. જેમાં મૃદાવરણ (માટી), જલાવરણ (પાણી), વાતાવરણ (વાયુ) અને જૈવાવરણ (સજીવો) આ બધાનો સમાવેશ થાય છે. આ ચારેય આવરણોના પારસ્પરિક સંયોગથી નીપજતું એક સંકુલ આવરણ. જેને આપણે પર્યાવરણ કહી શકીએ. છતાં આપણા મનમાં સહજ જિજ્ઞાસા ઉદભવે છે કે - પર્યાવરણ એટલે શું ? તો સામાન્ય રીતે માનવીની (સજીવોની) આસપાસ પ્રવર્તમાન ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને આપણે પર્યાવરણ તરીકે ઓળખીએ છીએ. વિસ્તારથી કહી શકાય કે -રાજય કે રાષ્ટ્રનો સમગ્ર ભૂમિપ્રદેશ, તેના પર આવેલા કે પથરાયેલા પર્વતો, ઉચ્ચભૂમિના

વિસ્તારો, મેદાનો કે અન્ય ભૂમિ આકારો, જળાશયો (નદી, સરોવર કે ખુલ્લા સાગર), વાતાવરણ, વનસ્પતિના વિસ્તારો તેમજ સજીવ સૃષ્ટિ સાથેના પારસ્પરિક સંબંધ/સંસર્ગમાંથી નિર્માણ થતી પરિસ્થિતિને (Environment) પર્યાવરણ તરીકે ઓળખી શકાય. "આ રીતે જોઈ શકાય છે કે-પર્યાવરણમાં મૃદાવરણ (Lithosphere), જલાવરણ (Hydrosphere), વાતાવરણ (Atmosphere) આ ત્રણેય પાયાના આવરણો ઉપરાંત ચોથું અને મહત્વનું આવરણ છે, જૈવાવરણ (Biosphere), જૈવાવરણમાં માનવ સહિત સમગ્ર પ્રાણી અને વનસ્પતિ સૃષ્ટિનો સમાવેશ થાય છે. આમ, આ ચારેય આવરણોના પારસ્પરિક સંબંધ/સંસર્ગથી નીપજતું એક સંકુલ આવરણ એટલે પર્યાવરણ. પર્યાવરણ શબ્દ ખૂબ જ અર્થસૂચક છે. જે બે શબ્દોના સંયોગથી બનેલો છે. પરિ+આવરણ, પરિ એટલે ચારે તરફ (ચારેય બધી બાજુ) અને આવરણ એટલે સ્તર કે પડ. ટૂંકમાં પર્યાવરણ એટલે આપણી નજીકમાં આવેલ આજુબાજુનું બધું જ. આ રીતે જોઈએ તો સજીવ સૃષ્ટિની આસપાસ પથરાયેલું કુદરતી નૈસર્ગિક ઘટકોનું આવરણ એટલે જ પર્યાવરણ. માનવ સહિત સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ પર પર્યાવરણનો ગજબનો પ્રભાવ હોય છે. ખરેખર, માનવજીવન પર પરોક્ષ યા પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રભાવ પાડનાર આ પર્યાવરણ એક વિશિષ્ટ અને અનોખું આવરણ છે. એ જોતાં આપણા મનમાં એક સહજ જિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે છે કે - પર્યાવરણમાં સમન્વિત નૈસર્ગિક ઘટકો કયા હશે? ડો. ત્રિવેદી તેમના વિચારો પ્રસ્તુત કરતાં કહે છે કે - કુદરત નિર્મિત ભૂમિસપાટી, ભૂમિ આકારો, હવા, પાણી, સૂર્યપ્રકાશ, વનસ્પતિ, પ્રાણીસૃષ્ટિ આદિ અનેક ઘટકો જે માનવ સમૂહની આસપાસ જે - તે પ્રદેશો પ્રમાણે પથરાયેલા જોવા મળે છે . જેનો સમાવેશ નૈસર્ગિક ઘટકોમાં કરી શકાય. 'આ રીતે પર્યાવરણમાં આ ચારેય આવરણોનો અભ્યાસ એ મુખ્ય બાબત છે. ડો. બિ. મુ. શુકલ પર્યાવરણનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે - પૃથ્વી અને તેને ઘેરીને રચાયેલા જળ અને હવાના રક્ષાકવચ તથા તે હેઠળ આવરી લેવાયેલી બધી સજીવ સૃષ્ટિથી પર્યાવરણ રચાયું હોય છે. પર્યાવરણીય અભ્યાસ એ વિજ્ઞાન છે જે માણસ અને પર્યાવરણ વચ્ચેની ક્રિયા પ્રતિક્રિયાને અધ્યયન કરે છે, જેમાં ઈકોલોજી, અર્થશાસ્ત્ર, ભૂગોળ, ભૂસ્તરશાસ્ત્ર, હવામાન વિજ્ઞાન, રાજકારણ અને સમાજશાસ્ત્ર સહિતના મુદ્દાથી સંબંધિત વિવિધ વિષયો વચ્ચેના જોડાણ પર ભાર મૂકે છે.

૧૯૬૦ અને ૧૯૭૦ ના દાયકામાં પર્યાવરણીય વિજ્ઞાન વૈજ્ઞાનિક તપાસના એક મહત્વપૂર્ણ, સક્રિય ક્ષેત્ર તરીકે જીવંત બન્યું, જેનું મુખ્ય કારણ જટિલ પર્યાવરણીય સમસ્યાઓનું વિશ્લેષણ કરવા માટે બહુ-શાખાકીય અભિગમની જરૂરિયાત, ચોક્કસ પર્યાવરણીય પ્રોટોકોલની તપાસની જરૂર હોય તેવા વાસ્તવિક પર્યાવરણીય કાયદાઓનું આગમન અને પર્યાવરણીય સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે પગલાં લેવાની જરૂરિયાત અંગે વધતી જતી જાહેર જાગૃતિ હતી. આ વિકાસને વેગ આપતી ઘટનાઓમાં રશેલ કાર્સનના સીમાચિહ્નરૂપ પર્યાવરણીય પુસ્તક સાયલન્ટ સ્પ્રિંગ નું પ્રકાશન અને ૧૯૬૯ ના સાન્ટા બાર્બરા તેલ છલકાવટ અને ઓહિયોના ક્લેવલેન્ડની કુયાહોગા નદી , "આગ પકડવી" જેવા મુખ્ય પર્યાવરણીય મુદ્દાઓ ખૂબ જ જાહેર થવાનો સમાવેશ થાય છે, અને પર્યાવરણીય મુદ્દાઓની દૃશ્યતા વધારવામાં અને અભ્યાસના આ નવા ક્ષેત્રને બનાવવામાં મદદ કરી.

પ્રાચીન સભ્યતાઓમાં પર્યાવરણીય વિજ્ઞાન :-

પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ મુખ્યત્વે પર્યાવરણીય વિજ્ઞાન તરીકે ઓળખાતી વસ્તુ સાથે સંબંધિત હતી કારણ કે તે કૃષિ અને કુદરતી સંસાધનોથી સંબંધિત હતી. વિદ્વાનો માને છે કે પર્યાવરણમાં પ્રારંભિક રસ 6000 બીસીઈની આસપાસ શરૂ થયો હતો જ્યારે ઈઝરાયલ અને જોર્ડનમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ વનનાબૂદીને કારણે તૂટી પડી હતી .પરિણામે, 2700 બીસીઈમાં મેસોપોટેમિયામાં વનનાબૂદીને મર્યાદિત કરતો પ્રથમ કાયદો સ્થાપિત થયો હતો .બેસો વર્ષ પછી, 2500 બીસીઈમાં, સિંધુ નદીની ખીણમાં રહેતા એક સમુદાયે સ્વચ્છતા સુધારવા માટે નજીકની નદી પ્રણાલીનું અવલોકન કર્યું.આમાં જાહેર આરોગ્ય માટે પાણીના પ્રવાહમાં ફેરફાર કરવાનો સમાવેશ થતો હતો.

પશ્ચિમી ગોળાર્ધમાં, સઘન ખેતીને કારણે માટીના ધોવાણને કારણે અસંખ્ય પ્રાચીન મધ્ય અમેરિકન શહેર-રાજ્યો 1500 બીસીઈની આસપાસ તૂટી પડ્યા. આ સંસ્કૃતિઓમાંથી બચેલા લોકોએ જમીનની ટકાઉપણું અને તેના સ્થિર ખાદ્ય ઉત્પાદન પર ખેતી પદ્ધતિઓની અસર પર વધુ ધ્યાન આપ્યું. વધુમાં, ૧૪૫૦ બીસીઈમાં ગ્રીક ટાપુ ક્રેટ પર મિનોઅન સંસ્કૃતિનો નાશ વનનાબૂદી અને પરિણામે કુદરતી સંસાધનોના પર્યાવરણીય અધોગતિને કારણે થયો હતો. પ્લિની ધ એલ્ડરે ૭૭ અને ૭૯ ACE વચ્ચે લખાયેલા "નેચરલિસ હિસ્ટોરિયા" લખાણમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓની પર્યાવરણીય ચિંતાઓને કંઈક અંશે સંબોધિત કરી હતી , જેમાં શિસ્તના ઘણા સંબંધિત ઉપગણોનો ઝાંખી આપવામાં આવી હતી.

પ્રાચીન સમાજમાં યુદ્ધ અને રોગ પ્રાથમિક ચિંતાનો વિષય હતા, તેમ છતાં પર્યાવરણીય મુદ્દાઓએ વિવિધ સંસ્કૃતિઓના અસ્તિત્વ અને શક્તિમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી. જેમ જેમ વધુ સમુદાયોએ તેમની લાંબા ગાળાની સફળતા માટે કુદરતી વિશ્વના મહત્વને માન્યતા આપી, તેમ તેમ પર્યાવરણનો અભ્યાસ કરવામાં રસ જાગ્યો.

પર્યાવરણીય વિજ્ઞાનની શરૂઆત :-

૧૮મી સદી :-

૧૭૩૫ માં, કેરોલસ લિનિયસ દ્વારા દ્વિપદી નામકરણની વિભાવના રજૂ કરવામાં આવી હતી, જે એરિસ્ટોટલના અગાઉના કાર્યોથી પ્રભાવિત થઈને તમામ જીવંત જીવોનું વર્ગીકરણ કરવાની રીત હતી . તેમનો ગ્રંથ, સિસ્ટમા નેચુરે , આ વિષય પરના જ્ઞાનના પ્રારંભિક પરાકાષ્ઠાઓમાંનો એક રજૂ કરે છે, જે વિવિધ પ્રજાતિઓને તેમના પર્યાવરણ સાથે કેવી રીતે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરે છે તેના આધારે ઓળખવાનું સાધન પૂરું પાડે છે.

૧૯મી સદી :-

૧૮૨૦ ના દાયકામાં, વૈજ્ઞાનિકો વાયુઓના ગુણધર્મોનો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા, ખાસ કરીને પૃથ્વીના વાતાવરણમાં રહેલા વાયુઓ અને સૂર્યની ગરમી સાથેની તેમની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓનો.તેસદીના અંતમાં, અભ્યાસોએ સૂચવ્યું કે પૃથ્વીએ હિમયુગનો અનુભવ કર્યો હતો અને પૃથ્વીનું તાપમાન આંશિક રીતે ગ્રીનહાઉસ વાયુઓ (GHG) તરીકે ઓળખાય છે તેના કારણે હતું. ગ્રીનહાઉસ અસર રજૂ કરવામાં આવી હતી, જોકે તે સમયે ન્યૂનતમ

ઔદ્યોગિકીકરણ અને ગ્રીનહાઉસ ગેસ ઉત્સર્જનના નીચા દરને કારણે પર્યાવરણીય વિજ્ઞાનમાં આબોહવા વિજ્ઞાનને હજુ સુધી એક મહત્વપૂર્ણ વિષય તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી ન હતી.

પર્યાવરણીય વિજ્ઞાન: આયોવા સ્ટેટ યુનિવર્સિટી. પર્યાવરણીય વિજ્ઞાન પર્યાવરણીય રસાયણશાસ્ત્ર, પૃથ્વી વિજ્ઞાન, પર્યાવરણીય ઇજનેરી, વાતાવરણીય વિજ્ઞાન અને ટકાઉ પ્રણાલીઓના મુખ્ય ક્ષેત્રો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને માનવજાત અને કુદરતી પ્રવૃત્તિઓથી ઉદ્ભવતા જોખમોને સમજવા અને ઘટાડવા માટે એક સંકલિત અને આંતરશાખાકીય અભિગમ પૂરો પાડે છે. http://www.ensci.iastate.edu આર્કાઇવ્ડ 27 જાન્યુઆરી 2020 વેબેક મશીન પર ફેબ્રુઆરી 2010 ના રોજ એક્સેસ કરેલ)

૨૦ મી સદી :-

20મી સદીની શરૂઆતમાં, વિરોધીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલી ટીકાએ ગ્લોબલ વોર્મિંગની અસરોને ઓછી આંકી હતી .આ સમયે, થોડા સંશોધકો અશ્મિભૂત ઈંધણના જોખમોનો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા . જોકે, 1940ના દાયકામાં એટલાન્ટિક મહાસાગરમાં 1.3 ડિગ્રી સેલ્સિયસ તાપમાનની વિસંગતતા જોવા મળ્યા પછી, વૈજ્ઞાનિકોએ ગ્રીનહાઉસ અસરમાંથી વાયુયુક્ત ગરમીના જાળમાં ફસાયેલા અભ્યાસને નવીકરણ આપ્યું (જોકે તે સમયે ફક્ત કાર્બન ડાયોક્સાઈડ અને પાણીની વરાળ જ ગ્રીનહાઉસ વાયુઓ હોવાનું જાણીતું હતું. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીના પરમાણુ વિકાસથી પર્યાવરણીય વૈજ્ઞાનિકોને કાર્બનની અસરોનો સઘન અભ્યાસ કરવાની અને ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ કરવાની મંજૂરી મળી. પુરાતત્વીય પુરાવાઓમાંથી વધુ જ્ઞાને સમય જતાં આબોહવામાં થતા ફેરફારો, ખાસ કરીને બરફના કોર નમૂના લેવા પર પ્રકાશ પાડ્યો.

પર્યાવરણીય રસાયણશાસ્ત્ર :-

પર્યાવરણીય રસાયણશાસ્ત્ર એ પર્યાવરણમાં થતા રાસાયણિક ફેરફારોનો અભ્યાસ છે. અભ્યાસના મુખ્ય ક્ષેત્રોમાં માટી દૂષણ અને પાણી પ્રદૂષણનો સમાવેશ થાય છે. વિશ્લેષણના વિષયોમાં પર્યાવરણમાં રાસાયણિક અધોગતિ, રસાયણોનું બહુ-તબક્કાનું પરિવહન (ઉદાહરણ તરીકે, દ્રાવક ધરાવતા તળાવનું બાષ્પીભવન જેથી વાયુ પ્રદૂષક તરીકે દ્રાવક ઉત્પન્ન થાય), અને બાયોટા પર રાસાયણિક અસરોનો સમાવેશ થાય છે .

ઉદાહરણ તરીકે, એક લીક થતા દ્રાવક ટાંકીના કિસ્સાને ધ્યાનમાં લો જે ઉભયજીવી પ્રજાતિના નિવાસસ્થાન માટીમાં પ્રવેશી ગયો છે. માટીના દૂષણ અને દ્રાવકના ભૂગર્ભ પરિવહનની હદને ઉકેલવા અથવા સમજવા માટે , એક કમ્પ્યુટર મોડેલ લાગુ કરવામાં આવશે. રસાયણશાસ્ત્રીઓ પછી દ્રાવકના ચોક્કસ માટીના પ્રકાર સાથે પરમાણુ બંધનનું લક્ષણ દર્શાવશે, અને જીવવિજ્ઞાનીઓ માટીના આર્થ્રોપોડ્સ , છોડ અને આખરે તળાવમાં રહેતા જીવો પર થતી અસરોનો અભ્યાસ કરશે જે લુપ્તપ્રાય ઉભયજીવીનો ખોરાક છે.

પર્યાવરણીય ભૂ-વિજ્ઞાન :-

ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં પર્યાવરણીય ભૂસ્તરશાસ્ત્ર , પર્યાવરણીય માટી વિજ્ઞાન , જ્વાળામુખીની ઘટના અને પૃથ્વીના પોપડાના ઉત્ક્રાંતિનો સમાવેશ થાય છે. કેટલીક વર્ગીકરણ પ્રણાલીઓમાં આમાં સમુદ્રશાસ્ત્ર સહિત જળવિજ્ઞાનનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે .

ઉદાહરણ તરીકે, માટીના ધોવાણના અભ્યાસમાં, માટી વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા સપાટીના વહેણની ગણતરી કરવામાં આવશે.ફ્લુવિયલ જીઓમોર્ફોલોજિસ્ટ્સ ઓવરલેન્ડ ફ્લોમાં કાંપના પરિવહનની તપાસ કરવામાં મદદ કરશે . ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ પ્રાપ્ત પાણીમાં પ્રકાશ ટ્રાન્સમિશનમાં થતા ફેરફારોનું મૂલ્યાંકન કરીને યોગદાન આપશે. જીવવિજ્ઞાનીઓ પાણીની ગંદકીમાં વધારાથી જળચર વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિ પર અનુગામી અસરોનું વિશ્લેષણ કરશે.

ઉપસંહાર :-

પૃથ્વી નામના દુર્લભ ગ્રહ પર આપણને પર્યાવરણના પ્રતિકરૂપી ભેટ પ્રાપ્ત થઈ છે. જો પર્યાવરણ ન હોત તો આપણું અસ્તિત્વ જ ન હોત એમ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. કારણ પર્યાવરણ થકી જ પૃથ્વીના સજીવ જગતનું અસ્તિત્વ સંભવ છે. માનવજીવન/ પ્રાણી જગતનો વિકાસ તેમજ તેમની પ્રગતિનું પ્રેરક પૃથ્વી પરના પર્યાવરણને જ આભારી છે. એટલું ચોક્કસ કહી શકાય કે - આપણે સૌ આ પર્યાવરણના જ (પંચમહાભૂત) સંતાનો છીએ. માનવ અને પર્યાવરણનો સંબંધ અત્યંત પુરાણો છે. પ્રાથમિક અવસ્થાનું જીવન ગુજારતો પુરાતન યુગનો માનવ આદિમાનવ તરીકે ઓળખાતો. આદિમાનવનું સંપૂર્ણ જીવન પર્યાવરણથી પ્રભાવિત હતું. પ્રકૃતિનું પ્રત્યેક અંગ તેમના જીવનનો આધાર હતું. જેમકે - પ્રકૃતિનું જ અંગ ગિરિકંદરાઓ તેમનું નિવાસ સ્થાન હતું. નદી કે ઝરણાના શુદ્ધ પાણીથી પોતાનીતરસ છીપાવતો, જંગલી પ્રાણીઓના શિકાર માટે તે હથિયાર તરીકે પત્થર કે ઝાડની ડાળીઓનો ઉપયોગ કરતો, પ્રાણીઓનું માંસ તેમજ કુદરતી રીતે ઉગેલા ફળ-ફુલ, કંદ વગેરે તેમનો ખોરાક હતો. તો વૃક્ષના પર્ણ કે છાલનો વસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગ કરતો હતો. આમ, પત્થરયુગના આદિમાનવનું જીવન સંપૂર્ણતઃ કુદરતના પ્રભાવથી પરિપૂર્ણ હતું. તેમના માટે પર્યાવરણ જ પોષક, રક્ષક તથા આશ્રયદાતા હતું. આજે પણ માનવીની મોટાભાગની પ્રવૃત્તિઓનો આધાર પર્યાવરણ જ છે. ત્યાં સુધી ખુદ માનવ શરીર પણ પર્યાવરણીય તત્વોના સંયોગથી બનેલું છે.

આમ, માનવ, પશુ, પ્રાણી, જીવજંતુ- સજીવ જગતનો સીધો સંબંધ પર્યાવરણ સાથે રહેલો છે. પ્રકૃતિના પ્રેમાળ સ્પંદનોનો પડકાર તેમના શ્વાસોશ્વાસમાં વણાયેલો છે. સમસ્ત પ્રાણીજગતનો આધાર પર્યાવરણ પર જ છે. એટલું જ નહિ ખેતી, પશુપાલન, ખોરાક, વ્યવસાય, ઉધોગ આદિના અનુકૂલનમાંપર્યાવરણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. પર્યાવરણના સહયોગ વિના માનવ એક ડગલું પણ આગળ વધી શકતો નથી. પછી તે વ્યવસાયિક ક્ષેત્ર હોય, કૃષિક્ષેત્ર હોય, ઔધોગિક ક્ષેત્ર હોય કે પછી આર્થિક ક્ષેત્ર હોય, માનવ સાથે જોડાયેલી તમામ પ્રવૃત્તિઓના પાયામાં પર્યાવરણની અહમ ભૂમિકા રહેલી છે. આદિકાળથી જ પ્રકૃતિ અને પ્રાણીજગતનો સમન્વય સેતુ રચાયેલો આવ્યો છે. માનવ તથા પર્યાવરણ બંને એકબીજાના પૂરક રહ્યા છે. બંનેની સુખાકારી પરસ્પર એકબીજા સાથે જોડાયેલી છે. સજીવ જગત માટે - પ્રકૃતિમાં સ્થિત વાયુ જ એનો પ્રાણ છે, પૃથ્વી જ એનું નિવાસસ્થાન છે, જલ જ એનું જીવન છે, સૂર્ય જ એનો ઊર્જાસ્ત્રોત છે, આકાશ જ એની છત અને વૃક્ષ, વનસ્પતિ તેમના ધારક, પોષક તથા રક્ષક છે. આમ, પ્રકૃતિનું કોઈપણ

તત્વ એવું નથી કે જેનાથી માનવ પ્રભાવિત ન થયો હોય. આજે પણ માનવે જે કંઈ સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે. જે ઉત્કર્ષ સાધ્યો છે તે પર્યાવરણ શકિતને આભારી છે. આમ, પર્યાવરણ માનવનો સાચો સહચર અને સાચો સમર્થક છે. પૃથ્વી પર પ્રાપ્તવિવિધ સંશાધનો પર્યાવરણની જ દેન છે. પર્યાવરણ માનવજીવનના અસ્તિત્વ તેમજ તેમના વ્યવસાયોના અનુકૂલનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ પર્યાવરણ સર્વતોગામી અને સર્વ વ્યાપક છે, જેના વિના જીવન શૂન્ય છે. પર્યાવરણ થકી જ પૃથ્વી હરી - ભરી, શુદ્ધ-સાત્વિક તથા ધન-ધાન્યથી પુષ્ટ બને છે. મનુષ્યની જીવનશૈલી સાથે પરોવાયેલું, પરોપકારનો પુણ્યસ્ત્રોત તેમજ ધબકતી પૃથ્વીનો પર્યાય છે, આપણું પર્યાવરણ જે સમસ્ત પ્રકૃતિ જગતનો ધબકાર તથા ચેતનાનો પ્રવાહ છે. જેમાં સજીવ જગત માનવજીવન સતત પ્રગતિ તથા પ્રવૃત્તિના ઓડકારથી તૃપ્ત થતું રહે છે. માટે આપણે સૌએ ખંભે ખાંભી મિલાવી આપણાં પર્યાવરણનું જતન કરીશું.

સંદર્ભ :-

- *કોવારિક, બિલ (૯ સપ્ટેમ્બર ૨૦૨૨). "પર્યાવરણીય મુદ્દાઓ ઈતિહાસનો ભાગ છે". પર્યાવરણીય ઈતિહાસ . ૨ ઓક્ટોબર ૨૦૨૨ ના રોજ મેળવેલ .*
- *"પર્યાવરણીય સાહિત્યના ક્લાસિક્સ". પર્યાવરણીય ઈતિહાસ. ૧૪ સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૪. ૨ ઓક્ટોબર ૨૦૨૨ નારોજ મેળવેલ.*
- *મેસન, મેથ્યુ (ઓગસ્ટ 2014)."પર્યાવરણ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આબોહવા પરિવર્તનના અભ્યાસનો ઈતિહાસ". પર્યાવરણીય વિજ્ઞાન. 2 ઓક્ટોબર 2022 ના.*
- *"રાષ્ટ્રીય પર્યાવરણીય નીતિ અધિનિયમ માટે નાગરિક માર્ગદર્શિકા". વોશિંગ્ટન, ડીસી: યુએસ કાઉન્સિલ ઓન એન્વાયર્નમેન્ટલ ક્વોલિટી. 2007.*
- *પર્યાવરણ એજન્સી". GOV.UK. સુધારો 12 મે 2021 .*
- *"સમુદાયો અને સ્થાનિક સરકાર: પર્યાવરણ". સમુદાયો અને સ્થાનિક સરકાર મંત્રાલય, યુકે. ૧૨ ઓગસ્ટ ૨૦૦૭ ના રોજ મૂળમાંથી આર્કાઈવ કરેલ*
- *કાર્સન, રશેલ. સાયલન્ટ સ્પ્રિંગ (બોસ્ટન: હ્યુટન મિફ્લિન, 1962), મરીનર બુક્સ, 2002, ISBN 0-618-24906-0 ની કીવર્ડ્સ*

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

વર્તમાન સમાજ પર ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની અસર

DR. HEMAL U. PANDYA
SHREE SHARDAGRAM B.ED.COLLEGE-MANGROL

સારાંશ :-

અમૂર્ત ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની વર્ષો જૂની અને સારી રીતે વિકસિત પરંપરા હજુ પણ આધુનિક સંસ્કૃતિ પર મોટી અસર કરે છે. આ લેખ શિક્ષણ, વૈશ્વિક ફ્યુઝન, સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય જેવા અનેક સમકાલીન મુદ્દાઓને કેવી રીતે અસર કરે છે તે જુએ છે. ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત, જે હિન્દુસ્તાની અને કર્ણાટિક બંને પરંપરાઓમાંથી મેળવે છે, તે ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસા સાથે મજબૂત કડી પ્રદાન કરે છે અને દિવસેને દિવસે વધુ એકબીજા સાથે જોડાયેલા વિશ્વમાં ગૌરવ અને સાતત્યને પ્રોત્સાહન આપે છે. રાગ રોગનિવારક લાભો, જે તાણ ઘટાડવા અને છૂટછાટને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે દર્શાવવામાં આવ્યા છે, માનસિક સ્વાસ્થ્ય પ્રક્રિયાઓમાં તેના મહત્વને પ્રકાશિત કરે છે. ગુરુ શિષ્ય પરંપરા અને જાણીતા શાસ્ત્રીય સંગીત ઉત્સવો આજ સુધી ભારતીયોમાં મૂળભૂત સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો અને એકતાની ભાવનાને જાળવી રાખવા માટે સેવા આપે છે. ભારતમાં તેના કાર્ય ઉપરાંત, શાસ્ત્રીય સંગીતે ફળદાયી આંતર-સાંસ્કૃતિક વિનિમયને વેગ આપ્યો છે, પરિણામે આંતરરાષ્ટ્રીય ફ્યુઝન શૈલીઓ જે નવીનતા અને પરંપરા બંનેનું સન્માન કરે છે. તેણે શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમમાં લોકપ્રિયતા મેળવી છે, જ્યાં તે સાંસ્કૃતિક સમજને પ્રોત્સાહન આપે છે અને જ્ઞાનાત્મક અને ભાવનાત્મક વિકાસમાં સુધારો કરે છે. શાસ્ત્રીય સંગીતે ડિજિટલ યુગમાં નવી ચેનલોને સ્વીકારી છે, જે પેઢીગત અને ભૌગોલિક વિભાજનને કાપીને પુનરુજ્જીવન માટે પરવાનગી આપે છે. પરિણામે, ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત એક શક્તિશાળી બળ બની રહ્યું છે જે કલાત્મક, ઉપચારાત્મક અને સાંસ્કૃતિક મહત્વનો સતત સ્ત્રોત પૂરો પાડતી વખતે સમકાલીન સેટિંગ્સને અનુકૂલન કરી શકે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :- હિન્દુસ્તાની સંગીત, કર્ણાટક સંગીત, ગુરુ શિષ્ય પરંપરા, આંતરરાષ્ટ્રીય ફ્યુઝન, શિક્ષણ, ડિજિટલ યુગ.

(1) સંશોધન હેતુઓ :-

આ અભ્યાસ ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની ઐતિહાસિક ઉત્ક્રાંતિ, ભારતની સાંસ્કૃતિક ઓળખને આકાર આપવામાં તેની ભૂમિકા, તેના ઉપચારાત્મક લાભો, તેનો વૈશ્વિક પ્રભાવ, આધુનિક શિક્ષણમાં તેની ભૂમિકા અને

ડિજિટલ યુગમાં તેના અનુકૂલન અને પુનરુત્થાન વ્યૂહરચનાઓની શોધ કરે છે. તે રાગોના ઉપચારાત્મક લાભો, તેના વૈશ્વિક પ્રભાવ અને ક્રોસ સાંસ્કૃતિક સહયોગને પ્રોત્સાહન આપવા અને રાષ્ટ્રીય વારસાની જાળવણીમાં તેની ભૂમિકાની પણ શોધ કરે છે. પદ્ધતિશાસ્ત્ર આ સંશોધન લેખ ઐતિહાસિક વિશ્લેષણ સાથે સાહિત્ય સમીક્ષાને જોડીને ગુણાત્મક પદ્ધતિ અપનાવે છે. તે પ્રાથમિક અને ગૌણ બંને સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરે છે, જેમ કે પ્રાચીન ફિલોસોફિકલ લખાણો, શૈક્ષણિક પ્રકાશનો, સંગીતના ગ્રંથો અને પ્રદર્શનના રેકોર્ડિંગ્સ. આ પ્રક્રિયામાં સમયાંતરે ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતના વિકાસની તપાસ, તેના વિચારોની તપાસ અને સંસ્કૃતિ, સંગીત અને ભારતીય સંસ્કૃતિના સૌંદર્ય શાસ્ત્રની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાનું અન્વેષણ કરવાનો સમાવેશ થાય છે. 1. ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ અને ઉત્ક્રાંતિ પ્રાચીન સામવેદ, જે લગભગ 14મી સદી એડીનો છે, તેને ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતના સ્ત્રોત તરીકે વારંવાર ટાંકવામાં આવે છે. વર્ષોથી, સંગીત બે મુખ્ય પ્રવાહોમાં વિકસ્યું. દક્ષિણમાં કર્ણાટક સંગીત અને ઉત્તરમાં હિન્દુસ્તાની સંગીત. કર્ણાટક સંગીત વધુ રચનાત્મક છે અને સંરચિત કૃતિઓ (રચનાઓ) પર આધારિત છે, જ્યારે હિન્દુસ્તાની સંગીત રાગ (મધુરી ફ્રેમવર્ક) અને તાલ (લયબદ્ધ ચક્ર) ની અંદર ઈમ્પ્રૂવાઈઝેશન પર ભાર મૂકે છે. સદીઓથી, બંને સંસ્થાઓએ સામાજિક, આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનો સાથે લોકસ્ટેપમાં વિકસિત થતાં ભારતની નૈતિકતાને આકાર અને પ્રતિબિંબિત કર્યું.

(2)માનસિક અને ભાવનાત્મક સ્વાસ્થ્ય પર ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની અસર :-

ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત નોંધપાત્ર ઉપચારાત્મક ફાયદા પ્રદાન કરે છે, જે ભાવનાત્મક સુખાકારી અને માનસિક સ્વાસ્થ્યને હકારાત્મક રીતે પ્રભાવિત કરે છે. અભ્યાસો દર્શાવે છે કે ચોક્કસ રાગો મૂડને આકાર આપી શકે છે, તણાવ અને ચિંતા ઘટાડવામાં મદદ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, યમન અને હંસધ્વની જેવા રાગો આનંદ અને શાંતિની લાગણીઓ સાથે સંકળાયેલા છે, જ્યારે ભૈરવી આત્મનિરીક્ષણ અને શાંતિની ભાવનાને પ્રોત્સાહિત કરે છે. સંશોધન આગળ દર્શાવે છે કે રાગ સંગીત સાથે સંલગ્ન થવું, પછી ભલે તે સાંભળવા અથવા અભ્યાસ દ્વારા, કોર્ટિકલ સ્તરને ઓછું કરવામાં અને ડોપામાઈનના ઉત્પાદનને વધારવામાં મદદ કરે છે, હળવાશના માનસિક ધ્યાન અને સ્પષ્ટતાને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ રોગનિવારક અભિગમ માત્ર વ્યક્તિગત માનસિક સુખાકારીમાં જ મદદ કરતું નથી પણ સર્વગ્રાહી આરોગ્યસંભાળમાં પણ એકીકૃત રીતે એકીકૃત થાય છે

(3) ક્રોસ-કલ્ચરલ ફ્યુઝન અને વૈશ્વિક પ્રભાવ:-

આ ફ્યુઝન પ્રયોગોમાં, ઈન્ડો-જાઝ ફ્યુઝનના પ્રથમ આલ્બમ (1966) અને રવિ શંકરના પોટ્રેટ ઓફ એ જીનિયસની સમીક્ષાઓ દ્વારા પ્રકાશિત કરાયેલા ભારતીય સંગીતના સ્વરૂપોએ ઘણીવાર પ્રાધાન્ય મેળવ્યું હતું, જેમાં જાઝ ફ્લોટિસ્ટ પોલ હોર્ન દર્શાવવામાં આવ્યા હતા. એક સમીક્ષકે ટિપ્પણી કરી કે "જાઝ અને ભારતીય શાસ્ત્રીય

સંગીતની દુનિયા અસંગત નથી, જેમ કે આ આલ્બમ્સ દ્વારા પુરાવા મળે છે; જો કે, જાઝ સંગીતકારોએ એક વહેંચાયેલ સંગીતની ભાષા સ્થાપિત કરવા માટે ભારતીય રૂઢિપ્રયોગને ખાસ કરીને અનુકૂલન કર્યું છે."

આવા ફ્યુઝન કાર્યમાં જોડાઈને, રંજની અને ગાયત્રી તેના ક્લાસિકલ કોર સાથે સમાધાન કર્યા વિના કર્ણાટિક સંગીતની વૈશ્વિક પહોંચને આગળ વધારવાનું ચાલુ રાખે છે, જે આ શૈલીના આધુનિક સમયના મશાલધારક તરીકેની તેમની ભૂમિકાઓનું પ્રમાણપત્ર છે. ઝાકિર હુસૈન જેવા હાલના કલાકારો આ પરંપરાને આગળ ધપાવે છે, શાસ્ત્રીય ભારતીય સંગીતને જાઝ, ઈલેક્ટ્રોનિક અને લોકપ્રિય સંગીત સાથે જોડી રહ્યા છે. આવા ફ્યુઝન ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની અનુકૂલનક્ષમતાને પ્રતિબિંબિત કરે છે, જે પરંપરામાં ઊંડે ઊંડે જડેલા હોવા છતાં, પ્રયોગો માટે ખુલ્લું રહે છે. આ વૈશ્વિક અપીલ ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની સુસંગતતાને મજબૂત બનાવે છે, તેના સાંસ્કૃતિક સંદર્ભથી અજાણ પ્રેક્ષકોને તેનો પરિચય કરાવે છે.

(4) પુનરુત્થાન અને નવીનતા :-

અગાઉની સદીની ઘણી વિશેષતાઓ ચાલુ રહે છે, જેમાં પોસ્ટમોર્ડનિઝમ, પોલિસ્ટાઈલિઝમ અને સારગ્રાહીવાદનો સમાવેશ થાય છે, જેનો હેતુ વિવિધ સંગીત શૈલીઓના ઘટકોને મિશ્રિત કરવાનો છે, તેમના વર્ગીકરણને ધ્યાનમાં લીધા વિના "શાસ્ત્રીય" તરીકે. આ વલણ વિવિધ સંગીત શૈલીઓ વચ્ચે ઘટતા જતા તફાવતને દર્શાવે છે. આ સંગીત પરના નોંધપાત્ર પ્રભાવોમાં રોક, પોપ, જાઝ અને સંબંધિત નૃત્ય પરંપરાઓનો સમાવેશ થાય છે. વધુમાં, 21મી સદીમાં મલ્ટીમીડિયા સાથે શાસ્ત્રીય સંગીતનું સંકલન એક અગ્રણી પ્રથા બની ગયું છે, જેમાં ઈન્ટરનેટ અને સંબંધિત તકનીકો મહત્વપૂર્ણ સાધનો તરીકે સેવા આપે છે. વધુમાં, સ્ત્રી સંગીતકારો પ્રત્યેના વલણમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું છે અને સંગીત સર્જનમાં કૃત્રિમ બુદ્ધિનો ઉપયોગ પણ વધી રહ્યો છે. ડિજિટલ યુગમાં, ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતને પુનરુત્થાન અને નવીનતા માટે નવા પ્લેટફોર્મ મળ્યા છે. સ્ટ્રીમિંગ સેવાઓ અને સામાજિક મીડિયા કલાકારોને પેઢીગત અને ભૌગોલિક વિભાજનને દૂર કરીને મોટા પ્રેક્ષકો સુધી પહોંચવાની મંજૂરી આપે છે.

(5) આધુનિક શિક્ષણમાં ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત :-

ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત શિક્ષણમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે, જ્ઞાનાત્મક વિકાસ, ભાવનાત્મક સ્થિતિસ્થાપકતા અને વિદ્યાર્થીઓમાં સાંસ્કૃતિક જાગૃતિને પ્રોત્સાહન આપે છે. શાસ્ત્રીય સંગીતના કાર્યક્રમો શાળાના અભ્યાસક્રમમાં વધુને વધુ એકીકૃત થઈ રહ્યા છે, જ્યાં તેઓ વિદ્યાર્થીઓને તેમના સાંસ્કૃતિક મૂળને શોધવા અને સંગીત પાછળની ફિલસૂફી સમજવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. શિક્ષકોએ નોંધ્યું છે કે શાસ્ત્રીય સંગીત શીખવાથી વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન, યાદશક્તિ અને વિશ્લેષણાત્મક કૌશલ્ય વધે છે.

આધુનિક શિક્ષણમાં, ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતનો ભારત અને વૈશ્વિક સ્તરે વિવિધ યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોમાં સમાવેશ કરવામાં આવી રહ્યો છે. આ પાળીનો ઉદ્દેશ સાંસ્કૃતિક વારસાને જાળવવાનો છે અને વિદ્યાર્થીઓને

આ પરંપરાગત કલા સ્વરૂપોની સંરચિત, શૈક્ષણિક સમજ પ્રદાન કરે છે. તાજેતરના વર્ષોમાં, સદગુરુ મ્યુઝિક એકેડેમી જેવી સંગીત સંસ્થાઓમાં પણ વધારો થયો છે, જે ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતને આધુનિક તત્વો સાથે મિશ્રિત કરીને ફ્યુઝન અભ્યાસક્રમો ઓફર કરે છે, વિદ્યાર્થીઓને કારકિર્દી માટે તૈયાર કરે છે જે પરંપરાગત અને સમકાલીન સંગીત ઉદ્યોગોને જોડે છે. તેવી જ રીતે, શંકર મહાદેવન એકેડેમી વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો પ્રદાન કરે છે, સુલભતા વધારવા અને વૈશ્વિક વિદ્યાર્થીઓને પૂરી કરવા માટે ઓનલાઈન અભ્યાસક્રમો પણ ઓફર કરે છે. ભારતની બહાર, યુકેમાં દરબાર આર્ટસ કલ્ચર હેરિટેજ ટ્રસ્ટ જેવી સંસ્થાઓ દરબાર ફેસ્ટિવલ જેવા કાર્યક્રમો દ્વારા ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતને પ્રોત્સાહન આપવાનું કામ કરે છે, શાસ્ત્રીય પરંપરાઓને વ્યાપક, આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રેક્ષકો સમક્ષ રજૂ કરે છે. આ ક્રોસ-કલ્ચરલ એક્સપોઝરથી લંડનમાં ટ્રિનિટી કૉલેજ ઑફ મ્યુઝિક સહિત વિદેશી સંસ્થાઓમાં અભ્યાસના વિષય તરીકે ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતમાં રસ વધ્યો છે. શિક્ષણમાં ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની ભૂમિકાને ટેક્નોલોજીકલ પ્રગતિ દ્વારા વધુ સમર્થન મળે છે. ઓનલાઈન પ્લેટફોર્મ નવીન શિક્ષણના અનુભવો અને ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતના અભ્યાસક્રમોની વ્યાપક ઍક્સેસ માટે પરવાનગી આપે છે. શંકર મહાદેવન એકેડેમી જેવી સંસ્થાઓ વર્ચ્યુઅલ ક્લાસરૂમનો ઉપયોગ કરે છે, વૈશ્વિક વિદ્યાર્થીઓને સમાવવા માટે ઈન્ટરેક્ટિવ લર્નિંગ એન્વાયર્નમેન્ટ બનાવે છે, જે દર્શાવે છે કે ડિજિટલ ટૂલ્સ ભારતમાં અને તેનાથી આગળ સંગીત શિક્ષણને કેવી રીતે પરિવર્તિત કરી રહ્યાં છે.

(6) પ્રેક્ષકોના સ્વાદનો પ્રભાવ:-

સમકાલીન સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક લેન્ડસ્કેપમાં, શાસ્ત્રીય સંગીત ચેમ્બર મ્યુઝિકમાંથી કોન્સર્ટ મ્યુઝિકમાં પરિવર્તિત થયું છે, જે પ્રેક્ષકો અને કલાકાર વચ્ચે સીધી ક્રિયાપ્રતિક્રિયાની સુવિધા આપે છે. પ્રેક્ષકોમાં હવે પર્ફોર્મિંગ કલાકારો, સંગીતશાસ્ત્રીઓ, વિદ્યાર્થીઓ, ફાઇનાન્સર્સ, ઉપચાર જૂથો, સંગીત વિવેચકો અને આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રોતાઓનો સમાવેશ થાય છે. સમજદાર પ્રેક્ષકો માટે મૂળભૂત આવશ્યકતા એ શાસ્ત્રીય સંગીતની પ્રશંસાની ખેતી છે. પ્રેક્ષકોની સ્વયંસ્ફુરિત પ્રતિક્રિયાઓ અને પ્રોત્સાહન કલાકારોને તેમના શ્રેષ્ઠ પ્રદર્શન માટે પ્રેરિત કરી શકે છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં, સંગીતકારો વિવિધ પ્રેક્ષકોનો સામનો કરે છે, પરિણામે સમાન પ્રદર્શન માટે વિવિધ પ્રતિસાદ મળે છે. પરિણામે, સંગીતની રજૂઆતને આકાર આપવામાં પ્રેક્ષકો નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. વધુમાં, પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ અને સંગીતના પ્રભાવે ઘણા કલાકારોને ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતના પશ્ચિમીકરણ સાથે પ્રયોગ કરવા પ્રેર્યા છે.

શાસ્ત્રીય સંગીતને ઐતિહાસિક રીતે ચુનંદા અને બૌદ્ધિકોના ડોમેન તરીકે જોવામાં આવે છે, જે સંગીતના ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં જ મૂળ ધરાવે છે. સમગ્ર ઈતિહાસમાં, અસંખ્ય રાજાઓ સંગીતકારો રહ્યા છે, જેમાં હર્ષવર્ધન, મુઘલ સમ્રાટો અને શ્રી કૃષ્ણ દેવરાય જેવી વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે, જેઓ શાસ્ત્રીય સંગીતની તેમની પ્રશંસા માટે પ્રખ્યાત હતા. સામ્રાજ્યોના પતન પછી, દરબારી સંગીતકારોને ગ્વાલિયર, જયપુર, લખનૌ અને બરોડા જેવા રજવાડાઓમાં આશરો મળ્યો. આઝાદી પૂર્વેના યુગમાં, શાસ્ત્રીય સંગીતનો આનંદ મોટાભાગે શાસક વર્ગ અને નમ્ર

વર્ગ માટે મર્યાદિત હતો. જો કે, 19મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં, વધતા જતા વેપારી વર્ગે તેમના ઘરોમાં કોન્સર્ટ યોજવાનું શરૂ કર્યું, જેનાથી પરંપરાગત સંગીતના પુનરુત્થાનમાં સામાન્ય લોકોમાં રસ જાગ્યો.

(7) ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત પર આધુનિકતાની એકંદર અસર:-

ભારતમાં બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન, હાર્મોનિયમ ટેમ્પર્ડ સ્કેલએ તેને ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત સાથે માઇક્રોટોનના નુકશાનની કિંમતે મંજૂરી આપી હતી. ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતના ટિકિટ શો/કોન્સર્ટ કલાકારને કમાણી કરવામાં મદદ કરે છે. આમ, આપણે કહી શકીએ કે ખ્યાલ અથવા કૃતિગાયનની બીજી પેટર્ન ઉભરી રહી છે જેમાં રાગ પ્રકૃતિ અને રાગની વિશેષતાઓ કરતાં ઝડપી તાન અને ચમત્કારિક સરગમ જેવી વ્યક્તિગત કુશળતા વધુ કેન્દ્રિત હોય તેવું લાગે છે. પ્રિન્ટ મીડિયાએ ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની સામગ્રીને દસ્તાવેજીકૃત કરવામાં મદદ કરી. રાગની સ્થાપના માટેનો સમયગાળો ઘટાડી થોડી મિનિટો કરવામાં આવ્યો હતો. મ્યુઝિક કન્ટેન્ટમાં આ રીતે કોઈ ફેરફાર થયો નથી, પરંતુ રેકોર્ડ થઈ રહેલા મ્યુઝિકની ગુણવત્તામાં સુધારો થયો છે. નિષ્કર્ષ ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત સાંસ્કૃતિકને પ્રોત્સાહન આપીને વર્તમાન સમાજ પર ઊંડો પ્રભાવ પાડે છે.

ઉપસંહાર :-

નિષ્કર્ષ ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત સાંસ્કૃતિક ઓળખને પ્રોત્સાહન આપીને, માનસિક સુખાકારીમાં વધારો કરીને, આંતર-સાંસ્કૃતિક સહયોગને પ્રોત્સાહન આપીને અને શિક્ષણમાં યોગદાન આપીને વર્તમાન સમાજ પર ઊંડો પ્રભાવ પાડે છે. જીવંત, વિકસતી પરંપરા તરીકે, તે અનુકૂલન કરવાનું ચાલુ રાખે છે, આધુનિક નવીનતા સાથે પ્રાચીન શાણપણનું મિશ્રણ કરે છે. વ્યક્તિવાદ અને ઝડપી પરિવર્તન પર વધુને વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતી દુનિયામાં, ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત સાતત્ય, માઇન્ડફુલનેસ અને સમુદાયની ભાવના પ્રદાન કરે છે જે અમૂલ્ય છે.

સંદર્ભો :-

1. ખુશબૂ કુલશ્રેષ્ઠ, ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતનો ઈતિહાસ અને મૂલ્યાંકન (2010) શ્રી નટરાજ પ્રકાશન, નવી દિલ્હી.

2. આર.સી. મહેતા, ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત અને ઘરાણા પરંપરા (2008), રીડ વર્ધી પબ્લિકેશન્સ, નવી દિલ્હી.

3. ડૉ.સુવર્ણાલપત, મ્યુઝિક થેરાપી ઈન મેનેજમેન્ટ, એજ્યુકેશન એન્ડ એડમિનિસ્ટ્રેશન (2008), રીડ વર્થી પબ્લિકેશન્સ(પી) લિમિટેડ, નવી દિલ્હી.

4. ગેરી ક્રેરેલ, ઈન્ડિયન મ્યુઝિક એન્ડ ધ વેસ્ટ (1999), ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ન્યુ યોર્ક.

5. હેમા અૈયર રામાણી, એક સાંજ વિથ રાગ એટ ધ હિંદુ,16/05/2024.

6. નરેન્દ્ર કુસ્નુર, કવર સ્ટોરી: ધ લિજેન્ડ એન્ડ લિઝ રિધમ, પાંચ તબલા મૂવમેન્ટમાં, રોલિંગ સ્ટોન ઈન્ડિયા.

7:Https://Rguktsklm.Ac.In/Departments/Performing-Arts/

8:Https://Www.Trinitycollege.Com/Qualifications/Music .

9. રોહિત અને રૂબૈદ અશફાક, ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત શિક્ષણમાં ડિજિટલ નવીનતાઓ, માનવતાની જર્નલ, સંગીત અને નૃત્ય, Issn:2799-1180. 10. આલાપિની જોશી, ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પરિવર્તન (ઐતિહાસિક, સમાજશાસ્ત્રીય અને તકનીકી પરિપ્રેક્ષ્ય), સંગીત ગેલેક્સી ISSN: 2319-9695, વોલ્યુમ. 10, અંક-1 (જાન્યુઆરી 2021).

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

બોચાસણવાસી અક્ષરપુરુષોત્તમ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના કાર્યોની યુવાનો પર થયેલ અસર

(સાબરકાંઠા જિલ્લાના હિંમતનગર તાલુકાને કેન્દ્રમાં રાખીને)

હિતેશ રમણલાલ પટેલ
પીએચ.ડી. સ્કોલર,સમાજશાસ્ત્ર ભવન, શ્રી ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા યુનિવર્સિટી, જુનાગઢ

પ્રસ્તાવના:

મનુષ્ય સમગ્ર જીવન દરમિયાન અનેક માનવ પ્રવૃત્તિથી પ્રેરણા મેળવતો હોય છે. જેમાં કૌટુંબિક પ્રવૃત્તિ તથા ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ જેવી બાબતો ખૂબ જ અસર કરે છે. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ અલગ અલગ ધર્મ સંસ્થાઓ દ્વારા થતી હોય છે. ભારતીય સમાજ રચનાના સંદર્ભે ધાર્મિક સંસ્થાઓ દ્વારા સમાજમાં આમૂલ પરિવર્તન લાવવાના ઘણા પ્રયત્નો થયા છે. સહજાનંદ સ્વામી દ્વારા સ્થાપિત તથા પ્રમુખસ્વામી મહારાજ દ્વારા જેનો વિકાસ થયેલ છે એવા ' બોચાસણવાસી અક્ષર પુરુષોત્તમ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય' એ પણ આવી જ એક ધાર્મિક સંસ્થા છે. જેના કાર્યોથી આજે હજારો માનવીઓના જીવનમાં પરિવર્તન આવેલું જોવા મળે છે. પરિવર્તન સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે.

સંશોધનએ કોઈ સમસ્યાના સંદર્ભમાં હકિકતો તથા તેના અર્થોનો પ્રમાણિકપણે અને બૌદ્ધિક રીતે તપાસવાની પ્રક્રિયા ગણી શકાય. સંશોધનએ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ નિયમ બદ્ધ રીતે કોઈપણ સમસ્યાના ઉકેલ માટે થતી પ્રક્રિયા ગણી શકાય. સંશોધન કાર્યકારણ સંબંધને સમજવાના પ્રયત્નરૂપે કરવામાં આવે છે. સંશોધન બે પ્રકારના હોય છે (1) શુદ્ધ સંશોધન (2) વ્યવહારુ સંશોધન, શુદ્ધ સંશોધનનો હેતુ સિદ્ધાંત રચનાનો હોય છે. વ્યવહારુ સંશોધન વ્યવહારું સમાજમાં જોવા મળતી વર્તમાન સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં હોય છે. વર્તમાન સમયમાં સમાજમાં યુવાઓમાં આવેલ બદીઓનું નું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળ્યું છે.જેમાં ખાસ કરીને વ્યસનનું પ્રમાણ સતત વધતું જાય છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના હિંમતનગર તાલુકાના બીએપીએસ સંપ્રદાયમાં જોડાયેલા યુવાનોમાં આવેલ પરિવર્તન સંદર્ભે કરવામાં આવેલો છે.

સંશોધન પ્રશ્નની પસંદગી અને કારણો:

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના હિંમતનગર તાલુકાના બીએપીએસ સંપ્રદાયમાં જોડાયેલા યુવાનોમાં આવેલ પરિવર્તન સંદર્ભે તપાસ કરવામાં આવેલી છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન પ્રશ્નની પસંદગી એ જાણવાથી ઈચ્છાથી કરવામાં આવી છે કે ભારત દેશ યુવાઓનો દેશ યુવા પેઢી ઉન્નત તો સમાજ ઉન્નત.વર્તમાન સમયમાં 21 મી સદીમાં ઘણા બધા પરિબળોને લીધે યુવાનોમાં ઘણી બધી

બદીઓ જોવા મળે છે. તેના પાછળના કારણો ગરીબી,બેકારી,યોગ્ય માર્ગદર્શનનો અભાવ,ઉત્તમ વિચારોનો અભાવ,ધાર્મિક ઉત્તમ વિચારો તેમના સુધી ન પહોંચવા જેવી બાબતો અસરકર્તા છે.

ગુજરાત રાજ્યનો સાબરકાંઠા જિલ્લો વિવિધતા સભર ભૌતિક ક્ષેત્રફળ ધરાવે છે. જેમાં અલગ અલગ આઠ તાલુકા આવેલા છે. હિંમતનગર,ઈડર,પ્રાંતિજ,તલોદ,વડાલી જેવા ખેતી તથા ઔદ્યોગિક વિકાસ ધરાવતા તાલુકા પણ છે. અને ખેડબ્રહ્મા,પોશીના,વિજયનગર જેવા વનવાસી બંધુઓનું પ્રભુત્વ ધરાવતા પછાત તાલુકા પણ છે. છેલ્લા ઘણા બધા વર્ષોથી પ્રમુખસ્વામી મહારાજ દ્વારા જેનો વિકાસ થયેલ છે તેવા બોચાસણવાસી અક્ષરપુરુષોત્તમ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય દ્વારા સમાજ વિકાસના સતત પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. સંતોના વિચરણ દ્વારા સમાજમાં યુવાઓના વિકાસ માટે સંપ્રદાય દ્વારા ખૂબ જ મોટા પાયે પ્રવૃત્તિઓ થઈ રહી છે.

સંસ્થાની અલગ અલગ પ્રવૃત્તિઓથી પ્રેરાઈને યુવાઓમાં કેવા પરિવર્તનો આવ્યા છે એ બાબત તપાસવાનો હેતુ છે.પ્રસ્તુત અભ્યાસ દ્વારા બીએપીએસ સંસ્થા દ્વારા તેની પ્રવૃત્તિઓ થતી સાબરકાંઠા જિલ્લાના હિંમતનગર તાલુકાના યુવાઓમાં આવેલ પરિવર્તન તપાસવામાં આવેલ છે.

સંશોધનના અભ્યાસના હેતુઓ:

- યુવાનોમાં આવેલા ધાર્મિક પરિવર્તનો જાણવા.
- યુવાઓની સ્વાસ્થ્ય તથા જીવનશૈલીમાં સુધારો જાણવો.
- યુવાઓની શૈક્ષણિક પ્રગતિમાં પડતી મુશ્કેલી જાણવી.

સંશોધન અભ્યાસની ઉત્કલ્પનાઓ:

- યુવાનોમાં આવેલા ધાર્મિક વિચારોના અભાવે સામાજિક અસરો પડતી હશે.
- યુવાઓમાં વ્યસનના વધુ પ્રમાણને કારણે સ્વાસ્થ્ય તથા જીવનશૈલીમાં તકલીફ પડતી હશે.
- યુવાઓમાં ધાર્મિક વિચારોના અભાવે શૈક્ષણિક પ્રગતિમાં ઘટાડો જોવા મળતો હશે.

સંશોધન અભ્યાસ પદ્ધતિ અને નિદર્શ:

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના હિંમતનગર તાલુકાના બીએપીએસ સંપ્રદાયમાં જોડાયેલા યુવાનોની કેટલીક સમસ્યાઓનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ દ્વારા તપાસ કરવામાં આવી છે. સંશોધનમાં યોગ્ય તારણો મેળવવા માટે યોગ્ય નિદર્શ પસંદ કરવું જરૂરી છે. તેને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અલગ અલગ ગામમાંથી યાદચ્છિક નિદર્શન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી ૫૦ જેટલા યુવાઓની પસંદગી કરવામાં આવી છે. પસંદ થયેલ નિદર્શને પ્રશ્નાવલી આપવામાં આવી તથા રૂબરૂ મુલાકાત દ્વારા તેમની સમસ્યાઓ જાણવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસનું મહત્વ:

- પ્રસ્તુત સંશોધન બીએપીએસ સંપ્રદાયના વિવિધ કાર્યો થકી યુવાઓમાં આવેલ પરિવર્તન જાણવા માટે મહત્વનું રહેશે.
- પ્રસ્તુત સંશોધન બીએપીએસ સંપ્રદાયના કાર્યો થકી યુવાનોમાં આવેલ શૈક્ષણિક પ્રગતિ વિશે જાણવા માટે મહત્વનું રહેશે.
- પ્રસ્તુત સંશોધનમાં બીએપીએસ સંપ્રદાયના કાર્યો થકી યુવાનોના સ્વાસ્થ્ય અને જીવનશૈલીમાં કેવું પરિણામ જોવા મળ્યું છે તે જાણવા માટે મહત્વનું રહેશે.
- પ્રસ્તુત સંશોધન બીએપીએસ સંપ્રદાયમાં જોડાયા પછી યુવાનોની આર્થિક પ્રગતિ વિશે જાણવા માટે ખૂબ જ મહત્વનું રહેશે.
- પ્રસ્તુત સંશોધન બીએપીએસ સંપ્રદાય થકી સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા યુવાઓમાં આવેલ સામાજિક પરિવર્તન વિશે જાણવા માટે ખૂબ જ મહત્વનું રહેશે.
- પ્રસ્તુત સંશોધન બીએપીએસ સંપ્રદાય થકી યુવાઓમાં આવેલ વૈચારિક પરિવર્તન વિશે જાણવા માટે ખૂબ જ મહત્વનું રહેશે.
- પ્રસ્તુત સંશોધન બીએપીએસ સંપ્રદાયના વિચારો થકી યુવાઓમાં વ્યસનના પ્રમાણમાં ઘટાડા સંદર્ભે જાણવા માટે ખૂબ જ મહત્વનું રહેશે.
- પ્રસ્તુત સંશોધન બીએપીએસ સંપ્રદાયના વિચારો થકી યુવાન સ્ત્રીઓમાં આવેલ સામાજિક પરિવર્તનો સંદર્ભે જાણવા માટે ખૂબ જ મહત્વનું રહેશે.

સંશોધનની મર્યાદાઓ:

- પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ફક્ત સાબરકાંઠા જિલ્લાના હિંમતનગર તાલુકાના યુવાનોમાં પરિવર્તન વિશે અભ્યાસ કરવામાં આવેલો છે. તેથી અન્ય તાલુકામાં શું પરિવર્તન જોવા મળેલ તે બાબતો જાણી શકાશે નહીં.
- પ્રસ્તુત સંશોધનમાં બીએપીએસ સંસ્થાના કાર્યોની અસરો તપાસવામાં આવી છે. તેથી અન્ય ધાર્મિક સંસ્થાઓ દ્વારા થયેલ પ્રયત્નો જાણી શકાશે નહીં.
- પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ફક્ત બીએપીએસ સંપ્રદાયમાં જોડાયેલા યુવાનોની વાત કરવામાં આવેલી છે તેથી સંપ્રદાયના વિચારો થકી વૃદ્ધો અને બાળકોમાં આવેલ પરિવર્તનો જાણી શકાશે નહીં.
- હિંમતનગર તાલુકો ખેતી તથા ઔદ્યોગિક રીતે વિકસિત તાલુકો છે. સાબરકાંઠા જિલ્લાના અન્ય પછાત તાલુકામાં સંપ્રદાયના પ્રયત્નો થકી આવેલ પરિવર્તનો વિશે જાણી શકાશે નહીં.
- પ્રસ્તુત સંશોધન ફક્ત બીએપીએસ સંપ્રદાય વિશે જાણવા પ્રયત્ન થયેલ છે તેથી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના અન્ય સંપ્રદાયો થકી થયેલ કાર્યો વિશે જાણી શકાશે નહીં.

- પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ફક્ત શૈક્ષણિક,આર્થિક અને વ્યસનની બાબત લેવામાં આવી છે. જેથી સંપ્રદાયના પ્રયત્નો થકી યુવાનોમાં આવેલ અન્ય પરિવર્તનો વિશે જાણી શકાશે નહીં.
- પ્રસ્તુત સંશોધનમાં તમામ યુવાનોની વાત હોવાથી શિક્ષિત યુવાન કે અશિક્ષિત યુવાનોમાં થયેલ અલગ અલગ પરિવર્તનો તપાસી શકાશે નહીં.
- પ્રસ્તુત સંશોધનમાં બીએપીએસ સંપ્રદાય કે જે હિન્દુ ધર્મને વરેલો છે. તેના સિવાય અન્ય ધર્મના સંપ્રદાયો દ્વારા કરવામાં આવેલ કાર્યો થકી થયેલા પરિવર્તનો તપાસી શકાશે નહીં.

સંશોધન અભ્યાસના તારણો:

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના હિંમતનગર તાલુકામાં બીએપીએસ સંપ્રદાય સાથે જોડાયેલા કુલ ૫૦ યુવાનોને ઉત્તરદાતા તરીકે પસંદગી કરવામાં આવી છે. તેઓ પાસેથી મળતી માહિતીના તારણો નીચે મુજબ છે.

- પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ૬૦% ઉત્તરદાતાઓ ૨૫ થી ૩૫ વર્ષની વય જૂથના છે. ૪૦% ઉત્તરદાતાઓ ૩૫ થી ૪૫ વર્ષની વયજૂથના છે.
- પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ૧૦૦% ઉત્તરદાતાઓ હિન્દુ ધર્મના છે.
- પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ૬૭% ઉત્તરદાતાઓ જનરલ કેટેગરીના છે. ૨૫% ઉત્તરદાતાઓ ઓબીસી કેટેગરીના છે. ૮% ઉત્તરદાતાઓ અનુસૂચિત જાતિના છે.
- પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ૮૮% ઉત્તરદાતાઓ પરણિત છે. તથા ૧૨% ઉત્તરદાતાઓ અપરણિત છે.
- ઉત્તરદાતાઓની અભ્યાસની વિગતો મેળવતા જાણવા મળ્યું કે ૨૨% ઉત્તરદાતાઓએ HSC સુધીનો અભ્યાસ કરેલ છે. જ્યારે ૬૨% ઉત્તરદાતાઓ સ્નાતક તથા B.ed નો અભ્યાસ કરેલ છે. જ્યારે ૧૬% ઉત્તરદાતાઓ અનુસ્નાતકથી ઉપરની પદવી ધરાવે છે.
- ઉત્તરદાતાઓની કામની વિગતો તપાસતા માલુમ પડ્યું કે, ૬૬% ઉત્તરદાતાઓ નોકરી સાથે સંકળાયેલા છે. તથા ૧૮% ઉત્તરદાતાઓ ખેતી સાથે સંકળાયેલા છે. ૧૬% ઉત્તરદાતાઓનો અભ્યાસ ચાલુ છે.
- ૭૨% યુવાનો વિભક્ત કુટુંબમાં રહે છે. ૨૮% યુવાનો સંયુક્ત કુટુંબમાં રહે છે.
- તમે ચાલો આદર્શ બનીએ અથવા ઈન્ટીગ્રેટેડ પર્સનાલિટી ડેવલપમેન્ટ કોર્સ પ્રોગ્રામ વિશે જાણો છો? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ૮૮% ઉત્તરદાતાએ 'હા' માં જવાબ આપ્યો તથા ૧૦% ઉત્તરદાતાએ 'ના' મા જવાબ આપ્યો તથા ૨% ટકા ઉત્તરદાતા પ્રસ્તુત કાર્યક્રમ વિશે જાણતા નથી. જો ' હા ' તો પ્રસ્તુત કાર્યક્રમ થકી તેમના જીવનમાં સામાજિક જાગૃતિ વિકસી છે, જેના જવાબમાં ૯૮% ઉત્તરદાતા દ્વારા હકારાત્મક પ્રતિસાદ જોવા મળ્યો.

પ્રસ્તુત પ્રોગ્રામ થી યુવાનોમાં સંસ્કાર સંશોધન થયું છે જેના પ્રત્યુતરમાં ૯૯% મહત્તમ યુવાનોએ હકારાત્મક પ્રતિસાદ આપ્યો.

- ઉત્તરદાતા પૈકી ૩૩% ઉત્તરદાતા વ્યસન કરતાં જોવા મળ્યા. તથા ૬૭% ઉત્તરદાતા વ્યસન કરતાં નથી.

બીએપીએસ સંપ્રદાય સંચાલિત વ્યસનમુક્તિ અભિયાન થકી યુવાનોમાં વ્યસનનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે? પ્રસ્તુત પ્રશ્નમાં મહત્તમ યુવાનો ૯૭% યુવાનો વ્યસન મુક્ત થયેલા જોવા મળ્યા.

વ્યસનમુક્તિ અભિયાન થકી ૯૭% યુવાનોમાં સ્વાસ્થ્ય અને જીવનશૈલીમાં હકારાત્મક સુધારો આવ્યો.

- બીએપીએસ સંપ્રદાયમાં જોડાયા બાદ ૯૨% યુવાઓમાં શૈક્ષણિક પ્રગતિ જોવા મળી.
- બીએપીએસ સંપ્રદાયમાં જોડાયા બાદ ૫૨% યુવાઓમાં વ્યવસાયિક પ્રગતિ જોવા મળી. ૪૮% યુવાઓ દ્વારા નવો વ્યવસાય શરૂ કરવામાં આવ્યો.
- બીએપીએસ સંપ્રદાય દ્વારા લેવામાં આવતી સત્સંગ શિક્ષણ પરીક્ષા થી ૯૬% ઉત્તરદાતા પરિચિત હતા. જ્યારે ૪% ઉત્તરદાતા પ્રસ્તુત પરીક્ષા અજાણ હતા.

જ્યારે પ્રસ્તુત પરીક્ષા થકી ૯૪% યુવાનોમાં ધાર્મિક જ્ઞાનનો વધારો જોવા મળ્યો.

- બીએપીએસ સંપ્રદાયમાં જોડાયેલા ૯૨% વિદ્યાર્થીઓ સ્ટડી સર્કલ પ્રોગ્રામમાં ભાગ લે છે. ભાગ લીધેલા વિદ્યાર્થીઓ પૈકી ૯૫% વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિક ક્ષમતામાં વધારો જોવા મળ્યો.
- બીએપીએસ સંપ્રદાયમાં જોડાયા બાદ તથા સંત સમાગમથી ૯૪% યુવાઓના અંગત જીવનમાં હકારાત્મક પ્રભાવ જોવા મળ્યો.
- બીએપીએસ સંપ્રદાયમાં જોડાયા બાદ તથા ધાર્મિક આધ્યાત્મિક ભાવના થકી ૯૨% યુવાઓની માનસિક વિચારસરણીમાં હકારાત્મક પ્રભાવ જોવા મળ્યો.

ઉપસંહાર:

પ્રસ્તુત અભ્યાસ દરમિયાન યાદચ્છિક નિદર્શન પધ્ધતી ધ્વારા બીએપીએસ સંપ્રદાયમાં જોડાયેલા 50 યુવાનો સાથે પ્રશ્નોત્તરી અને રૂબરૂ મુલાકાતને આધારે તથા તેના આધારે પ્રાપ્ત થયેલ તારણો પરથી એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે સાબરકાંઠા જિલ્લાના હિંમતનગર તાલુકાના બીએપીએસ સંપ્રદાયમાં જોડાયેલા યુવાનોમાં ધાર્મિક,આધ્યાત્મિક,આર્થિક,સામાજિક તથા શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે ખૂબ સારી પ્રગતિ જોવા મળી. મહત્તમ યુવાનોમાં વ્યસનનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઘટતું જોવા મળ્યું. મહત્તમ યુવાનો ખૂબ જ ઉત્સાહભેર બીએપીએસ સંપ્રદાયના કાર્યક્રમોમાં ભાગ લે છે. બીએપીએસ સંપ્રદાયમાં જોડાયા પછી તથા સંત સમાગમ થકી યુવાનોની વૈચારિક શક્તિમાં ખૂબ જ હકારાત્મક

પરિણામ જોવા મળ્યું. પ્રમુખસ્વામી મહારાજ તથા મહંતસ્વામી મહારાજનું જીવન તથા તેમના કાર્યોનો ખૂબ જ ઉંડો પ્રભાવ ઉત્તરદાતા યુવાનોમાં જોવા મળ્યો.

પ્રસ્તુત સંશોધન માટે મદદરૂપ થનાર તમામ ઉત્તરદાતાઓનો ખુબ ખુબ આભાર. તથા વંદનીય મારા માર્ગદર્શકશ્રી ડૉ. સરમણભાઈ સોલંકી સરનો હૃદયપૂર્વક આભાર.

સંદર્ભસૂચિ:

- *ચંદ્રિકા રાવલ (૨૦૧૦) જેન્ડર અને સમાજ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ,*
- *ચંદ્રિકા રાવલ, શૈલજા ધ્રુવ (૨૦૧૨) ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓનો સામાજિક દરજ્જો, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.*
- *ચંદ્રિકા રાવલ, શૈલજા ધ્રુવ (૨૦૧૩) સ્ત્રીઓ અને સમાજ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.*
- *કલ્પના શાહ (૧૯૮૯) સ્ત્રીનો બદલાતો દરજ્જો અને ભૂમિકા, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.*
- *હસમુખ પટેલ (૧૯૭૩) સામજિક સમસ્યાઓ, રચના પ્રકાશન, અમદાવાદ.*
- *નિરા દેસાઈ (૧૯૬૩) ભારતમાં સ્ત્રીઓનો પલટાતો દરજ્જો, આર.આર. શેઠ કંપની, મુંબઈ.*
- *વિમલ શાહ (૧૯૮૮) સંશોધન અહેવાલ લેખન, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.*
- *વિમલ શાહ (૧૯૯૦) સંશોધન ડિઝાઈન, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.*

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

સ્વિમિંગ અને યોગની તાલીમી કાર્યક્રમ દ્વારા સ્નાયુ સહનશક્તિ પર થતી અસરનો અભ્યાસ વિષયપાત્રોની પસંદગી

રાહુલકુમાર આર. મકવાણા
(પીએચ.ડી. સ્કોલર)સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.
ડૉ. મયુરધ્વજસિંહ સી. જાડેજા
(આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર)

ABSTRACT :

આ સંશોધન અભ્યાસનો હેતુ સ્વિમિંગ અને યોગની તાલીમી કાર્યક્રમ દ્વારા સ્નાયુ સહનશક્તિ પર થતી અસરનો અભ્યાસ વિષયપાત્રોની પસંદગી કર્યો હતો. આ સંશોધન અભ્યાસ મોરબી જિલ્લાના ત્રણ તાલુકા પુરતો મર્યાદિત હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં મોરબી જિલ્લાના ત્રણ તાલુકા અને એક તાલુકાની બે સ્કૂલ એવી ત્રણ તાલુકાની છ સ્કુલના વિદ્યાર્થીઓને વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ સંશોધન અભ્યાસમાં 14 થી 18 વર્ષની વયજૂથ ધરાવતા સ્વિમિંગ જાણતા કુલ 90 વિદ્યાર્થી ભાઈઓ પુરતો મર્યાદિત રાખવામાં આવ્યો હતો.. આ સંશોધન અભ્યાસમાં 30 વિદ્યાર્થીઓને સ્વિમિંગ તાલીમ જૂથમાં અને 30 વિદ્યાર્થીઓને યોગ તાલીમ જૂથમાં અને 30 વિદ્યાર્થીઓને નિયંત્રિત જૂથમાં એમ ત્રણ જૂથ પાડવામાં આવ્યા હતા. માપનના ધોરણમાં સ્નાયુ સહનશક્તિનું માપન શયનોત્થાન કસોટી દ્વારા કરવામાં આવ્યુ હતુ. પ્રાયોગિક જૂથ અને નિયંત્રિત જૂથની પ્રાપ્ત કરેલ માહિતી પર વિચરણ, સહવિચરણ પૃથક્કરણ (ANCOVA) લાગુ પાડી 0.05 કક્ષાએ સાર્થકતા ચકાસવામાં આવી હતી. જેનું તારણ આ પ્રમાણે જોવા મળ્યુ હતુ. પદ્ધત્તિસરના 12 અઠવાડિયાના સ્વિમિંગ તાલીમ અને યોગ તાલીમ કાર્યક્રમથી પસંદ થતા વિષયપાત્રોની સ્નાયુ સહનશક્તિમાં નોંધપાત્ર સુધારો જોવા મળ્યો હતો.

પ્રસ્તાવના

માનવ જીવનની પ્રગતિમાં સંશોધનોનાં મૂળ રહેલાં છે. માનવ જેમ પ્રગતિ કરતો ગયો તેમ તેમ પોતાની આસપાસના વિશ્વને જાણવાની પ્રવૃત્તિ કરતો ગયો છે. આદિમાનવના જીવનથી અત્યારના અર્વાચીન માનવનું સર્જન એ સંશોધનને આભારી છે. પ્રાચીનકાળમાં વહેમ અને કેટલીક પરંપરાગત રૂઢીઓને જ્ઞાનમાં ધપાવવામાં આવતી હતી. ક્રમશઃ માનવ સંશોધન દ્વારા તેમાંથી બહાર આવતો ગયો અને વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન તરફ ઢળતો ગયો. આ વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન એજ સંશોધનનું મૂળ છે. માનવે આરંભથી જ પ્રવૃત્તિને અને વિશ્વને સમજવાની કોશિશ કરી. વિશ્વમાં ઠેર ઠેર પડેલી સંબંધિત તેની નજરે પડી આ સંબંધિતામાં રહેલા કાર્ય કારણને તેણે શોધી કાઢ્યું અને પરિણામે વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની શરૂઆત થઈ.

રમત એ પ્રાણમાત્રની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે. નાનાં-મોટાં દરેક બાળકને રમત પ્રત્યે સ્વાભાવિક પ્રેમ હોય છે. શાળામાં નાની મોટી રીસેસમાં નજર કરીશું તો બાળકો સ્થળની અનુકૂળતા પ્રમાણે જુદા જુદા સમૂહોમાં અનેકવિધ રમત પ્રવૃત્તિમાં મગ્ન માલુમ પડશે. રજાના દિવસોમાં રસ્તાઓ ઉપર કે પોળની સાંકડી ગલીઓમાં કે મેદાનો ઉપર બાળકો રમતાં જોવા મળે છે. બાળકોને રમવા માટે કહેવું પડતું નથી કે તેમને રમત શીખવવાની જરૂર પડતી નથી.

રમત બાળકની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે. માનવ માત્ર જ નહિ પરંતુ નીચલી કોટિનાં પ્રાણીઓ પણ દોડવા, કૂદવા અને પીછો પકડવાની પ્રવૃત્તિઓ કરતાં માલુમ પડે છે. નાનાં મોટાં કુરકુરિયાં તથા બિલાડીનાં બચ્ચાં એકબીજા સાથે બાથંબાથી અને દોડાદોડી કરે છે. વાંદરાંનાં બચ્ચાં કૂદાકૂદ કરે છે. આ બધામાંથી સજીવ પ્રાણીઓ પોતાની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓને સંતોષે છે.

તરવાની વિદ્યાનો ઉપયોગ જ્યારથી હરિફાઈની રમતો તરીકે થવા લાગ્યો ત્યારથી ઝડપી ગતિથી તરવા તરફ મુખ્ય ધ્યાન કેન્દ્રીત થયું છે. આથી કેટલાંકને એમ પણ જરૂર લાગે કે આ વિદ્યા જે ખરેખર તો બહુજન સમુદાય માટે એક ઉપકારક વ્યાયામ છે અને જેનામાં આનંદ પ્રમોદ કરતા શરીર અને મનને એકીસાથે હલકુ ફુલ જેવું કરી તંદુરસ્તી અને સ્વાસ્થ્યતા બક્ષવાની ખરી શક્તિ છે. આજે કેવળ ઝડપી ગતિથી તરવાની હરિફવૃત્તિને જ પ્રાધાન્ય અપાય છે.

આજે યોગએ ફક્ત ભારતમાં જ નહીં પરંતુ સમગ્ર વિશ્વમાં ખૂબ જ નામના મેળવી છે. યોગ દ્વારા વ્યક્તિ પોતાની શારીરિક – માનસિક સમતુલાનો વિકાસ ખૂબ જ સારી રીતે કરી શકે છે. "શરીર માધ્યમ ખલુ ધર્મ સાધનમ્" યોગ માધ્યમ દ્વારા શરીરને નમનીયતા, ચપળતા, જેવા શારીરિક ક્ષમતાનાં ઘટકો ઉપરાંત વ્યક્તિના માનસિક અને આધ્યાત્મિક પાસાઓનો પણ વિકાસ કરે છે. જેથી વ્યક્તિ તનાવમુક્ત રહે છે. આજે યોગની શિબિર, યોગવર્ગો ઠેરઠેર જોવા મળે છે. તેથી એ સાબિત થાય છે કે યોગ એ તંદુરસ્ત સ્વાસ્થ્ય માટેનું આધારભૂત પરિબળ કહીએ તો તેમાં કઈ ખોટું નથી.

નમનીયતા એ જીવનનો ખૂબ જ જરૂરી ભાગ છે. સામાન્ય માણસ હોય તો પણ તેનું દરરોજ કાર્ય કરતો હોય ત્યારે નમનીયતાના ગુણના પરિણામરૂપ પડી જઈને તેના શક્ય અકસ્માતને દૂર રાખે છે. ખેલકૂદની તમામ રમતોમાં સફળતા માટે ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળી નમનીયતા જરૂરી છે. તેની વ્યાપક માન્યતા છે. ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળી નમનીયતા શક્તિનું ખર્ચ ઘટાડે છે. અને પ્રતિકારક શક્તિ પણ ઓછી ખર્ચાય છે. જે કોઈપણ ખેલાડીની ગતિમાં દોડવાની ક્રિયાને બળવત્તર બનાવે છે.

અભ્યાસનો હેતુઃ

આ સંશોધન અભ્યાસનો હેતુ સ્વિમિંગ અને યોગની તાલીમી કાર્યક્રમ દ્વારા સ્નાયુ સહનશક્તિ પર થતી અસરનો અભ્યાસ વિષયપાત્રોની પસંદગી કર્યો હતો.

વિષયપાત્રોની પસંદગીઃ

આ સંશોધન અભ્યાસ મોરબી જિલ્લાના ત્રણ તાલુકા પુરતો મર્યાદિત હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં મોરબી જિલ્લાના ત્રણ તાલુકા અને એક તાલુકાની બે સ્કૂલ એવી ત્રણ તાલુકાની છ સ્કુલના વિદ્યાર્થીઓને વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ સંશોધન અભ્યાસમાં 14 થી 18 વર્ષની વયજૂથ ધરાવતા સ્વિમિંગ જાણતા કુલ 90 વિદ્યાર્થી ભાઈઓ પુરતો મર્યાદિત રાખવામાં આવ્યો હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં 30 વિદ્યાર્થીઓને સ્વિમિંગ તાલીમ જૂથમાં અને 30 વિદ્યાર્થીઓને યોગ તાલીમ જૂથમાં અને 30 વિદ્યાર્થીઓને નિયંત્રિત જૂથમાં એમ ત્રણ જૂથ પાડવામાં આવ્યા હતા.

માપનના ધોરણો

ક્રમ	ચલાયમાન	કસોટી	માપન
1	સ્નાયુ સહનશક્તિ	શયનોત્થાન	સંખ્યા

અભ્યાસની યોજના

આ સંશોધન અભ્યાસમાં યાદૃચ્છિક પદ્ધતિથી 20 વિષયપાત્રોની પસંદગી કરવામાં આવ્યા હતા. સ્વિમિંગ તાલીમ જૂથમાં 30, યોગ તાલીમ જૂથમાં 30 અને નિયંત્રિત જૂથમાં 30 વિષયપાત્રો રાખવામાં આવ્યા હતા. દરેક જૂથ પર શારીરિક યોગ્યતા અને શરીરશાસ્ત્રના ઘટકોની પૂર્વ કસોટી લેવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ સ્વિમિંગ તાલીમ જૂથને સ્વિમિંગ અને યોગ તાલીમ જૂથને યોગની તાલીમ 12 અઠવાડિયા સુધી આપવામાં આવી હતી અને નિયંત્રિત જૂથને તાલીમથી મુક્ત રાખવામાં આવ્યુ હતુ. તાલીમ કાર્યક્રમ પૂર્ણ થયા બાદ ત્રણેય જૂથો પર શારીરિક યોગ્યતા અને શરીરશાસ્ત્ર વિષયક પાસાઓની ઉત્તર કસોટી લેવામાં આવી હતી.

આંકડાકીય પ્રક્રિયા

પ્રાયોગિક જૂથ અને નિયંત્રિત જૂથની પ્રાપ્ત કરેલ માહિતી પર વિચરણ, સહવિચરણ પૃથક્કરણ (ANCOVA) લાગુ પાડી 0.05 કક્ષાએ સાર્થકતા ચકાસવામાં આવી હતી.

અભ્યાસના પરિણામોઃ

સારણી - 1

સ્નાયુ સહનશક્તિ કસોટી દેખાવના બે પ્રાયોગિક અને એક નિયંત્રિત જૂથનું વિચરણ સહ વિચરણ પૃથક્કરણ

કસોટી	જૂથ			વિચરણ સહવિચરણ પૃથક્કરણ				
	સ્વિમિંગ તાલીમ	યોગ તાલીમ	નિયંત્રિત	વર્ગોનો સરવાળો (SS)		સ્વતંત્ર માત્રા *(df)*	મધ્યક વિચરણ (MSS)	*F*
પૂર્વ કસોટી મધ્યક	22.233	22.233	21.833	A	3.200	2	1.600	0.354
				W	392.900	87	4.516	
અંતિમ કસોટી મધ્યક	25.600	25.667	21.433	A	352.867	2	176.433	39.035*
				W	393.233	87	4.520	
સુધારેલ મધ્યક	25.508	25.575	21.617	A	305.661	2	152.831	63.410*
				W	207.277	86	2.410	

***સાર્થકતાનું ધોરણ 0.05 કક્ષાએ *'F'* = 0.05 (2, 87) = 3.101 & (2, 86) = 3.103**

ઉપરોક્ત સારણી - 1માં પૂર્વ કસોટી અને અંતિમ કસોટીના મધ્યકો અને સહ વિચરણ પૃથક્કરણ *'F'* ની બધીજ આંકડાકીય માહિતી દર્શાવેલ છે. તે પ્રમાણે સ્નાયુ સહનશક્તિ કસોટી દેખાવના પૂર્વ કસોટીના મધ્યકો (સ્વિમિંગ તાલીમ જૂથ = 22.233, યોગ તાલીમ જૂથ = 22.233, નિયંત્રિત જૂથ = 21.833) નો *'F'* રેશિયો 0.354 જોવા મળેલ હતો. જેને ટેબલ વેલ્યુ સાથે સરખાવતા (3.101) 0.05 કક્ષાએ સાર્થક થયેલો જોવા મળેલ ન હતો. જેથી પ્રાયોગિક જૂથ અને નિયંત્રિત જૂથમાં વિષયપાત્રોનું વિભાજન સફળ રહ્યું.

ત્રણેય જૂથની અંતિમ કસોટીના મધ્યકો (સ્વિમિંગ તાલીમ જૂથ = 25.600, યોગ તાલીમ જૂથ = 25.667, નિયંત્રિત જૂથ = 21.433) નો *'F'* રેશિયો 39.035 જોવા મળેલ હતો. જેને ટેબલ વેલ્યુ સાથે સરખાવતા (3.101) 0.05 કક્ષાએ સાર્થક થયેલો જોવા મળેલ હતો. તેથી આપવામાં આવેલ તાલીમથી વિષયપાત્રોના દેખાવમાં સાર્થક કક્ષાએ સુધારો થયેલ સાબિત થાય છે. ઉપરાંત સુધારેલા મધ્યકોનો *'F'* રેશિયો 63.410 જોવા મળેલ હતો. જેને ટેબલ વેલ્યુ સાથે સરખાવતા (3.103) 0.05 કક્ષાએ સાર્થક થયેલો જોવા મળેલ હતો. *'F'* રેશિયો દ્વારા સુધારેલ મધ્યકો વચ્ચે જોવા મળેલ ત્રણેય જૂથોનો તફાવત સાર્થક થાય છે. સુધારેલ અંતિમ મધ્યકોની વચ્ચેના તફાવતોની સાર્થકતા જોવા માટે અને સ્વિમિંગ તાલીમ જૂથ તથા યોગ તાલીમ જૂથમાં કયા જૂથને પ્રાયોગિક માવજત વધુ અસરકારક રહી છે તે તપાસવા માટે સુધારેલા મધ્યકો વચ્ચેના ક્રાંતિક તફાવતની સાથે સાર્થકતા તપાસવામાં આવી હતી. જે સારણી – 2માં દર્શાવેલ છે.

સારણી - 2

સ્નાયુ સહનશક્તિ કસોટી દેખાવના બે પ્રાયોગિક અને એક નિયંત્રિત જૂથના મધ્યકો વચ્ચેનો ક્રાંતિક તફાવત દર્શાવતી સારણી

મધ્યક			મધ્યક તફાવત	ક્રાંતિક તફાવત
સ્વિમિંગ તાલીમ	યોગ તાલીમ	નિયંત્રિત		
25.508	25.575		0.067	0.796
25.508		21.617	3.891*	
	25.575	21.617	3.958*	

***સાર્થકતાનું ધોરણ 0.05 કક્ષાએ**

ઉપરોક્ત સારણી - 2માં યોગ તાલીમ જૂથમાં ખુબજ સાર્થક (3.958) કક્ષાએ સુધારો જોવા મળેલ હતો. ત્યારબાદ સ્વિમિંગ તાલીમ જૂથ (3.891) કક્ષાએ સુધારો દર્શાવે છે. સ્વિમિંગ તાલીમ જૂથ અને યોગ તાલીમ જૂથની પ્રાયોગિક માવજતમાં યોગ તાલીમ જૂથને આપવામાં આવેલ તાલીમની વધુ સાર્થક અસર જોવા મળી હતી. નિયંત્રિત જૂથની સરખામણીમાં બંને પ્રાયોગિક જૂથો સ્વિમિંગ તાલીમ જૂથ અને યોગ તાલીમ જૂથમાં પ્રાયોગિક માવજતની સાર્થક અસર જોવા મળતી હતી. બંને પ્રાયોગિક જૂથો વચ્ચે પ્રાયોગિક માવજતની સાર્થક અસર જોવા મળેલ ન હતી. પરંતુ નિયંત્રિત જૂથની તુલનામાં બંને પ્રાયોગિક જૂથ પર પ્રાયોગિક માવજતની અસર જોવા મળી હતી.

તારણઃ

- પદ્ધતિસરના 12 અઠવાડિયાના સ્વિમિંગ તાલીમ અને યોગ તાલીમ કાર્યક્રમથી પસંદ થતા વિષયપાત્રોની સ્નાયુ સહનશક્તિમાં નોંધપાત્ર સુધારો જોવા મળ્યો હતો.

સંદર્ભગ્રંથઃ

- *દવે, હર્ષદ, તરણ કળા, સપ્ટેમ્બર, અમદાવાદઃ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, 1974.*

- પટેલ, અંબાલાલ કે. અને અન્યો, શારીરિક શિક્ષણ સાધન કૌશલ્ય કલા, પ્રથમ આવૃત્તિ; અમદાવાદઃ ધવલ પ્રકાશન, 2000.
- પટેલ, આર. એસ., સંશોધનની પાયાની સંકલ્પનાઓ, સંશોધન હાથપોથી, અમદાવાદઃ ફેકલ્ટી ઓફ એજ્યુકેશન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, 2009.
- યોગ અભ્યાસક્રમ, નવી દિલ્હીઃ મિનિસ્ટ્રી ઓફ આયુષ, ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા, આયુષ ભવન, બી-બ્લોક, જીપીઓ કોમ્પ્લેક્ષ, આઈએનએ.
- રીપોર્ટ ઓફ ધ એઈટીન્થ સેશન ઓફ ધ ઈન્ટર નેશનલ ઓલિમ્પિક એકેડેમી એટ ઓલિમ્પિક, એથેન્સઃ હેલીનીક ઓલિમ્પિક કમીટી, 1979.
- વર્મા, પ્રકાશ જે., એ ટેક્ષબુક ઓન સ્પોર્ટસ સ્ટેટેસ્ટીક્સ, ગ્વાલિયર: વિનસ પબ્લિકેશન, 2000.

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

જ્ઞાનાત્મક વિકાસમાં કલા અને સંગીત શિક્ષણની ભૂમિકા

PRO.MANJUBEN H. PARMAR
SHREE SHARDAGRAM B.ED.COLLEGE-MANGROL

સારાંશ :-

કલા અને સંગીત શિક્ષણ જ્ઞાનાત્મક વિકાસમાં, સર્જનાત્મકતાને ઉત્તેજન આપવા, સમસ્યાનું નિરાકરણ, ભાવનાત્મક બુદ્ધિ અને વિવિધ જ્ઞાનાત્મક કૌશલ્યોમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. માત્ર પ્રશંસા ઉપરાંત, આ વિદ્યાશાખાઓ વિદ્યાર્થીઓને દ્રશ્ય કલા અને સંગીત બનાવવા, પ્રશંસા કરવા અને સમજવામાં સક્રિયપણે જોડે છે. તેમની કલ્પનાઓનું અન્વેષણ કરીને અને પોતાની જાતને વ્યક્ત કરીને, વિદ્યાર્થીઓ તેમની સર્જનાત્મક ક્ષમતાને સ્વીકારે છે. તદુપરાંત, કલા અને સંગીત શિક્ષણ સાંસ્કૃતિક જાગૃતિ, ભાવનાત્મક જોડાણમાં વધારો કરે છે અને જ્ઞાનાત્મક વૃદ્ધિમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપે છે. આ લેખ જ્ઞાનાત્મક વિકાસ પર કલા અને સંગીત શિક્ષણની બહુપક્ષીય અસરની શોધ કરે છે, જીવનની જટિલતાઓને નેવિગેટ કરવામાં સક્ષમ સારી ગોળાકાર વ્યક્તિઓને આકાર આપવામાં તેમની અનિવાર્ય ભૂમિકા પર ભાર મૂકે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : જ્ઞાનાત્મક વિકાસ, કલા અને સંગીત શિક્ષણ, સર્જનાત્મકતા અને સમસ્યાનું નિરાકરણ.

પરિચય કલા અને સંગીત, ભાષાને પાર કરવાની અને માનવ અભિવ્યક્તિના મૂળમાં પ્રવેશવાની તેમની જન્મજાત ક્ષમતા સાથે, લાંબા સમયથી માત્ર મનોરંજન અથવા સાંસ્કૃતિક અભિવ્યક્તિના માત્ર સ્વરૂપો તરીકે ઓળખાય છે. તેઓ મન અને ભાવનાને પોષવા માટે શક્તિશાળી વાહનો છે, અને જ્ઞાનાત્મક વિકાસમાં તેમની ભૂમિકા ગહન છે. આ અન્વેષણમાં, અમે જ્ઞાનાત્મક વૃદ્ધિ અને બૌદ્ધિક સુખાકારી પર કલા અને સંગીત શિક્ષણની પરિવર્તનકારી અસરનો અભ્યાસ કરીએ છીએ. પેઇન્ટબ્રશના સ્ટ્રોકઅથવા મેલોડીની નોંધોથી આગળ, અમે આ સર્જનાત્મક શિસ્તની રચનાત્મકતા, સમસ્યા હલ કરવાની ક્ષમતાઓ, ભાવનાત્મક બુદ્ધિ અને જ્ઞાનાત્મક કૌશલ્યોની શ્રેણીને કેવી રીતે આકાર આપે છે તે શોધી કાઢીએ છીએ. જેમ જેમ આપણે આ ચર્ચામાંથી પસાર થઈએ છીએ તેમ, અમે શીખવાની અને વૃદ્ધિના છુપાયેલા પરિમાણોને ઉજાગર કરીએ છીએ જે કલા અને સંગીત પ્રદાન કરે છે, સતત વિકસિત વિશ્વ [1-3] ની જટિલતાઓને નેવિગેટ કરવામાં સક્ષમ સારી ગોળાકાર વ્યક્તિઓને આકાર આપવામાં તેમની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા દર્શાવે છે. જ્ઞાનાત્મક વિકાસમાં કલા અને સંગીત શિક્ષણની ભૂમિકા બહુપક્ષીય અને

નોંધપાત્ર છે. કલા અને સંગીત બંને વિવિધ જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયાઓ અને કૌશલ્યોને સંલગ્ન કરે છે જે વ્યક્તિઓના એકંદર વિકાસ અને વિકાસમાં ફાળો આપે છે, ખાસ કરીને સર્જનાત્મકતા, સમસ્યાનું નિરાકરણ અને ભાવનાત્મકબુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં. જ્ઞાનાત્મક વિકાસમાં કલા અને સંગીત શિક્ષણની ભૂમિકાને લગતા મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે:

(a) ઉન્નત સર્જનાત્મકતા: કલા અને સંગીત શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ માધ્યમો દ્વારા પોતાને અભિવ્યક્ત કરવાની તકો પૂરી પાડીને સર્જનાત્મકતાને પ્રોત્સાહિત કરે છે. સર્જનાત્મકતામાં નવા વિચારો પેદા કરવા, વિવેચનાત્મક રીતે વિચારવું અને વિવિધ પરિપ્રેક્ષ્યોની શોધખોળનો સમાવેશ થાય છે.

(b) સુધારેલ સમસ્યા-નિરાકરણ કૌશલ્યો: કલાત્મક અને સંગીતની પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યસ્ત રહેવા માટે વ્યક્તિઓએ સમસ્યાઓ ઓળખવા અને ઉકેલવા, નિર્ણયો લેવા અને વિવિધ અભિગમો સાથે પ્રયોગ કરવાની જરૂર છે. આ સમસ્યા હલ કરવાની કુશળતા જીવનના અન્ય ક્ષેત્રોમાં વિસ્તરે છે.

(c) ઉન્નત અવકાશી કૌશલ્યો: ચિત્રકામ, ચિત્રકામ અને સંગીતનાં સાધનો વગાડવા જેવી પ્રવૃત્તિઓ અવકાશી જાગૃતિ અને દ્રશ્ય-અવકાશી કૌશલ્યોને સુધારી શકે છે. આ ગણિત અને વિજ્ઞાન જેવા વિષયોમાં ફાયદાકારક બની શકે છે.

(d) ઉન્નત મેમરી અને રિકોલ: સંગીત વાંચવાનું શીખવું, ગીતોને યાદ રાખવું અથવા વિઝ્યુઅલ આર્ટ તકનીકોને યાદ રાખવાથી મેમરી અને યાદ કરવાની ક્ષમતામાં વધારો થઈ શકે છે. આ કુશળતા શૈક્ષણિક વિષયો અને રોજિંદા જીવનમાં મૂલ્યવાન છે.

(e) ફાઈન મોટર સ્કિલ્સ: કળા અને સંગીતમાં ઘણી વાર દંડ મોટર કૌશલ્યોનો સમાવેશ થાય છે, જે ચોક્કસ હલનચલન અને સંકલન માટે નિર્ણાયક છે. નાના બાળકો માટે સારી મોટર કુશળતા વિકસાવવી ખાસ કરીને મહત્વપૂર્ણ હોઈ શકે છે.

(f) ભાવનાત્મક બુદ્ધિમાં વધારો: કલા અને સંગીત ભાવનાત્મક અભિવ્યક્તિ અને સમજણ માટે એક આઉટલેટ પ્રદાન કરે છે. કલા અને સંગીતની રચના અથવા અર્થઘટન વ્યક્તિઓને તેમની લાગણીઓને ઓળખવામાં અને તેનું સંચાલન કરવામાં તેમજ અન્ય લોકો સાથે સહાનુભૂતિ દર્શાવવામાં મદદ કરી શકે છે.

(g) સુધારેલ ધ્યાન અને ધ્યાન: કલા અને સંગીતમાં સંલગ્ન થવા માટે એકાગ્રતા અને ધ્યાનની જરૂર હોય છે, જે શિક્ષણશાસ્ત્ર સહિત જીવનના અન્ય પાસાઓમાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકે છે.

(h) ભાષા વિકાસ: સંગીત શિક્ષણ, ખાસ કરીને, ભાષાના વિકાસમાં વધારો કરી શકે છે, કારણ કે તેમાં તાલ, છંદ અને ધૂન જેવા તત્વોનો સમાવેશ થાય છે, જે ભાષાના સંપાદન અને અભિવ્યક્તિમાં મદદ કરી શકે છે.

(i) સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક સમજ: કલા અને સંગીત વિવિધ સંસ્કૃતિઓ અને ઐતિહાસિક સમયગાળામાં આંતરદૃષ્ટિ પ્રદાન કરે છે, સાંસ્કૃતિક જાગૃતિ અને વિશ્વ પરવ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યને પ્રોત્સાહન આપે છે. તાણ ઘટાડવું અને સુખાકારી: કલા અને સંગીત જેવી સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાથી તણાવ ઓછો થઈ શકે છે, આરામને પ્રોત્સાહન મળે છે અને એકંદર ભાવનાત્મક સુખાકારીમાં યોગદાન મળે છે.

(j) સામાજિક અને સહયોગી કૌશલ્યો: કલા અને સંગીતમાં મોટાભાગે જૂથ પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે, સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયા, ટીમ વર્ક અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે સહયોગને પ્રોત્સાહિત કરે છે, જે આવશ્યક જીવન કૌશલ્ય છે.

(k) આત્મવિશ્વાસમાં વધારો: કલાત્મક અથવા સંગીતના પ્રયત્નોમાં સફળતા હાંસલ કરવાથી આત્મસન્માન અને આત્મવિશ્વાસમાં વધારો થાય છે, જે જીવનના અન્ય પાસાઓ પર સકારાત્મક અસર કરી શકે છે.

(l) ક્રિટિકલ થિંકિંગ: કલા અને સંગીતનું વિશ્લેષણ અને અર્થઘટન કરવા માટે નિરીક્ષણ, વિશ્લેષણ અને મૂલ્યાંકન સહિત જટિલ વિચારસરણીની કુશળતા જરૂરી છે.

(m) ક્રોસ-ડિસિપ્લિનરી કનેક્શન્સ: કલા અને સંગીત અન્ય વિષયો સાથે જોડાઈ શકે છે, જેમ કે ઈતિહાસ, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન, આ વિષયોની વિદ્યાર્થીઓની સમજને સમૃદ્ધ બનાવે છે.

લિટરેચર રિવ્યુ

મેકકાર્થી એન્ડ ગોબલ (2002)માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, યુ.એસ.ની જાહેર શાળાઓમાં સંગીત શિક્ષણ શાળાનાબાળકોના સામાજિક, શારીરિક, નૈતિક અને બૌદ્ધિક વિકાસમાં સંગીતની ભૂમિકાને પ્રતિબિંબિત કરતા વિવિધ કાર્યાત્મક મૂલ્યો સાથે સંકળાયેલું હતું. તેમ છતાં, 1950 અને 1960 ના દાયકામાં સામાજિક વિકાસ, જેમાં શીત યુદ્ધ અને નાગરિક અધિકાર ચળવળનો સમાવેશ થાય છે, પ્રભાવશાળી સંગીત શિક્ષકો, જેમ કે એલન બ્રિટન, ચાર્લ્સ લિયોનહાર્ડ, બેનેટ રેઇમર અને અબ્રાહમ શ્વાડ્રોન, આ સ્થિતિથી અસંતુષ્ટ બની ગયા હતા. આ શિક્ષકોને લાગ્યું કે સંગીત શિક્ષણ માટેનો દાર્શનિક આધાર કાર્યાત્મક, સૌંદર્યલક્ષી, સમાજશાસ્ત્રીય, જ્ઞાનાત્મક અને પેરાક્સિયલ વિચારસરણીની શાળાઓમાં મૂળ હોવો જોઈએ. કોસ્ટા-જીઓમીના (1999) અભ્યાસમાં ચોથાથી છઠ્ઠા ધોરણ સુધીના વ્યક્તિગત પિયાનો પાઠો સાથે આપવામાં આવેલા (n = 63) અને (n = 54) ન અપાયેલા બાળકોના જ્ઞાનાત્મક વિકાસનું અવલોકન કરીને સંગીત અને જ્ઞાનાત્મક ક્ષમતાઓ વચ્ચેના સંબંધની શોધ કરવામાં આવી હતી. અભ્યાસની શરૂઆતમાં, બાળકોના બે જૂથો વચ્ચે જ્ઞાનાત્મક ક્ષમતાઓ, સંગીતની ક્ષમતાઓ, મોટર પ્રાવીણ્ય, આત્મસન્માન, શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓ અથવા પિયાનો અભ્યાસમાં રસમાં કોઈ તફાવત નહોતો. જો કે, એવું જાણવા મળ્યું હતું કે સારવારથી બાળકોના સામાન્ય અને અવકાશી જ્ઞાનાત્મક વિકાસને અસર થાય છે, જો કેઆવી અસરોની તીવ્રતા (ઓમેગા સ્કવેર્ડ) ઓછી હતી. Bugaj & Brenner (2011) એ સંશોધનને પ્રકાશિત કરે છે જે સૂચવે છે કે સંગીત અભ્યાસ જ્ઞાનાત્મક વિકાસ અને વાંચન તત્પરતા કુશળતાને અસર કરી શકે છે. ભાષા અને સંગીત વાંચવાનું શીખવા વચ્ચે સમાનતા નોંધવામાં આવી હતી, કારણ કે બંનેને ડાબેથી જમણે નોટેશન વાંચવું અને નોટેશનને ચોક્કસ અવાજમાં રૂપાંતરિત કરવું જરૂરી હતું.

ભાષાની પ્રક્રિયામાં વપરાતી શ્રાવ્ય પૃથ્થકરણ કૌશલ્યો પણ લયબદ્ધ, હાર્મોનિક અને મધુર ભેદભાવના સંગીતની સમજ માટે જરૂરી સમાન હોવાનું જણાયું હતું. સાહિત્યની સમીક્ષા જ્ઞાનાત્મક કામગીરી, અવકાશી-ટેમ્પોરલ

વિકાસ અને વાંચન કૌશલ્યો અને ધ્વન્યાત્મક જાગૃતિના વિકાસ પર સંગીત સૂચનાની અસર પર કેન્દ્રિત છે. તેમાં સંશોધન હેતુઓ માટે સૂચનાના પડકારો અને લાંબા ગાળાના અભ્યાસક્રમ કાર્યક્રમોના સંદર્ભમાં સંશોધન અભ્યાસની મુશ્કેલીઓ અંગે પણ ટૂંકમાં ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. શોરના (2010) લેખમાં પ્રારંભિક બાળપણના વિકાસ અને નાના બાળકો પર સંગીત સાંભળવું અને સંગીત પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા બંનેની અસર પર સંશોધનની તપાસ કરવામાં આવી છે.

વ્યવસ્થિત સમીક્ષાઓ લેખક અને વર્ષ સંશોધન ક્ષેત્ર કીવર્ડ્સ પદ્ધતિ નિષ્કર્ષ મેકકાર્થી અને ગોબલ (2002) યુએસ પબ્લિક સ્કૂલમાં સંગીત શિક્ષણનો ઈતિહાસ અને ફિલોસોફી સંગીત શિક્ષણ, કાર્યાત્મક મૂલ્યો, સામાજિક વિકાસ, દાર્શનિક આધાર, સૌંદર્યલક્ષી શિક્ષણ ઐતિહાસિક વિકાસ અને યુએસ સંગીતના શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલ જાહેર શાળાઓમાં પ્રભાવશાળી લોકોની અસંતોષની શોધ કરી. વીસમી સદીના મધ્યમાં. સંગીત શિક્ષણમાં વિધેયાત્મક, સૌંદર્યલક્ષી, સમાજશાસ્ત્રીય, જ્ઞાનાત્મક અને પેરાક્સિયલ વિચારોની શાળાઓમાં મૂળ ધરાવતા ફિલોસોફિકલ આધાર માટે હિમાયત કરી. CostaGiomi (1999) બાળકોમાં સંગીત અને જ્ઞાનાત્મક વિકાસ જ્ઞાનાત્મક ક્ષમતાઓ, સંગીત શિક્ષણ, અવકાશી વિકાસ, પિયાનો પાઠ બાળકોમાં અવલોકન કરેલ જ્ઞાનાત્મક વિકાસ વ્યક્તિગત પિયાનો પાઠ, જ્ઞાનાત્મક ક્ષમતાઓ, મોટર પ્રાવીણ્ય, આત્મસન્માન, અને શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓમાં તફાવતોનું વિશ્લેષણ, વ્યક્તિગત પિયાનો પાઠ પૂરા પાડવામાં આવેલ અને પૂરા પાડવામાં આવેલ નથી.

નાના પ્રભાવ કદ સાથે, સામાન્ય અને અવકાશી જ્ઞાનાત્મકવિકાસ પર પિયાનો પાઠની અસરને પ્રકાશિત કરી. Bugaj & Brenner (2011) સંગીત અભ્યાસ અને જ્ઞાનાત્મક વિકાસ, વાંચન તત્પરતા કૌશલ્ય સંગીત અભ્યાસ, જ્ઞાનાત્મક વિકાસ, વાંચન તત્પરતા, શ્રાવ્ય વિશ્લેષણ કૌશલ્યો વર્તમાન સંશોધનની સમીક્ષા કરેલ જે જ્ઞાનાત્મક વિકાસ અને વાંચન તત્પરતા કૌશલ્યો પર સંગીત અભ્યાસની અસર સૂચવે છે, ભાષા અને સંગીત વાંચવાનું શીખવા વચ્ચે સમાનતા પર ભાર મૂકે છે. જ્ઞાનાત્મક કાર્યક્ષમતા, અવકાશી ક્ષણિક વિકાસ અને વાંચન કૌશલ્યો વધારવામાં સંગીત સૂચનાના મહત્વ પર ભાર મૂક્યો. શોર (2010) પ્રારંભિક બાળપણનો વિકાસ અને સંગીતના અનુભવો પ્રારંભિક બાળપણનો વિકાસ, સંગીતનો અનુભવ, જ્ઞાનાત્મક વિકાસ, સાહિત્ય સમીક્ષા પ્રારંભિક બાળપણના વિકાસ અને સંગીત સાંભળવાની અસર અને વ્યાપક સાહિત્ય સમીક્ષા દ્વારા નાના બાળકો પર સંગીત પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગીદારી પર સંશોધન કરેલ સંશોધન. સૂચવ્યું કે વિકાસલક્ષી પ્રતિભાવશીલ અને અનુક્રમિક સંગીત અનુભવ બાળ વિકાસને હકારાત્મક રીતે અસર કરી શકે છે, જે ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળા પ્રારંભિક બાળપણના શૈક્ષણિક વાતાવરણની જેમ.

કલા અને સંગીત શિક્ષણને સમજવું કલા અને સંગીત શિક્ષણ, શૈક્ષણિક લેન્ડસ્કેપના મૂળભૂત ઘટકો, સર્જનાત્મકતા, સ્વ-અભિવ્યક્તિ, સાંસ્કૃતિક જાગૃતિ અને જ્ઞાનાત્મક વિકાસને પોષવાના હેતુથી વિભાવનાઓ અને લક્ષ્યોની સમૃદ્ધ ટેપેસ્ટ્રીનો સમાવેશ કરે છે. આ વિદ્યાશાખાઓ વિદ્યાર્થીઓને દ્રશ્ય કલા, સંગીત અને તેમની સાથે આવતી સાંસ્કૃતિક અભિવ્યક્તિઓની રચના, પ્રશંસા અને સમજણમાં સક્રિયપણે સામેલ કરીને માત્ર પ્રશંસાથી આગળ

વધે છે. ઐતિહાસિક રીતે, કલા અને સંગીત માનવ સમાજમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે, જે સંચાર, સાંસ્કૃતિક રજૂઆત અને વાર્તા કહેવાની રીતો તરીકે સેવા આપે છે. કલા અને સંગીત શિક્ષણ આ પ્રસિદ્ધ વારસા પર આધારિત છે, જે વિદ્યાર્થીઓને આ વિદ્યાશાખાઓના કાયમી મહત્વ સાથે જોડે છે. કલા અને સંગીત શિક્ષણનું કેન્દ્રિય ધ્યેય વિદ્યાર્થીઓમાં સર્જનાત્મકતા પ્રજ્વલિત કરવાનો છે. તેમને તેમની કલ્પનાઓનું અન્વેષણ કરવા, મૌલિક વિચારો ઉત્પન્ન કરવા અને કલાત્મક અને સંગીતના માધ્યમો દ્વારા પોતાને અભિવ્યક્ત કરવા પ્રોત્સાહિત કરીને, આ વિદ્યાશાખાઓ વ્યક્તિઓને તેમની સર્જનાત્મક ક્ષમતાને સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારવા માટે સશક્ત બનાવે છે. તદુપરાંત, કલા અને સંગીત શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ પરંપરાઓ અને કલા સ્વરૂપોથી પરિચિત કરીને સાંસ્કૃતિક જાગૃતિને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ મુલાકાતો દ્વારા, વિદ્યાર્થીઓ માત્ર વિવિધ સંસ્કૃતિઓ માટે ઊંડી કદર જ નહીં પરંતુ આંતર-સાંસ્કૃતિક સમજ અને આદર પણ વિકસાવે છે. ભાવનાત્મક જોડાણ એ કલા અને સંગીતની બીજી ઓળખ છે.

શિક્ષણ આ વિદ્યાશાખાઓમાં ગહન લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરવાની અને વ્યક્તિઓને તેમની લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા માટેનું સાધન પ્રદાન કરવાની શક્તિ છે, જે તેમને ભાવનાત્મક શોધ અને સ્વ-અભિવ્યક્તિ માટે અમૂલ્ય સાધનો બનાવે છે. લાગણીઓના ક્ષેત્રની બહાર, કલા અને સંગીત શિક્ષણ જ્ઞાનાત્મક વિકાસમાં નોંધપાત્ર રીતે ફાળો આપે છે. તેઓ જ્ઞાનાત્મક કૌશલ્યો અને પ્રક્રિયાઓના સ્પેક્ટ્રમમાં વધારો કરે છે, જેમાં સર્જનાત્મકતા, સમસ્યાનું નિરાકરણ, યાદશક્તિ, ભાવનાત્મક બુદ્ધિ અને વિવેચનાત્મક વિચારસરણીનો સમાવેશ થાય છે. સારમાં, કલા અને સંગીતમાં વ્યસ્તતા જ્ઞાનાત્મક વૃદ્ધિને સક્રિય રીતે ઉત્તેજીત કરીને નિષ્ક્રિય શિક્ષણથી આગળ વધે છે. નિર્ણાયક રીતે, કલા અને સંગીત શિક્ષણ હાથ પરના શીખવાના અનુભવો પર ભાર મૂકે છે. તેઓ વિદ્યાર્થીઓને આ વિદ્યાશાખાઓની ઊંડી સમજણ અને પ્રશંસાને ઉત્તેજન આપતા, કલા અને સંગીત સાથે સક્રિયપણે રચના કરવા અને તેમાં જોડાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

કલા શિક્ષણમાં ચિત્ર, ચિત્ર, શિલ્પ, અને ડિજિટલ માધ્યમો અને સંગીત શિક્ષણમાં વગાડવા, ગાયન, કંપોઝિંગ અને સંગીત સિદ્ધાંત જેવા વિવિધ માધ્યમો સાથે, વિદ્યાર્થીઓ તેમની રુચિઓ અને પ્રતિભાઓને અન્વેષણ કરવા માટે અક્ષાંશ ધરાવે છે. આ શૈક્ષણિક વિદ્યાશાખાઓ વિવિધ શૈક્ષણિક વિષયો સાથે પણ છેદે છે, આંતરશાખાકીય જોડાણો માટે પરવાનગી આપે છે જે વિદ્યાર્થીઓની વિવિધ વિષયોની સમજને વધારે છે. તદુપરાંત, કળા અને સંગીત શિક્ષણ કળા માટેજીવનભરની પ્રશંસા જગાવે છે. તેઓ સુનિશ્ચિત કરે છે કે વિદ્યાર્થીઓ વધુ સાંસ્કૃતિક રીતે સમૃદ્ધ સમાજમાં યોગદાન આપીને તેમના જીવનભર કલાત્મક અને સંગીતના અનુભવો સાથે જોડાતા રહે છે અને તેનો આનંદ મેળવે છે. શૈક્ષણિક માળખામાં, કલા અને સંગીત શિક્ષણ પણ સમાવેશીતા અને સુલભતા પર ભાર મૂકે છે, જે તમામ પૃષ્ઠભૂમિ અને ક્ષમતાઓના વિદ્યાર્થીઓને સમાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે [4-6]. તેઓ વ્યક્તિગત સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ માટે તકો પ્રદાન કરે છે જ્યારે સહયોગી અનુભવોને પ્રોત્સાહિત કરે છે, વિદ્યાર્થીઓને પ્રોજેક્ટ્સ પર સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવા અને જૂથ પ્રદર્શન અથવા કલા પ્રદર્શનોમાં ભાગ લેવા સક્ષમ બનાવે છે. સારમાં, કલા અને સંગીત શિક્ષણ એ

માત્ર અભ્યાસેતર અભ્યાસો નથી; તેઓ સર્વગ્રાહી શિક્ષણના અનિવાર્ય ઘટકો છે. તેઓ વિદ્યાર્થીઓને તેમની સર્જનાત્મકતાનું સંવર્ધન કરવા, સાંસ્કૃતિક વિવિધતાને સ્વીકારવા અને જ્ઞાનાત્મક અને ભાવનાત્મક કૌશલ્યો વિકસાવવા માટે સશક્ત બનાવે છે જે વ્યક્તિગત વિકાસ, આજીવન શિક્ષણ અને તેમની આસપાસના વિશ્વની સમૃદ્ધ પ્રશંસા માટે અમૂલ્ય છે.

જ્ઞાનાત્મક વિકાસની બહુપક્ષીય પ્રકૃતિ જ્ઞાનાત્મક વિકાસ એ બહુપક્ષીય અને આજીવન પ્રક્રિયા છે જે આંતરસંબંધિત માનસિક ક્ષમતાઓ અને પ્રક્રિયાઓની વિશાળ શ્રેણીને સમાવે છે. આ જ્ઞાનાત્મક કાર્યોમાં ધારણા, સ્મૃતિ, ભાષા, સમસ્યાનું નિરાકરણ, તર્ક અને નિર્ણય લેવાનો સમાવેશ થાય છે, જે તમામ વ્યક્તિના સમગ્ર જીવન દરમિયાન પરિપક્વ અને વિકસિત થાય છે. જ્ઞાનાત્મક વિકાસની આ બહુપક્ષીય પ્રકૃતિ તેની જટિલતા અને તેમાં સમાવિષ્ટ વિવિધ પાસાઓને રેખાંકિત કરે છે. જ્ઞાનાત્મક વિકાસ બાળપણમાં શરૂ થાય છે અને બાળપણ, કિશોરાવસ્થા અને પુખ્તાવસ્થા સુધી વિસ્તરે છે. તેમાં ગુણાત્મક અને જથ્થાત્મક બંને ફેરફારોનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં વ્યક્તિઓ નવી જ્ઞાનાત્મક કૌશલ્યો પ્રાપ્ત કરે છે અને જેમ જેમ તેઓ વધે છે તેમ તેમ અસ્તિત્વમાં છે તે સુધારે છે. આ જ્ઞાનાત્મક ક્ષમતાઓ સેન્સરીમોટર કૌશલ્યો, ભાષા સંપાદન, મેમરી, એક્ઝિક્યુટિવ ફંક્શન્સ, સામાજિક સમજશક્તિ અને મેટાકોગ્નિશન જેવા વિવિધ ડોમેન્સમાં ફેલાયેલી છે. દરેક ડોમેન વ્યક્તિની જ્ઞાનાત્મક વૃદ્ધિ અને એકંદર બૌદ્ધિક વિકાસમાં અનન્ય ફાળો આપે છે. નિર્ણાયક રીતે, જ્ઞાનાત્મક વિકાસ એ માત્ર આંતરિક પ્રક્રિયાનથી પરંતુ તે બાહ્ય પરિબળોથી ભારે પ્રભાવિત છે. અનુભવો, પર્યાવરણીય ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ, અને નવી માહિતીનો સંપર્ક જ્ઞાનાત્મક વૃદ્ધિને ગહનપણે આકાર આપે છે. પ્રકૃતિ અને પાલનપોષણ વચ્ચેની આ ક્રિયાપ્રતિક્રિયા, જ્યાં આનુવંશિક વલણ (પ્રકૃતિ) પર્યાવરણીય પ્રભાવો (ઉછેર) સાથે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરે છે, તે જ્ઞાનાત્મક પરિણામો નક્કી કરવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. તબક્કાઓ અથવા સમયગાળાની વિભાવના જ્ઞાનાત્મક વિકાસનું લક્ષણ ધરાવે છે, જેમ કે જીન પિગેટ અને લેવ વાયગોત્સ્કી જેવા અગ્રણી સિદ્ધાંતવાદીઓ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. આ તબક્કાઓ જ્ઞાનાત્મક વૃદ્ધિના વિશિષ્ટ તબક્કાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જે ચોક્કસ જ્ઞાનાત્મક ક્ષમતાઓ અને પડકારો દ્વારા ચિહ્નિત થાય છે.

વધુમાં, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક સંદર્ભ કે જેમાં વ્યક્તિઓ ઉછરે છે તે જ્ઞાનાત્મક વિકાસ, વિચારસરણીની રીતો અને જ્ઞાનાત્મક કૌશલ્યોને આકાર આપવાની નોંધપાત્ર અસર કરે છે. વ્યક્તિગત તફાવતો એ જ્ઞાનાત્મક વિકાસનું મૂળભૂત પાસું છે, કારણ કે આનુવંશિક મેકઅપ, અનન્ય અનુભવો અને શીખવાની શૈલીઓ વ્યક્તિઓ વચ્ચે અલગ અલગ હોય છે. કેટલીક વ્યક્તિઓ અન્યમાંપડકારોનો સામનો કરતી વખતે, જ્ઞાનાત્મક વિકાસ [7-9] માં સહજ વિવિધતાને પ્રકાશિત કરતી વખતે ચોક્કસ જ્ઞાનાત્મક ડોમેન્સમાં શ્રેષ્ઠ બની શકે છે. જ્ઞાનાત્મક વિકાસની બહુપક્ષીય પ્રકૃતિને સમજવી એ શિક્ષણ માટે ગહન અસરો ધરાવે છે. શિક્ષણના પરિણામોને શ્રેષ્ઠ બનાવવા માટે શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓની જ્ઞાનાત્મક ક્ષમતાઓ અને વિકાસના તબક્કાઓ સાથે સંરેખિત કરવા માટે સૂચનાઓને અનુરૂપ બનાવવી

જોઈએ. વધુમાં, ન્યુરોપ્લાસ્ટીસીટીની ભૂમિકાને ઓળખવાથી મગજની ન્યુરલ પાથવેને અનુકૂલન અને પુનઃસંગઠિત કરવાની ક્ષમતા જીવનભર ચાલુ જ્ઞાનાત્મક વૃદ્ધિ અને અનુકૂલન માટેની સંભવિતતાને રેખાંકિત કરે છે. સારમાં, જ્ઞાનાત્મક વિકાસ એ આનુવંશિક, પર્યાવરણીય, સાંસ્કૃતિક અને વ્યક્તિગત પરિબળોથી પ્રભાવિત એક સમૃદ્ધ અને જટિલ પ્રક્રિયા છે. આ જટિલતાને સ્વીકારવી એ શિક્ષકો, માતાપિતા અને સંશોધકો માટે એકસરખું આવશ્યક છે, કારણ કે તે જ્ઞાનાત્મક વૃદ્ધિને ટેકો આપવા અને સમગ્ર જીવનકાળ દરમિયાન અસરકારક શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે વ્યક્તિગત અને વય-યોગ્ય અભિગમની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે. V. સમસ્યાનું નિરાકરણ અને જટિલ વિચારસરણી સમસ્યાનું નિરાકરણ અને જટિલ વિચાર એ જ્ઞાનાત્મક ક્ષમતાઓના પાયાના પથ્થરો છે જે વ્યક્તિઓને બહુપક્ષીય પડકારોનો સામનો કરવા અને જીતવા માટે સશક્તિકરણ કરે છે. તેઓ માત્ર આવશ્યક જીવન કૌશલ્યો જ નથી પણ બૌદ્ધિક વિકાસના મૂળભૂત ઘટકો પણ છે. સમસ્યાનું નિરાકરણ એ એક વ્યવસ્થિત પ્રક્રિયા છે જેમાં ચોક્કસ ઉદ્દેશ્યોની પ્રાપ્તિમાં અવરોધોઅથવા દુવિધાઓની ઓળખ, વિશ્લેષણ અને નિરાકરણનો સમાવેશ થાય છે. આ સંરચિત અભિગમમાં સમસ્યાની ઓળખથી લઈને ઉકેલના અમલીકરણ સુધી, તાર્કિક તર્કની આવશ્યકતા, સર્જનાત્મકતા, નિર્ણય લેવાની અને અનુકૂલનક્ષમતા સુધીના પગલાઓની શ્રેણીનો સમાવેશ થાય છે. સમસ્યાનું નિરાકરણ કરનારા જટિલ સમસ્યાઓને વ્યવસ્થિત ઘટકોમાં વિભાજીત કરવામાં ઉત્કૃષ્ટ છે, જેનાથી અસરકારક નિરાકરણની સુવિધા મળે છે.

વિવેચનાત્મક વિચારસરણી, સમસ્યા-નિરાકરણ સાથે નજીકથી ગૂંથાયેલી, સમસ્યા-નિરાકરણની પ્રક્રિયાને આગળ અને માર્ગદર્શન આપે છે. તે માહિતી, દલીલો અને વિચારોની ઉદ્દેશ્ય પરીક્ષા, વિશ્લેષણ અને મૂલ્યાંકનનો સમાવેશ કરે છે. વિવેચનાત્મક વિચારકો ધારણાઓ પર પ્રશ્ન કરે છે, વિવિધ પરિપ્રેક્ષ્યોને ધ્યાનમાં લે છે અને પુરાવાના આધારે તર્કબદ્ધ ચુકાદાઓ કરે છે. તેઓ એક વ્યવસ્થિત અભિગમ જમાવે છે જેમાં વિશ્લેષણ, અર્થઘટન, અનુમાન, સમજૂતી, મૂલ્યાંકન અને સમસ્યાનું નિરાકરણ શામેલ હોય છે.

રોજિંદા જીવનમાં, સમસ્યાનું નિરાકરણ અને વિવેચનાત્મક વિચારસરણીના કાર્યક્રમો દૂરગામી છે. વ્યક્તિગત નિર્ણયોથી લઈને શૈક્ષણિક વ્યવસાયો અને વ્યાવસાયિક પ્રયાસો સુધી, આ કુશળતા વ્યક્તિઓને જાણકાર પસંદગીઓ કરવા, અવરોધોને દૂર કરવા અને જટિલ પરિસ્થિતિઓમાં નેવિગેટ કરવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ તેમના સર્વોચ્ચ મહત્વને ઓળખે છે અને પ્રવૃત્તિઓ અને સોંપણીઓનો સમાવેશ કરે છે જે આ કુશળતાને તેમના અભ્યાસક્રમમાં પ્રોત્સાહન આપે છે. વધુમાં, આ કૌશલ્યો સહયોગી સેટિંગ્સમાં તેજસ્વી રીતે ચમકે છે, કારણ કે તેઓ અસરકારક ટીમવર્કને અન્ડરપિન કરે છે. સમસ્યાનું નિરાકરણ અને નિર્ણાયક વિચારસરણીનો ઉપયોગ કરતા જૂથો વિવિધ પરિપ્રેક્ષ્યોની સમન્વય અને કુશળતાના સામૂહિક પૂલથી લાભ મેળવે છે જે નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાને સમૃદ્ધ બનાવે છે [7-10]. સમસ્યાનું નિરાકરણ અને નિર્ણાયક વિચારસરણીના નોંધપાત્ર પાસાઓમાંની એક સર્જનાત્મકતાને પોષવાની તેમની ક્ષમતા છે. તેઓ વ્યક્તિઓને બિનપરંપરાગત ઉકેલો શોધવા અને પરંપરાગત સીમાઓથી આગળ

સાહસ કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. જેમ કે, આ કૌશલ્યો માત્ર જવાબો શોધવા વિશે જ નહીં પરંતુ નવીનતા ફેલાવવા વિશે પણ છે.

તદુપરાંત, જેઓ સમસ્યાનું નિરાકરણ અને જટિલ વિચારસરણીમાં નિપુણ છે તેઓ સતત સુધારણા માટેની તકો શોધે છે. તેઓ તેમના કૌશલ્યોને સન્માનિત કરવા અને જીવન રજૂ કરતા પડકારોના વિકસતા લેન્ડસ્કેપને સ્વીકારવા માટે પ્રતિબદ્ધતા દર્શાવે છે. આ કૌશલ્યો નિર્ણય લેવા પર ઊંડો પ્રભાવ પાડે છે, જે વ્યક્તિઓને વિવિધ વિકલ્પોની યોગ્યતાઓનું મૂલ્યાંકન કરવામાં અને સૌથી યોગ્ય કાર્યવાહી પસંદ કરવામાં માર્ગદર્શન આપે છે. નેતૃત્વની ભૂમિકાઓમાં, અસરકારક નેતાઓ ઘણીવાર મજબૂત સમસ્યા-નિરાકરણ અને જટિલ વિચારસરણીની ક્ષમતાઓ ધરાવે છે, જે તેમને જટિલ મુદ્દાઓનું વિશ્લેષણ કરવા, વ્યૂહાત્મક નિર્ણયો લેવા અને તેમની ટીમોમાં વિશ્વાસ જગાડવામાં સક્ષમ બનાવે છે. સારમાં, સમસ્યાનું નિરાકરણ અને વિવેચનાત્મક વિચારસરણી બૌદ્ધિક પાયાની રચના કરે છે. તેઓ વ્યક્તિઓને અસંખ્ય પડકારોનો સામનો કરવા અને તેનેપાર પાડવા માટેના સાધનોથી સજ્જ કરે છે, જાણકાર નિર્ણયો, નવીન ઉકેલો અને સતત વિકસતી દુનિયામાં અનુકૂલનક્ષમતાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

ભાષા વિકાસ ભાષા વિકાસ એ બહુપક્ષીય પ્રવાસ છે જે જીવનના પ્રારંભિક તબક્કામાં શરૂ થાય છે અને પુખ્તાવસ્થા સુધી વિસ્તરે છે, જેમાં સંચાર કૌશલ્યોના સંપાદન અને શુદ્ધિકરણનો સમાવેશ થાય છે. બાલ્યાવસ્થામાં ધોંધાટ અને બડબડાટથી શરૂ કરીને, વ્યક્તિઓ ભાષાકીય વૃદ્ધિના વિવિધ તબક્કાઓમાંથી આગળ વધે છે જે ભાષાને સમજવા, ઉપયોગ કરવા અને અર્થઘટન કરવાની તેમની ક્ષમતાને આકાર આપે છે. ધ્વન્યાત્મક વિકાસ એ પ્રારંભિક સીમાચિહ્નરૂપ છે, જેમાં ભાષાની અંદરના અવાજોની ઓળખ અને ઉચ્ચારણમાં ધીમે ધીમે નિપુણતાનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રારંભિક બાળપણમાં ચાલુ રહે છે, કારણ કે વ્યક્તિઓ તેમની ઉચ્ચારણ કુશળતાને સુધારે છે અને તેમના ફોનમિક ભંડારને વિસ્તૃત કરે છે. તે જ સમયે, બાળકો શબ્દો અને તેમના અર્થોનો લેક્સિકોન એકઠા કરે છે ત્યારે શબ્દભંડોળનો વિકાસ થાય છે.

ભાષાકીય જ્ઞાનના આ વિસ્તરણમાં બોલાતી ભાષાનો સંપર્ક, પછી ભલે તે સંભાળ રાખનારાઓ, પુસ્તકો અથવા રોજિંદા અનુભવોથી, મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. વ્યાકરણ અને વાક્યરચના ધીમે ધીમે ઉભરી આવે છે, બાળકો વાક્યની રચના અને ભાષાના ઉપયોગને સંચાલિત કરતા નિયમો શીખે છે. આ પ્રક્રિયામાં પ્રયોગ, અનુકરણ અને બોલાતી ભાષાની વિશાળ શ્રેણીમાં એક્સપોઝરનો સમાવેશ થાય છે, જે અર્થને અસરકારક રીતે વ્યક્ત કરવાની તેમની ક્ષમતાને સુધારે છે. સિમેન્ટીક ડેવલપમેન્ટ શબ્દના અર્થોની સમજને વધુ ઊંડું બનાવે છે, જેમાં શબ્દ જોડાણો, સમાનાર્થી, વિરોધી શબ્દો અને ભાષાની સૂક્ષ્મતા જેવા ખ્યાલોનો સમાવેશ થાય છે. તે સૂક્ષ્મ સંચાર અને સમજણમાં ફાળો આપે છે. વ્યવહારિક વિકાસ ભાષાના સામાજિક પરિમાણનો પરિચય કરાવે છે, જેમાં વિવિધ સામાજિક સંદર્ભોમાં ભાષાના ઉપયોગનોસમાવેશ થાય છે. વ્યક્તિઓ વાતચીતના ધોરણો, ટર્ન-ટેકિંગ, ટોન અને બોડી લેંગ્વેજનું

અનુકૂલન અને વિવિધ પ્રેક્ષકોને અનુરૂપ વાતચીતની ઘોંઘાટ શીખે છે. ભાષા વિકાસ સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક આર્થિક પરિબળોથી પણ પ્રભાવિત થાય છે, જેમાં ઘરમાં બોલાતી ભાષાઓ, બહુવિધ ભાષાઓનો સંપર્ક અને સામાજિક-આર્થિક પૃષ્ઠભૂમિ વ્યક્તિના જીવનના ભાષાકીય લેન્ડસ્કેપને આકાર આપે છે. દ્વિભાષીવાદ અને બહુભાષીવાદ આ ભાષાકીય ટેપેસ્ટ્રીને વધુ સમૃદ્ધ બનાવે છે, જેમાં બહુવિધ ભાષા પ્રણાલીઓમાં નિપુણતાની જરૂર છે. જેમ જેમ ભાષાનો વિકાસ થાય છે, તે વાંચન અને લેખન સહિત સાક્ષરતા કૌશલ્યો સુધી વિસ્તરે છે. આ કૌશલ્યોમાં લેખિત ભાષાનું ડીકોડિંગ, લેખિત ટેક્સ્ટને સમજવા અને લેખિત સ્વરૂપમાં વિચારો વ્યક્ત કરવાનો સમાવેશ થાય છે. ભાષાના વિકાસમાં વ્યક્તિગત તફાવતો વિપુલ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે, કેટલાક બાળકો અન્ય [2-7] કરતાં વહેલા અથવા પછીના લક્ષ્યો સુધી પહોંચે છે. આ તફાવતો આનુવંશિક પરિબળો, પર્યાવરણીય પ્રભાવો અને અનન્ય શીખવાની શૈલીઓના જટિલ આંતરપ્રક્રિયામાંથી ઉદ્ભવે છે. ભાષાના વિકાસના મહત્વને ઓળખીને, ભાષામાં વિલંબ અથવા વિકૃતિઓ માટે પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપ એ બાળકોને મજબૂત સંદેશાવ્યવહાર કૌશલ્ય માટે જરૂરી સમર્થન પ્રદાન કરવા માટે નિર્ણાયક છે. વધુમાં, ભાષા વિકાસ અને જ્ઞાનાત્મક વિકાસ એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલા છે, કારણ કે ભાષા વિચારસરણી, સમસ્યાનું નિરાકરણ અને જટિલ વિચારો વ્યક્ત કરવાની ક્ષમતાને આકાર આપે છે. શિક્ષણમાં, ભાષાના વિકાસની જટિલતાઓને સમજવીસર્વોપરી છે. તે શિક્ષણ વ્યૂહરચનાઓ, અભ્યાસક્રમની રચના અને મૂલ્યાંકન સાધનોની માહિતી આપે છે જે વિદ્યાર્થીઓની ભાષા કૌશલ્ય અને સાક્ષરતાને પોષે છે, તેમને અસરકારક રીતે વાતચીત કરવા અને શૈક્ષણિક રીતે વિકાસ કરવા માટે સશક્ત બનાવે છે. આખરે, ભાષાનો વિકાસ એ એક સ્થાયી પ્રવાસ છે જે વ્યક્તિઓ તેમના જીવનના દરેક પાસાઓને પ્રભાવિત કરીને, તેમની આસપાસની દુનિયાને સમજવા અને તેની સાથે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરવાની રીતને આકાર આપે છે.

નિષ્કર્ષ :-

કલા અને સંગીત શિક્ષણ સર્વગ્રાહી શિક્ષણના અનિવાર્ય ઘટકો તરીકે ઉભરી આવે છે. તેઓ વિદ્યાર્થીઓને સર્જનાત્મકતાનું સંવર્ધન કરવા, સાંસ્કૃતિક વિવિધતાને સ્વીકારવા અને વ્યક્તિગત વિકાસ અને આજીવન શિક્ષણ માટે નિર્ણાયક જ્ઞાનાત્મક અને ભાવનાત્મક કૌશલ્યો વિકસાવવા સક્ષમ બનાવે છે. આ વિદ્યાશાખાઓ કળા માટે જીવનભરની કદર જગાવે છે, વ્યક્તિના જીવન દરમ્યાન સતત જોડાણ અને આનંદની ખાતરી આપે છે. તદુપરાંત, કલા અને સંગીત શિક્ષણ સર્વસમાવેશકતા પર ભાર મૂકે છે, વ્યક્તિગત અભિવ્યક્તિ અને સહયોગી અનુભવોને પ્રોત્સાહિત કરે છે. તેમના બહુપક્ષીય લાભોને ઓળખીને, શિક્ષકો અને સંશોધકોએ સમાન રીતે આ વિદ્યાશાખાઓને ચેમ્પિયન કરવી જોઈએ, જ્ઞાનાત્મક વૃદ્ધિ અને અસરકારક શિક્ષણને સમર્થન આપવા માટે વ્યક્તિગત અને વય-યોગ્ય અભિગમોને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. કલા અને સંગીત શિક્ષણ આમ પ્રબુદ્ધ અને સાંસ્કૃતિક રીતે સમૃદ્ધ વ્યક્તિઓને આકાર આપવા માટે ઉત્પ્રેરક તરીકે ઊભા છે.

સંદર્ભો :-

1. ફોસ્ટર, E. M., & Marcus Jenkins, J. V. (2017). શું સંગીત અને પર્ફોર્મિંગ આર્ટ્સમાં સહભાગિતા બાળ વિકાસને પ્રભાવિત કરે છે? અમેરિકન શૈક્ષણિક સંશોધન જર્નલ, 54(3), 399-443.

2. Miendlarzewska, E. A., & Trost, W. J. (2014). સંગીતની તાલીમ જ્ઞાનાત્મક વિકાસને કેવી રીતે અસર કરે છે: લય, પુરસ્કાર અને અન્ય મોડ્યુલેટીંગ ચલો. ન્યુરોસાયન્સમાં ફ્રન્ટીયર્સ, 7, 279. 3. જશકે, એ. સી., એગરમોન્ટ, એલ. એચ., હોર્નિંગ, એચ., અને શેર્ડર, ઈ.જે. (2013). સંગીત શિક્ષણ અને બાળકોમાં બૌદ્ધિક ક્ષમતાઓ પર તેની અસર: એક વ્યવસ્થિત સમીક્ષા. ન્યુરોસાયન્સમાં સમીક્ષાઓ, 24(6), 665-675.

3. બુગાજ, કે., અને બ્રેનર, બી. (2011). જ્ઞાનાત્મક વિકાસ અને વાંચન કૌશલ્યો પર સંગીત સૂચનાની અસરો-એક વિહંગાવલોકન. સંગીત શિક્ષણમાં સંશોધન માટે કાઉન્સિલનું બુલેટિન, (189), 89-104. 5. શોર, આર. એ. (2010). સંગીત અને જ્ઞાનાત્મક વિકાસ: નોંધોથી ન્યુરલ નેટવર્ક્સ સુધી. NHSA ડાયલોગ, 13(1), 5365. 6. નેવિલ, એચ., એન્ડરસન, એ., બગદાડે, ઓ., બેલ, ટી., કુરિન, જે., ફ્રેનિંગ, જે., ... અને યામાડા, વાય. (2008). 3 થી 5 વર્ષના ઓછા બાળકોમાં મગજ અને જ્ઞાનાત્મક વિકાસ પર સંગીતની તાલીમની અસરો: પ્રારંભિક પરિણામો. લર્નિંગ, આર્ટસ અને બ્રેઈનઃ ધ ડાના કન્સોર્ટિયમ રિપોર્ટ ઓન આર્ટસ એન્ડ કોગ્નિશન, 105-116.

4. ટીચઆઉટ, ડી.જે. (2005). બાળકના વિકાસ અને વિકાસ પર સંગીત શિક્ષણની અસર. શીખવાનો અવાજ. કાર્લ્સબેડ, CA: સંગીત સંશોધન માટે ઈન્ટરનેશનલ ફાઉન્ડેશન.

5. બ્રેસ્લર, એલ. (2002). હેરી બ્રાઉડી ઓન ધ કોગ્નિટિવ મેરિટ્સ ઓફ મ્યુઝિક એજ્યુકેશનઃ ઈમ્પ્લિકેશન્સ ફોર રિસર્ચ એન્ડ પ્રેક્ટિસ ઓફ આર્ટ્સ અભ્યાસક્રમ. કલા શિક્ષણ નીતિ સમીક્ષા, 103(3), 17-27.

6. મેકકાર્થી, એમ., અને ગોબલ, જે.એસ. (2002). સંગીત શિક્ષણ ફિલસૂફી: બદલાતા સમય. મ્યુઝિક એજ્યુકેટર્સ જર્નલ, 89(1), 19-26.

7. કોસ્ટા-જીઓમી, ઈ. (1999). બાળકોના જ્ઞાનાત્મક વિકાસ પર ત્રણ વર્ષની પિયાનો સૂચનાની અસરો. સંગીત શિક્ષણમાં સંશોધનનું જર્નલ, 47(3), 198-212.

VIEW OF SPACE - ISSN : 2320-7620
Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary journal of applied research

વાણિજ્ય અને સંચાલન

PRO. RAVIKUMAR M. VAJA
(PH.D SCHOLER) (SHREE SHARDAGRAM B.ED.COLLEGE-MANGROL)

સારાંશ :-

વાણિજ્ય એ પ્રવૃત્તિઓ, કાર્યો, પ્રક્રિયાઓ અને સંસ્થાઓની સંગઠિત પ્રણાલી છે જે સ્થાનિક, પ્રાદેશિક, રાષ્ટ્રીય અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રોમાં મૂળ ઉત્પાદકો અને અંતિમ ગ્રાહકો વચ્ચે વિવિધ ચેનલો દ્વારા યોગ્ય સમયે, સ્થળ, જથ્થા, ગુણવત્તા અને ભાવે માલ, સેવાઓ અને અન્ય મૂલ્યવાન વસ્તુઓના સરળ, અવરોધ વિનાના વિનિમય (વ્યવહારિક પ્રક્રિયાઓ દ્વારા વિતરણ) માં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ફાળો આપે છે. કુદરતી સંસાધનોના વિતરણમાં વિવિધતા , માનવ જરૂરિયાતો અને ઇચ્છાઓમાં તફાવત , અને તુલનાત્મક લાભ સાથે શ્રમનું વિભાજન એ મુખ્ય પરિબળો છે જે વાણિજ્યિક વિનિમયને જન્મ આપે છે. વાણિજ્ય અને વ્યવસાય વાણિજ્ય ઉત્પાદકોથી ગ્રાહકો સુધી માલ અને સેવાઓની ખરીદી, વેચાણ અને વિતરણ તેમજ માર્કેટિંગ, નાણાં, કાયદા, પરિવહન અને વીમા જેવી સંબંધિત બાબતો સાથે વ્યવહાર કરે છે.

ચાવી રૂપ શબ્દો :- વાણિજ્યની પ્રવૃત્તિઓ, કાર્યો, પ્રક્રિયાઓ, પ્રણાલી,લેવળ-દેવળ , વગેરે

પ્રસ્તાવના :-

સામાન્ય અર્થમાં, વ્યવસાય એ વાણિજ્યમાં જોડાવા દ્વારા પૈસા કમાવવા અને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાની પ્રવૃત્તિ છે. વ્યવસાય અને વાણિજ્ય વચ્ચેનો તફાવત એ છે કે વ્યવસાય એ વાણિજ્યિક એન્ટિટી , જેમ કે કંપનીનો પણ ઉલ્લેખ કરી શકે છે. તેથી, વધુ ચોક્કસ અર્થમાં, વ્યવસાય એ એક સંસ્થા અથવા પ્રવૃત્તિ છે જે તેના ગ્રાહકો અથવા ગ્રાહકોની જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરતી વસ્તુઓ અને સેવાઓ પ્રદાન કરીને નફો કમાય છે.

આ રીતે જોવામાં આવે તો, વાણિજ્ય એ એક વ્યાપક ખ્યાલ છે અને વ્યવસાયનું એકંદર, સર્વાંગી પાસું છે. વાણિજ્ય એ અંતર્ગત મોટા પાયે વ્યવહારિક વાતાવરણ પૂરું પાડે છે જેમાં તમામ પ્રકારના વિનિમયનો સમાવેશ થાય છે જેમાં વ્યક્તિગત વ્યવસાયિક સંગઠનો નફો મેળવવા માટે કાર્ય કરે છે.

પ્રાચીનકાળમાં વાણિજ્ય એક ખર્ચાળ પ્રયાસ હતો કારણ કે પરિવહનની પ્રકૃતિ જોખમી હતી, જેના કારણે તે સ્થાનિક બજારો સુધી મર્યાદિત હતું. સમય જતાં પરિવહન પ્રણાલીઓમાં સુધારા સાથે વાણિજ્યનો વિકાસ થયો. મધ્ય યુગમાં, લાંબા અંતર અને મોટા પાયે વાણિજ્ય હજુ પણ ખંડોમાં મર્યાદિત હતું. મધ્યયુગીન યુરોપમાં બેંકિંગ પ્રણાલીઓનો વિકાસ થયો, જે રાષ્ટ્રીય સીમાઓ પાર નાણાકીય વ્યવહારોને સરળ બનાવતી હતી. બજારો શહેરી જીવનનું એક લક્ષણ બન્યા, અને શહેરી અધિકારીઓ દ્વારા તેનું નિયમન કરવામાં આવતું હતું. શોધ યુગ અને દરિયાઈ જહાજોના આગમન સાથે , વાણિજ્યે આંતરરાષ્ટ્રીય, ટ્રાન્સ-કોન્ટિનેન્ટલ કદ મેળવ્યું.

હાલમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ટ્રાન્સ-ઓસેનિક શિપિંગ અને મેઇલિંગ સિસ્ટમ્સની વિશ્વસનીયતા અને ઇન્ટરનેટની સુવિધાએ વિશ્વના ગમે ત્યાં સ્થિત શહેરો, પ્રદેશો અને દેશો વચ્ચે વાણિજ્ય શક્ય બનાવ્યું છે. 21મી સદીમાં, ઇન્ટરનેટ-આધારિત ઇલેક્ટ્રોનિક વાણિજ્ય (જ્યાં નાણાકીય માહિતી ઇન્ટરનેટ દ્વારા ટ્રાન્સફર કરવામાં આવે છે), અને તેની ઉપશ્રેણીઓ જેમ કે વાયરલેસ મોબાઇલ વાણિજ્ય અને સોશિયલ નેટવર્ક -આધારિત સામાજિક વાણિજ્ય વ્યાપકપણે અપનાવવામાં આવી છે અને ચાલુ છે.

કાયદાકીય સંસ્થાઓ અને મંત્રાલયો અથવા વાણિજ્ય મંત્રાલય વિભાગો દેશની અંદર સ્થાનિક અને વિદેશી વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓનું નિયમન, પ્રોત્સાહન અને સંચાલન કરે છે. દેશો વચ્ચે દ્વિપક્ષીય સંધિઓ દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય વાણિજ્યનું નિયમન કરી શકાય છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ અને રાષ્ટ્રોમાં મુક્ત વેપારના ઉદય પછી, GATT અને બાદમાં વિશ્વ વેપાર સંગઠન જેવી બહુપક્ષીય વ્યવસ્થાઓ વૈશ્વિક વાણિજ્યનું નિયમન કરતી મુખ્ય પ્રણાલીઓ બની. ઇન્ટરનેશનલ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ (ICC) એ બીજી મહત્વપૂર્ણ સંસ્થા છે જે આંતરરાષ્ટ્રીય વાણિજ્યમાં નિયમો નક્કી કરે છે અને વિવાદોનું નિરાકરણ કરે છે.

વાણિજ્ય તેના મૂળ પ્રાચીન સ્થાનિક વિનિમય પ્રણાલીઓમાંથી શોધે છે, જેના કારણે સમયાંતરે બજારોની સ્થાપના થઈ અને કાર્યક્ષમ વેપાર માટે ચલણોનો વિકાસ થયો . મધ્યયુગીન સમયમાં, મુખ્ય વ્યાપારી કેન્દ્રો (જેમ કે વેનિસ) સાથે વેપાર માર્ગો (જેમ કે સિલ્ક રોડ) પ્રદેશો અને ખંડોને જોડતા હતા, જેનાથી લાંબા અંતરનો વેપાર અને સાંસ્કૃતિક વિનિમય શક્ય બન્યો . 15મી સદીથી 20મી સદીની શરૂઆત સુધી, યુરોપિયન વસાહતી શક્તિઓએ અભૂતપૂર્વ ધોરણે વૈશ્વિક વાણિજ્ય પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું, જેના કારણે તેમની શક્તિશાળી વસાહતી વેપાર કંપનીઓ (દા.ત., ડચ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની અને બ્રિટીશ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની) સાથે દરિયાઈ વેપાર સામ્રાજ્યોનો જન્મ થયો અને અભૂતપૂર્વ વૈશ્વિક વિનિમય (જુઓ કોલંબિયન વિનિમય) શરૂ થયો.

19મી સદીમાં, આધુનિક બેંકિંગ અને સંબંધિત આંતરરાષ્ટ્રીય બજારોએ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ સાથે મૂળભૂત રીતે વાણિજ્યને ફરીથી આકાર આપ્યો. વસાહત પછીની 20મી સદીમાં, મુક્ત બજાર સિદ્ધાંતો મજબૂત બન્યા, યુએસ-નેતૃત્વ હેઠળના મૂડીવાદી દેશોમાં બહુરાષ્ટ્રીય કોર્પોરેશનો અને ગ્રાહક અર્થતંત્રોનો વિકાસ થયો અને મુક્ત વેપાર કરારો (જેમ કે GATT અને WTO) ઉભરી આવ્યા, જ્યારે સામ્યવાદી અર્થતંત્રોએ વેપાર પ્રતિબંધોનો સામનો કરવો પડ્યો , જેનાથી ગ્રાહક પસંદગી મર્યાદિત થઈ .

વધુમાં, 20મી સદીના મધ્યમાં, પ્રમાણિત શિપિંગ કન્ટેનર અપનાવવાથી સીમલેસ અને કાર્યક્ષમ ઇન્ટરમોડલ ફ્રેઇટ ટ્રાન્સપોર્ટને સરળ બનાવવામાં આવ્યું , જેના કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં વધારો થયો. સદીના અંત સુધીમાં, વિકાસશીલ દેશોએ વિશ્વ વેપારમાં તેમનો હિસ્સો એક ક્વાર્ટરથી વધીને ત્રીજા ભાગનો જોયો. 21મી સદીનો વાણિજ્ય વધુને વધુ ટેકનોલોજી-આધારિત (ઈ-કોમર્સ જુઓ , કૃત્રિમ બુદ્ધિ અને ઓટોમેશનની ભૂમિકા), વૈશ્વિકરણ , જટિલ રીતે નિયંત્રિત , નૈતિક રીતે જવાબદાર અને ટકાઉપણું -કેન્દ્રિત (દા.ત., આબોહવા-સ્થિતિસ્થાપક વેપાર પ્રથાઓ), બહુપક્ષીય આર્થિક એકીકરણ (યુરોપિયન યુનિયન જેવા) અથવા ગઠબંધન (બ્રિક્સ જેવા), ગિગ અર્થતંત્ર અને પ્લેટફોર્મ-આધારિત સાથે. સેવાઓનું ઉભરતુંકરણ , ભૂ-રાજકીય પરિવર્તન અને વેપાર યુદ્ધો તેના પુનર્ગઠન તરફ દોરી જાય છે.

વાણિજ્ય અને વેપાર વચ્ચેનો તફાવત પણ અલગ પડે છે. વેપાર એ માલ અને સેવાઓનો વ્યવહાર (ખરીદી અને વેચાણ) છે જે વેચનારને નફો આપે છે અને ખરીદનારની જરૂરિયાત અથવા જરૂરિયાતને સંતોષે છે. જ્યારે કોઈ દેશની અંદર વેપાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેને ઘરેલું અથવા સ્થાનિક વેપાર કહેવામાં આવે છે, જે જથ્થાબંધ અથવા છૂટક હોઈ શકે છે . જથ્થાબંધ વેપારી ઉત્પાદક પાસેથી જથ્થાબંધ ખરીદી કરે છે અને છૂટક વેપાર કરનારને વેચે છે જે પછી અંતિમ ગ્રાહકને ઓછી માત્રામાં ફરીથી વેચે છે. દેશ અને બાકીના વિશ્વ વચ્ચેના વેપારને વિદેશી અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કહેવામાં આવે છે, જેમાં આયાત વેપાર અને નિકાસ વેપારનો સમાવેશ થાય છે , બંને સામાન્ય રીતે જથ્થાબંધ હોય છે.

વાણિજ્યમાં ફક્ત ઉપર વ્યાખ્યાયિત વેપારનો જ સમાવેશ થતો નથી, પરંતુ સહાયક સેવાઓ અથવા વેપાર માટે સહાયક અને આવા વેપારને સરળ બનાવતા માધ્યમોનો પણ સમાવેશ થાય છે. સહાયક સેવાઓ પરિવહન , સંદેશાવ્યવહાર , વેરહાઉસિંગ , વીમો , બેંકિંગ , કંપનીઓને ધિરાણ ધિરાણ, જાહેરાત , પેકેજિંગ અને વાણિજ્યિક એજન્ટો અને એજન્સીઓની સેવાઓ જેવી સેવાઓ પૂરી પાડીને વેપારને મદદ કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વાણિજ્યમાં મોટા પાયે વેપારના રાજકીય, આર્થિક, તકનીકી, લોજિસ્ટિકલ, કાનૂની, નિયમનકારી, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પાસાઓનો વ્યાપક સમાવેશ થાય છે. માર્કેટિંગના દૃષ્ટિકોણથી, વાણિજ્ય ગ્રાહકોને યોગ્ય સ્થાને અને યોગ્ય સમયે માલ અને સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવીને સમય અને સ્થળની ઉપયોગીતા બનાવે છે.

આ રીતે વર્ણવવામાં આવે તો, વેપાર એ વાણિજ્યનો એક ભાગ છે અને વાણિજ્ય એ વ્યવસાયનું એક પાસું છે.

સંદર્ભ :-

- *વાણિજ્ય". ઓક્સફર્ડ અંગ્રેજી શબ્દકોશ (ઓનલાઈન આવૃત્તિ). ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ . (સબ્સ્ક્રિપ્શન અથવા ભાગ લેતી સંસ્થાની સભ્યપદ જરૂરી છે.)*
- *જેમ્સ સ્ટીફનસન (૧૯૪૨). વાણિજ્યના સિદ્ધાંતો અને વ્યવહાર . લંડન: સર ઈસાક પિટમેન એન્ડ સન્સ, લિમિટેડ. પાનું ૯૫.*
- *"વાણિજ્ય વ્યાખ્યા અને અર્થ | બ્રિટાનિકા શબ્દકોશ" . www.britannica.com . સુધારો 2024-12-03 . વાણિજ્ય: માલ અને સેવાઓની ખરીદી અને વેચાણ સાથે સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ*
- *"વાણિજ્ય" . કોલિન્સ શબ્દકોશ . વાણિજ્ય એ વસ્તુઓ ખરીદવા અને વેચવામાં સામેલ પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રક્રિયાઓ છે.*
- *જોનાથન લો, આવૃત્તિ (2016).એ ડિક્શનરી ઓફ બિઝનેસ એન્ડ મેનેજમેન્ટ(6ઠ્ઠી આવૃત્તિ). ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ. પૃષ્ઠ 26.*
- *જેમ્સ સ્ટીફનસન (૧૯૪૨). વાણિજ્યના સિદ્ધાંતો અને વ્યવહાર . લંડન: સર ઈસાક પિટમેન એન્ડ સન્સ, લિમિટેડ. પાનું ૧૪.*
- *IMF સ્ટાફ (નવેમ્બર 2001). "વૈશ્વિક વેપાર ઉદારીકરણ અને વિકાસશીલ દેશો" . આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય ભંડોળ*
- *બાસ હૂઈજમાઈજર્સ (2021). "ચીન, બ્રિક્સ, અને વૈશ્વિક આર્થિક શાસનને ફરીથી આકાર આપવાની મર્યાદાઓ". ધ પેસિફિક રિવ્યૂ . 34 (1): 29– 55. doi : 10.1080/09512748.2019.1649298 .*